Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

Peer Reviewed And Indexed Journal

ISSN 2349-638x

Impact Factor 6.293

Website :- www.aiirjournal.com

Theme of Special Issue

IMPACT OF GLOBALIZATION IN INDIA

(Special Issue No.93)

Chief Editor

Mr. Pramod P. Tandale

Executive Editor

Dr. Manohar Totare

Principal,

Shahir Annabhau Sathe Mahavidyalaya,

Mukhed, Dis.Nanded

Co-Editors

Dr.Ashok Andhare

Dr.G.Ramana Reddy

No part of this Special Issue shall be copied, reproduced or transmitted in any form or any means, such as Printed material, CD – DVD / Audio / Video Cassettes or Electronic / Mechanical, including photo, copying, recording or by any information storage and retrieval system, at any portal, website etc.; Without prior permission.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal

ISSN 2349-638x

Special Issue No.93

21st March 2020

Disclaimer

Research papers published in this Special Issue are the intellectual contribution done by the authors. Authors are solely responsible for their published work in this special Issue and the Editor of this special Issue are not responsible in any form.

Sr.No.	Name of the Aurhor	Title of Paper	Page No.
1.	Dr.Shyam Pundlikrao Patil	The Relevance of Mahatma Gandhi's Ideology for the 21st Century	1
2.	Umakant B. Deshmukh Eanguwar Srinivas Reddy	Acmella radicans (Jacquin) R.K. Jansen (Asteraceae) A new record to Vidarbha Regionof Maharashtra State (India)	7
3.	S.S. Bhalerao V.D. Deshpande	Bio-Diversity: A Case Study of Gall-Midge	10
4.	Shivaji Ramrao Karale	Challenges in Higher Education in India	12
5.	Jeetendra Nagarao Deshmukh	Dalit and women literature in English Language	15
6.	Gorgile V.T.	Effect Of Incubation Temperature on Incidence of Fusarium Species From Sesame Seeds	17
7.	Dr.Sudam Laxmankumar	E-Learning English Language in Globalization : Some Problems Among Under Graduate Students in Ruralarea	20
8.	Kendre Vitthal Ranba	Emerging Trends in English Literature	23
9.	Mantha Padmabandhavi Prakasrao	Feminine Perception in Annie Greene's Bright River Trilogy	26
10.	Shilpa Namdevrao Shendge	Gender Discriminationin Where Shall We Go This Summer by Anita Desai	29
11.	Shri.Doibale S.S.	Global Stability for Random Functional Differential Equation	37
12.	Dr.G.Ramana Reddy	Impact of Globalization on English Language and Teaching in India	43
13.	Ranvirkar S.G.	Impact of Globalization on Agricultural and Rural Life in Elkunchawar's Old Stone Mansion	45
14.	Dr.D.K.Raju	Impact of globalization on ancient Temples of India : With reference to Nizamabad, Telangana Temples	48
15.	Sayyad Saddam Rabbanisab	Impact of Goods and Service Tax on Indian Economy	50
16.	Dr. Smt. Somwanshi J.L.	Importance of Yoga	52
17.	Dr. Kharatmol Dattatraya V.	Importance Of Yoga	54
18.	Dr .Palne K.S.	Importance of Yoga in Human Life	59

Sr. No.	Name of the Aurhor	Title of Paper	Page No.
19.	Dr. Govind Apparao Karhale	Indian Yoga - Gift to the World	61
20.	Pro. Hangargekar Vithal Nivratirao	Information Communication Technology in Library Science	63
21.	Prof. Mundhe A. M. Prof. Waghmare M.N. Ku. S.A. Mundhe	Metaphysical Analysis of Custody and Salvation	64
22.	G. Varshika	Novel Drug Delivery System –A Bless to Global Health	66
23.	Dr. Bharat R. Lokalwar	OSS For Developing Digital Libraries	68
24.	Dr.Mahesh Bachewar	Physicochemical Analysis of Different Soil Sample	72
25.	Miss. Mundhe S.A. Prof. A.G. Gachhe Prof. A.M. Mundhe	Physicochemical Analysis of Saline Water by Natural Zeolite Crystals	74
26.	Dr.Swanand S. Mukhedkar	Regeneration Of Carbonyl Compound in Disrinction to Oxime Concealed By Microwaves Irradiation Providing N Halogen Compounds.	75
27.	Dr. Shaikh Rashida Begum Rahematulla	Role Of Biodiversity in Nature –A Study	77
28.	Mr. Satish Y. Mane	A Role of Chemistry in Global Technological Development	79
29.	Dr.Sureshkumar Kundlik Kamble	Self Help Group (SHG) And Rural Development	82
30.	Dr. Anant Pandurang Jadhav	Skill Development Technique in Financial Management	84
31.	Bhupalwar Srinivas rao Y.L .Khandare	Status of Pink Bollworm, Pectinophora Gossypiella Infesting Pest of BtCotton : A Review	87
32.	Mr. Mukhtar Amjat Patel	Survey of helminthes Parasites in fresh and Stagnant water from Taluka Mukhed, District Nanded (MH)	91
33.	Dr. P. Susheela Sriram	Women's Attitudes Towards Gender Discrimination in Yasmina Khadra's Novel 'The Swallows of Kabul'	95

Sr. No.	Name of the Aurhor	Title of Paper	Page No.
34.	G.Srinivas Reddy	Zooplankton Diversity and Seasonal Variation In Sri Ram Sagar Project Of Nizamabad, (T.S.), India	97
35.	Pallavi Kohirkar	Effect Of Azadirachtin on Total Reducing Sugar Content of Mango Midge Fly	100
36.	Prof. Mahavir Katke	Recent Current Trends in LIS Research in India	106
37.	*डॉ.मनोहर तोटरे*	*लुईस ड्यूमाँ यांचे सामाजिक विचार : एक दृष्टीक्षेप*	108
38.	डॉ. व्यंकट पाटील	'चाक' उपन्यास में ग्रामीण नारी का संघर्ष	111
39.	*प्रा. पुंडलिक काठेवाडे*	*छत्रपती शिवाजी महाराजांनी कृषी विकासासाठी केलेल्या उपाययोजन*	113
40.	प्रा.डॉ. सिध्देश्वर रामचंद्र शेटकर	जागतिकीकरणाचा शेतीच्या आर्थिक व सामाजिक विकासावरील परिणामाचा समाजशास्त्रीय अभ्यास	116
41.	प्रा.डॉ.जितेंद्र पांडूरंगराव काळे	जागतिकीकरण आणि भारतीय अर्थव्यवस्था	120
42.	प्रा. बेलुरे विशाल चंद्रशेखर	जागतिकीकरण आणि भारतीय सेवा क्षेत्राची कामगिरी	122
43.	प्रा. डॉ. सुरेश वि. धनवडे	जागतिकीकरण आणि सामजिक न्याय: एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	124
44.	*प्रा. डॉ. राम धारासूरकर*	*जागतिकीकरणाचा परिप्रेक्ष्य आणि मराठी भाषा*	127
45.	सुनिल राजेश्वरराव आंबटवाड	डिजीटल ग्रंथालयाची उच्च शिक्षणात आवश्यकता	129
46.	प्रा. पाडदे शिवाजी संभाजी	डॉ. बाबासाहेब यांचे शैक्षणिक विचार	132
47.	जी. सुजाता	दलित साहित्य	134
48.	डॉ. लोकरे गुरुदास आदीनाथ	दैनंदिन जीवनामध्ये योगाचे महत्व	137
49.	प्रा.डॉ. शंकर गड्डमवार	नोटाबंदीचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम	139
50.	सुनिल राजेश्वरराव आंबटवाड	बारकोड तंत्रज्ञान ग्रंथालय व्यवस्थापनातील बदल	142
51.	प्रा.डॉ. शंकर गड्डमवार	भारतीय समाजातीलस्त्रियांची बदलती स्थिती	144
52.	डॉ. मा. ना. गायकवाड	भूमंडलीकरण और हिंदी उपन्यास (डॉ.प्रभा खेतान के उपन्यासो के संदर्भ में)	147

Sr. No.	Name of the Aurhor	Title of Paper	Page No.
53.	प्रा. डॉ. शरदचंद्र देगलूरकर	मराठी संतसाहित्यातील नीतिविचार व आजचा युवक	151
54.	प्रा.डॉ.पवार राजाभाऊ श्रीहरी	मुक्तिपर्व उपन्यास में दलित चेतना	153
55.	प्रा.डॉ.कलवले गोविंद के.	योग आणि ताण	155
56.	प्रा. दिगंबर ज्ञानोबा गायकवाड	योग और तनाव	158
57.	सुचिता बबनराव जाधव डॉ. जे. के. वाघमारे	लातूर व उस्मानाबाद जिल्ह्यातील व्यावसायिक रचनेचा अभ्यास	160
58.	*प्रा. डॉ. केशव पाटील*	*ग्रामीण कांदबरी : अनुभवांच्या पातळीवरील कलात्मक रूप*	163
59.	प्रा.माधव मंदेवाड	विमुद्रीकरण	166
60.	डॉ.हनुमंत दत्तु शेवाळे	वैश्वीकरण के परिप्रेक्ष्य में हिंदी भाषा	169
61.	प्रा.डॉ.महावीर उदगीरकर	व्यंग्य विधा और वीरेंद्र जैन के 'उंगली' व्यंग्य का अवलोकन	172
62.	डॉ. संग्राम सोपानराव गायकवाड	समकालीन कविता अर्थ एवं परिभाषा	175
63.	प्रा. डॉ. फड एस.पी.	हैद्राबादचा शेवटचा निझाम नवाबमिर उस्मान अलीखाँन	177
64.	हजारे श्रीनिवास	आधुनिक युग : स्त्री सबलिकरण	179
65.	प्रा.डॉ. अशोक विश्वनाथ अंधारे	समकालीन हिंदी काव्य साहित्य में स्त्री चेतना	181

www.aiirjournal.com

The Relevance of Mahatma Gandhi's Ideology for the 21st Century

Dr.Shyam Pundlikrao Patil
Dept. of political science
S.A.S.M. college Mukhed

Abstract.

The central question emphasized by the paper is that whether in the 21st century's globalized world the Gandhian message still has or could have any actuality in managing our century's real challenges such as terrorism or the deepening moral crisis of the humanity.In order to be able to do this, the paper will fi rst of all present, analyse and comment on the most important concepts I consider the Gandhian thought is based on such as satya (Truth), ahimsa (non-violence) and satyagraha (as Gandhi loosely translated: holding on to truth, which in fact is the philosophy and practice of the non-violent resistance). I have to admit that in my paper I will consider Gandhi as a philosopher or a thinker even if he did not agree with me or even if it were hard to consider him a philosopher according to European traditions and European canon regarding philosophy. As we know, he personally declared that writing an academic text was beyond his power and he was not built for such kind of writings.

Secondly, the paper will emphasize those aspects and concepts of the Gandhian thought which could give an answer to the core question of the paper, trying to prove that at least two of the presented concepts could be considered relevant and useful in our times, even if at fi rst impression all of these key concepts of the Gandhian thought seem to be a utopia and useless. It seems that Gandhi, through his ideas and thoughts, "is still alive" and is among us after more than 60 years of his death. It seems that we, all human beings, still have to learn from the ideas, from the writings and acts of the Mahatma.

***Keywords**: Gandhi, Mahatma, truth, satya, ahimsa, satyagraha, relevance*

"*The problem of human confl ict is perhaps the most fundamental problem of all time*"

(Joan V. Bondurant)

"*My life is my message*."

(M. K. Gandhi)

Mohandas Karamchand Gandhi, one of the greatest and well-known personalities of the 20th century, had a very deep infl uence on the second part of the last century, which is incontestable and beyond any dispute. Then again, there are voices which proclaim that even in our globalized world the Gandhian spiritual heritage still has its actuality and relevance.

What this paper tries is to give an answer regarding the relevance of the Gandhian thought in the 21st century. Thus, I will try to demonstrate that the Gandhian spiritual heritage – with accent on the concepts of satya (Truth), ahimsa (non-violence) and satyagraha (as Gandhi loosely translated, holding on to truth or "[T]he force which is born of Truth and Love or nonviolence" (Gandhi 1999a: 93), which in fact is the philosophy and practice of the nonviolent resistance) – should have or must have an important role in dealing with the real problems of our globalized world. In order to do this, fi rst of all, I will have to outline the meanings of the three above-mentioned categories and, after having done so, I will try to emphasize those aspects of the Gandhian concepts which I think that could be considered relevant in our times or could be useful and helpful in managing some of the real challenges of the 21st century such as the problem of armed clashes, globalizing terrorism or the moral crisis of humanity.

At the beginning, I think we can agree that we are living in a world which is divided increasingly day by day by global unrest, fear, anger, hatred, discontent, despair, immorality etc., and the number and intensity of ethnic and religious confl icts seem to grow, gaining higher and higher intensity all around the world.

In my opinion, Gandhi's political and social philosophy in general and his approach to the concepts of Truth, non-violence and satyagraha in particular, could be the starting point of the regeneration or rebirth of non-violent or less violent cultures and societies. The whole non-violent philosophy of the Mahatma, based on the two core concepts of the Gandhian heritage, is not a new proposition. Gandhi himself says that "I have nothing new to teach the World. Truth and non-violence are as old as the hills. All I have done is to try experiments in both on as vast scale as I could." (Gandhi 1960: iii) In other words, we can say that the Mahatma just tried to revive and to make much more understandable those old teachings for the whole world, to make them usable in the new social and political context.

Gandhi pictured to himself how an ideal society, based on love, truth and nonviolence must look and function, and he tried to realize it as much as possible in the real life. His attempts and results in making this operable have had echoes and followers all around the world. For example, Edward Thompson wrote in his paper, *Gandhi: A Character Study*: "he will be remembered as one of the very few who have set the stamps of

an idea on an epoch. That idea is 'non-violence' which has drawn out powerfully the sympathy of other lands." (Radhakrishnan 2010: 297)

As I said before, one of the most important fundamental concepts of the Gandhian thought should be considered the concept of satya or Truth. The importance of satya is underlined, too, by the fact that the Mahatma's *Autobiography* was entitled by himself "The story of my experiments with Truth", which let us deduce the importance of Truth in his everyday life. As a self-statement of the Mahatma regarding the importance of the Truth in his life, I will quote a part from one of his letters addressed to Narandas Gandhi.
"Generally speaking, [observance of the law of] Truth is understood merely to mean that we must speak the truth. But we in the Ashram should understand the word satya or Truth in a much wider sense. There should be Truth in thought, Truth in speech and Truth in action." (Gandhi 1999b: 383)

As we can conclude from this quotation, for Gandhi, the concept of Truth has a much deeper sense than it is understood by the majority in the everyday life. Over and above of truth-saying or abstention from lies, for Gandhi, the term of satya has extensions on all levels of the everyday life, such as the level of thinking, of talking and even the level of acting, which means that Truth is the category which has to be permanently present in our life and, at the same time, it is the measure of our thought, speech and acts.

I think it is not necessary to make a detailed presentation regarding the role and the importance of the satya in the major Indian religions such as Hinduism, Buddhism or Jainism. I consider that it is enough to state that the above-mentioned term – just like the another core concept, the ahimsa – has a central role in every Indian religion which infl uenced the thought of the Mahatma. We have just to remember the "Satyannasti paro dharmah" or "there is no Dharma higher than Truth" aphorism, which is well-known in every village in India and which propagates the superiority of the Truth above all. But equally known is the postulate "Ahimsa paramo Dharmah" or the "Non-violence is the supreme religion or engagement". These terms can be easily found in the religious texts of Hinduism (such as the Upanisads, Bhagavad Gita, the Mahabharata, The Laws of Manu, etc.) and, at the same time, it could be considered basic concepts both in Jainism and Buddhism.

In the next part of the paper, I will try to sketch what Gandhi was thinking about these concepts. As we could fi nd in his writings – especially in his *Autobiography* – Gandhi, except for a short period of his youth, was deeply religious. In his *Autobiography*, he states: "What I want to achieve—what I have been striving and pining to achieve these thirty years—is self-realization, to see God face to face, to attain moksha." (Gandhi 1999c: 90)

However, his piety does not mean that he is simply a follower of Hinduism. During his studies in England and his work in South Africa, he continuously and thoroughly studied the major religions of the World, such as Jainism, Christianity, Buddhism or Islam. Quoting Lord Bhikhu Parekh's words: "Although he was profoundly infl uenced by Hinduism, Christianity and Jainism, his religious thought cut across all of them and was in a class by itself. Belief in God was obviously its basis."(Parekh 1997: 26) His religiosity, according to Akeel Bilgrami, was "eclectic and individual" (Bilgrami 2011: 93), a mix between what was given to him as a child by his mother and what he achieved from other religions and philosophies during his study in England and his stay in South Africa, such as Jainism, Buddhism, Islam and even Christianity. Due to these infl uences, his religiosity became a very maverick mix, and that is why he was considered very often Christian or even Jain among the Hindus.

The Mahatma himself makes a statement regarding his open-minded and open-hearted interest shown in other religions than Hinduism. He says that "My religion enables me, obliges me, to imbibe all that is good in all the great religions of the earth." (Gandhi 1999d: 27) And to have an idea how the Mahatma was selecting all the good things from a religion, we have to quote him again. In one of his writings entitled "Sanatana Hindu", he states: "I am not a literalist. Therefore, I try to understand the spirit of the various scriptures of the world. I apply the test of Truth and Ahimsa laid down by these very scriptures for interpretation. I reject what is inconsistent with that test, and I appropriate all that is consistent with it."(Gandhi 1999e: 335)

It is very important to observe that the attitude of Gandhi regarding the major world religions was rather an interpretative–explanative attitude than a dogmatic and mystic one. The Mahatma was concerned about the spiritual, philosophical message of a religion and not about the written revelation of the sacred books. This kind of attitude allowed Gandhi to formulate critical remarks and disapprobative observations and to oppose some elements of his own religion (for example, child marriage, the status of the harijans or untouchables, etc.). This kind of interpretative– explanative attitude characterizes his philosophical approach towards the concepts of ahimsa and satya, too. These two concepts have been developed and improved in their meanings and became the core concepts of the Gandhian heritage.
The concept of ahimsa was used as a synonym of the Brahman (God) in the ancient religious literature of the Hinduism. According to this religious tradition, the Mahatma considers that the Truth must be more than a

moral idea or an ethical demand. He states that God is Truth: "My religion is based on truth and non-violence. Truth is my God. Non-violence is the means of realizing Him." (Gandhi 1999f: 61–62) A direct consequence of this statement is that in his early period Gandhi is thinking about truth as one of the many other qualities or attributes of the God. At the same time, the concept of God enjoys logical priority over ahimsa because the last one only describes or characterizes the fi rst one.

A few years later, due to his experiments with truth, the Mahatma reconsiders his view and he decides that it is much more exact and correct to say that Truth is God than God is Truth. About this process of enlightenment he wrote: "I would say with those who say God is Love, God is Love. But deep down in me I used to say that though God may be Love, God is Truth, above all. If it is possible for the human tongue to give the fullest description of God, I have come to the conclusion that, for myself, God is Truth. But two years ago I went a step further and said that Truth is God. You will see the fi ne distinction between the two statements: God is Truth and Truth is God. And that conclusion I came to after a continuous, relentless search after Truth which began so many years ago. I found that the nearest approach to Truth is through love. But I found also that love has many meanings, in the English language at least, and human love in the sense of passion becomes a degrading thing also. I found too that love in the sense of ahimsa and nonviolence has only limited number of votaries in the world. And as I made progress in my search, I made no dispute with 'God is love'. It is very diffi cult to understand 'God is love' (because of a variety of meanings of love) but I never found a double meaning in connection with Truth and not even atheists have denied the necessity or power of Truth. Not only so. In their passion for discovering Truth, they have not hesitated even to deny the very existence of God—from their own point of view rightly. And it was because of their reasoning that I saw that I was not going to say 'God is Truth', but 'Truth is God.'" (Gandhi 1999g: 261)

We have to mention that, as a Hindu, Gandhi understood satya to be synonymous with the stem *sat*, which is reality itself, which means being. In this way, Truth became God and not only an attribute of God. Thus, Satya (Truth) and Sat (Being) became denominations of the very same substantial because, in the new defi nition given by Gandhi, Truth is described as Being. In a letter written to P. G. Matthew, Gandhi himself explains that in the "Truth is God" statement truth has to be interpreted as God and not as an attribute of God. At the s ame time, the one and only being is God; God is, besides him, nothing else exists, which means that "therefore the more truthful we are, the nearer we are to God. We are only to the extent that we are truthful." (Gandhi 1999h: 128)

As we could see, in Gandhian interpretation, the Truth – in addition to its ethical or moral dimension – gets a new, ontological dimension, too, because the Truth denotes Being, the complex entirety of all beings, including those we know and those we did not or could not know. Thus, the Truth gets a transcendental meaning and becomes synonymous to God, taking God's role in the life of Mahatma and becoming appropriate as the subject of religious practices, of unconditioned human adoration and devotion. According to his idea of Absolute Truth, Gandhi was able to consider not only the satya as the real basis of every being – and in such a way, the basis of the whole human society –, but at the same time he defi ned every human being as "truth-seeker". He could do this because the direct consequence of the faith in the Absolute Truth is that every human being will share in this Absolute Truth or God. A human being could remain a moral one only if it embodies and continuously seeks the truth, because the truth is the substratum of morality, where morality means not only the forbearance from lying or the conviction that we must say the truth because this is the most adequate and profi table attitude in the long run, but it has to mean that our whole life must be subordinated to the law of truth, even in cases when such a situation can have an undesirable consequence. Gandhi claims that the abstracted and unworldly truth has its worth only in case that it is embodied in human beings who are ready to die for the truth. For this Western part of the world, it could be hard to understand what Gandhi means because in our minds the truth is an epistemological question and not an ontological one or a question of practical philosophy. In Gandhi's way of thinking, the truth in his narrow epistemological sense is only a part of what satya means. This could be called latent truth because, according to the Gandhian thought, the truth is realized or materialized only when it is enacted, when it is embodied in action.

According to Hinduism, a human being is not able to realize the Absolute Truth while imprisoned in the cycle of rebirths, which means that we have to accept that everything we can grasp is only relative. Because of this, every human being has a fragmentary grasp of the truth and in order to be able to get closer to the Absolute Truth we have to recognize the partiality of our perception of truth and to act open-minded towards the truth that comes from other people. That is why is wise not to impose one's truth on another. And if we could accept and understand that not one single man can be the possessor of the Absolute Truth, we would exclude violence from our lives because we would be able to recognize our partial perception of truth, to listen to others and to accept their point of view regarding truth.At the same time, the relativity of truth led Gandhi to

teach the necessity of making the means continuous with the ends sought. If a human being could see only partially the truth, then he or she had to focus on the purity of means. Paying attention to the means is very important because, according to the Gandhian thought, only good means lead to good ends. It is impossible, for example, to obtain peace through violence or violent acting. Gandhi repeated several times that those who sow violence, will reap violence, but who sows peace and non-violence, will reap peace.

As in the case of the satya, the roots of the Gandhian concept of ahimsa could be found in the religious tradition of India, being "a cardinal virtue of the Hinduism through the centuries". (Rynne 2009) In addition to satya, the ahimsa can be considered the second fundamental category of the Gandhian philosophy. According to his religious thought, he had been rejecting violence from early beginning. He was proud that the religious tradition of the Hinduism and of India in general refused the use of violence. "The most distinctive and the largest contribution of Hinduism to India's culture is the doctrine of ahimsa. It has given a defi nite bias to the history of the country for the last three thousand years and over, and it has not ceased to be a living force in the lives of India's millions even today. It is a growing doctrine, its message is still being delivered. Its teaching has so far permeated our people that an armed revolution has almost become an impossibility in India, not because, as some would have it, we as a race are physically weak, for it does not require much physical strength so much as a devilish will to press a trigger to shoot a person, but because the tradition of ahimsa has struck deep roots among the people." (Gandhi 1999i: 143)

Besides his religious belief, he declined violence because of historical experiences and observations. He witnessed the ongoing carnage that resulted from the practice of retaliation during the years he spent in South Africa, in the First and Second World War, in the Hindu–Muslim confl icts and between individuals. He read and knew history, but at the same time he experienced, too, the destructive power of violence several times. That is why he states: "My experience daily growing stronger and richer tells me that there is no peace for individuals or for nations without practising truth and nonviolence to the uttermost extent possible for man. The policy of retaliation has never succeeded. We must not be confounded by the isolated illustrations of retaliation, including frauds and force, having attained temporary and seeming success. The world lives because there is more love than hate, more truth than untruth in it. This is a proposition capable of being verifi ed by everyone who will take the trouble to think. Fraud and force are diseases, truth and non-violence is health. The fact that the world has not perished is an ocular demonstration of the fact that there is more health than disease in it." (Gandhi 1999j: 29)

During the Second World War, he declared that Hitler, Stalin and Mussolini will demonstrate once again the emptiness of violence, which means in his perception that all the violence used by the above-mentioned people has an immediate effect, which is, as a matter of fact, transitory and will leave behind hatred and devastation. From his point of view, only the "effects of Buddha's non-violent action persist and are likely to grow with age." (Gandhi 1999k: 261)

As he did in the case of the concept of satya, he operates important meaning changes in the sense of the ahimsa, too. Despite of its negative prefi x (ahimsa or non-violence), Gandhi was able to make from this fundamental concept an active force and to charge it with positive energy and sense. Ahimsa went beyond its usual understanding: refusal to do harm and become a quality or attribute of a satyagrahi, which enables him in confl ict situations to act in "a positive, nonjudging, creatively forbearing and loving way." (Rynne 2009: 58) Ahimsa has to be more than a rejection of everything which needs violence; it is not a passive status or condition. In Gandhian philosophy, it is one of the most active forces of the world, which could be understood as love or charity in the positive, biblical sense of the word, which is exposed in the Sermon on the Mount or in a poem of a Gujarati poet that sounds like this: "There is no merit in returning good for good. Merit lies in returning good for evil." (Rynne 2009: 60)

As we could see, in the Gandhian spiritual heritage, the concept of ahimsa gets a positive sense and it is understood as a "universal law acting under all circumstances" (Gandhi 1999l: 93-94), as "one of the world's great principles which no power on earth can wipe out". (Gandhi 1999m: 374) It is considered by the Mahatma as a new weapon in politics, which is in the process of evolution. Its vast possibilities are yet unexplored, and this exploration can take place only if it is practised on a big scale and in various fi elds.

In the Gandhian spiritual heritage, as we could see, there is a mutual relationship between satya and ahimsa, between Truth and non-violence. This mutual relationship could be useful to treat the negative aspects of the globalization, such as the ethnic and religious confl icts are or the existing moral crisis, which is the source of economic and fi nancial crises. Using the words of Margaret Chatterjee, Gandhi has "pinpointed violence as the chief malady of the modern times". (Rynne 2009: 57) One of the fails of our modern time is that its trying to manage those violent acts we can see all around the world and almost day by day has been unsuccessful till now.

If this statement is true, it remains a very logical question to ask: if the globalization, which is sustained on several levels all around the world, was not able to cope with this violence, if the history of the last two decades shows us that our efforts in violent fi ghting has had as goal the domination of the other, the political and economic control of the other, then what are we waiting for? A domination of the other, obtained by using brute force and violence, is not a guarantee of less violence on the part of those who are dominated, and this way the dominant party could become very easily the dominated one and, at the same time, the sufferer of the resulting violence.

Our question must be what we have to do to cure this malady with good results. And the answer could be: to listen to what Gandhi says about ahimsa and satya, about non-violence and truth, and to follow his teachings. We have to understand to be aware of using violence against others because violence leads to violent responses and, at the same time, it concentrates power in the hands of a few people, which is the contrary to what democracy means. And, fi nally, the violence leads to psychical suffering and degradation, which contradict human dignity.

We have to remember that the Gandhian way of non-violent resistance against the brute force of the colonialism was successful. At the same time, we are not to forget that the social reform and civil rights movement of Martin Luther King in the USA or the anti-apartheid resistance of South Africa under the leadership of Nelson Mandela became effective after the leaders managed their campaigns on the basis of the Gandhian satyagraha, which relies on the concepts of ahimsa and satya. The same story happened in Poland in the late seventies – early eighties with the anti-communist movement of *Solidarity*, and the result is well-known: Poland became the fi rst democratic country in the former Eastern Bloc of the communist countries.

All these are obvious and self-evident examples of the fact that the Gandhian political philosophy, the so-called "moral jiu-jitsu" (Gregg 1966: 43-51) could have real and concrete results in cases when violence and brute force are not effi cient. His multidimensional social and political thought is derived from India's thousand-years-old religious and philosophical traditions, but it was rethought and developed according to the real challenges of the modern times by his own experiments during his non-violent fi ght against the colonialism in South Africa and India.

Finally, at the end of my paper, to stress and underline the great personality of the Mahatma, let me quote two character-drawings concerning Him. The fi rst one is from an Indian thinker and former president of India, the second one from a German, one of the fi rst Christian leaders arrested by the Nazis.

Sarvepalli Radhakrishnan says in his book that "[s]ince Buddha, Gandiji was the greatest moral force in Indian history. For the accomplishment of liberty, justice and peace, he rediscovered the old techniques of Ahmisa and Satyagraha. He revealed to the masses a power not of rifl es and machine guns, but the power innate in each individual, a power which this war-haunted world can exploit fully in making wars impossible." (Radhakrishnan 2010) At the same time, Martin Niemoeller's words are quoted by Rynne in his book: "When the Christian church and Christian world did not do anything effective about peacemaking, God found a prophet of nonviolence in Mahatma Gandhi [...]. In our days Gandhi has shown this to a great part of the world, and I wish that Christians would not be the last group of men and women to learn the lesson that God is teaching us through this prophet." (Rynne 2009: 169)

After all these being said, the only questions for me remains whether we, the people of the 21st century, are moral, open-minded and wise enough to understand the Gandhian teaching and to apply it in our everyday life, irrespective of the fact that we are statesmen, policy makers, businessmen or simple world citizens.

I only could hope that the answer is yes. I hope an affi rmative answer because I think that the message of the Gandhian heritage could be considered universal, irrespective of time, geographical space and cultural background, thus relevant even in the 21st century because it is based on such values as truth (satya), nonviolence (ahimsa), human dignity and respect and the love of our fellow beings.

References

1. Bilgrami, Akeel (2011), Gandhi's religion and its relation to his politics. In: Brown, Judith M. and Parel, Anthony (ed.): The Cambridge Companion to Gandhi. Cambridge University Press, 93–116.
2. Thompson, Edward (2010), Gandhi: A Character Study. In: Sarvepalli Radhakrishnan (ed.): Mahatma Gandhi. Essays & Refl ections on His Life and Work. Jaico Publishing House, Mumbai.
3. Gandhi, M. Karamchand (1960), My Non-Violence. Navajivan Publishing House, Ahmedabad.
4. Gandhi, M. Karamchand (1999a), Satyagraha in South Africa. In: The Collected Works of Mahatma Gandhi (vol. 1–98), vol. 34, 1–278. Electronic Book on http://www.gandhiserve.org/cwmg/cwmg.html (last access: March 23, 2011).

5. Gandhi, M. Karamchand (1999b), Letter to Narandas Gandhi. In: The Collected Works of Mahatma Gandhi (vol. 1–98), vol. 49, 381–384. Electronic Book on http://www.gandhiserve.org/cwmg/cwmg.html (last access: November 5, 2010).
6. Gandhi, M. Karamchand (1999c), An Autobiography or The Story of My Experiments with Truth. In: The Collected Works of Mahatma Gandhi (vol. 1–98), vol. 44, 88–470. Electronic Book on http://www.gandhiserve.org/cwmg/ cwmg.html (last access: January 16, 2009).
7. Gandhi, M. Karamchand (1999d), Am I a Messenger of God? In: The Collected Works of Mahatma Gandhi (vol. 1–98), vol. 77, 26–28. Electronic Book on http://www.gandhiserve.org/cwmg/cwmg.html (last access: March 10, 2011).
8. Gandhi, M. Karamchand (1999e), „Sanatana" Hindu. In: The Collected Works of Mahatma Gandhi (vol. 1–98), vol. 32, 335–340. Electronic Book on http:// www.gandhiserve.org/cwmg/cwmg.html (last access: November 8, 2010).
9. Gandhi, M. Karamchand (1999f), Presidential Address at Kathiawar Political Conference, Bhavanagar. In: The Collected Works of Mahatma Gandhi (vol. 1–98), vol. 30, 53–67. Electronic Book on http://www.gandhiserve.org/cwmg/ cwmg.html (last access: November 5, 2010).
10. Gandhi, M. Karamchand (1999g), Speech at Meeting in Lausanne. In: The Collected Works of Mahatma Gandhi (vol. 1–98), vol. 54, 267–276. Electronic Book on http://www.gandhiserve.org/cwmg/cwmg.html (last access: March 11, 2011).
11. Gandhi, M. Karamchand (1999h), Letter to P. G. Mathew. In: The Collected Works of Mahatma Gandhi (vol. 1–98), vol. 56, 128–129. Electronic Book on http:// www.gandhiserve.org/cwmg/cwmg.html (last access: March 11, 2011).
12. Gandhi, M. Karamchand (1999i), Interview with Dr. John Mott. In:. The Collected Works of Mahatma Gandhi (vol. 1–98), vol. 45, 142–147. Electronic Book on http://www.gandhiserve.org/cwmg/cwmg.html (last access: March 22, 2011).
13. Gandhi, M. Karamchand (1999j), Indictment. In: The Collected Works of Mahatma Gandhi (vol. 1–98), vol. 41, 27–31. Electronic Book on http://www. gandhiserve.org/cwmg/cwmg.html (last access: March 22, 2011).
14. Gandhi, M. Karamchand (1999k), Interview with Prof. Mays. In: The Collected Works of Mahatma Gandhi (vol. 1–98), vol. 56, 261–264. Electronic Book on http://www.gandhiserve.org/cwmg/cwmg.html (last access: March 12, 2011).
15. Gandhi, M. Karamchand (1999l), To the Princess. In: The Collected Works of Mahatma Gandhi (vol. 1–98), vol. 76, 92–95. Electronic Book on http://www. gandhiserve.org/cwmg/cwmg.html (last access: March 19, 2012).
16. Gandhi, M. Karamchand (1999m), How Can Violence Be Stopped? In: The Collected Works of Mahatma Gandhi (vol. 1–98), vol. 90, 374 (last access: March 26, 2012).
17. Gregg, Richard B. (1966), The Power of Nonviolence. Greenleaf Books, Maine.
18. Parekh, C. Bhikhu (1997), Gandhi (Past Masters Series). Oxford University Press.
19. Rynne, J. Terrence (2009), Gandhi & Jesus. The Saving Power of Nonviolence.
20. Orbis Books, New York.

International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

Acmella radicans (Jacquin) R.K. Jansen (Asteraceae) A new record to Vidarbha Region of Maharashtra State (India).

Umakant B. Deshmukh
Department of Botany, Janata Mahavidyalaya, Chandrapur. Maharashtra, India.

Eanguwar Srinivas Reddy
Dept. of Botany, Baliram Patil Arts, Commerce and Science College, Kinwat, District Nanded, Maharashtra, India.

Abstract

Acmella radicans (Jacquin) R.K. Jansen of Asteraceae family was collected from Chikhali Village of Mul Taluka of Chandrapur District, Vidarbharegion fromMaharashtra State during an ethno botanical survey in Febrauary 2019. Scrutiny of literature revels that Acmella radicans (Jacquin) R.K. Jansen repots new record for the Vidarbha region of Maharashtra State, India. Taxonomical description along with phenology, distribution ,nomenclature and photographs are provided here.

Key words: Acmella radicans, Asteraceae, new record, Vidarbha region, India.

Introduction

Jacquin (1760) described *Spilanthes* genus with two species *Spilanthe sincipida* and *Spilanthe urens*. *Acmella* genus described by Richard (1807) from tribe Heliantheae of Asteraceae. Cassini (1822), De Candolle (1836) and Moore (1907) treated *Acmella* genus under the *Spilanthes*, and Moore (1907). Jansen (1981) on the basis of molecular, chromosomal and morphological characters separated *Acmella* as distinct genera from *Spilanthes*.*Acmella differs from Spilanthes with charactes like* dimorphic achenes, radiate and discoid heads , soft pappus bristles, petiolate leaves, and occasionally white corolla or usually orange-yellow to yellow. Some species of *Spilanthes* transferred to *Acmella* and recognized total 30 species and 09 infraspecific taxa in *Acmella* (Jansen, 1985).

Sivarajan & Remsan (1987) while revising the genus *Spilanthes* from India followed Moore's (1907) treatment and kept *Spilanthes* as a more inclusive genus, including *Acmella* in it. In India, we have total nine species and two varieties of *Acmella,* with rayed heads five species, viz. *A. Ciliate* (Kunth) Cassini , *A. Uliginosa* (Swartz) Cassini , *A. Vazhachalensis* (Sheela) Reshmi & Rajalakshmi, *A. Ghoshinis* (Sheela) Reshmi & Rajalakshmi, *A. Tetralobata* (Reshmi & Rajalakshmi) Reshmi & Rajalakshmi, and with discoid heads four species viz. *A. Paniculata* (Wallich *ex* DC.) R.K. Jansen, *A calva* (DC.) R.K. Jansen, *A. Radicans* (Jacquin) R.K. Jansen and *A. Oleracea* (Linnaeus) R.K. Jansen. (Sivarajan & Philip 1984; Sivarajan & Ramesan 1987; Sheela 2007, 2010; Reshmi & Rajalakshmi 2014, 2016).Two varieties namely *A. Uliginosa* Sw. var. *Pentamera* (Reshmi & Rajalakshmi (Reshmi and Rajalakshmi, 2016 a) and *A. Radicans* var. *Debilis* (H.B.K.) Jansen (Jagtap and Bachulkar, 2015).

Acmella radicans distributed in India *viz* Maharashtra State (Bachulkar and Awale 2009),Kerala (Sivarajan and Mathew 1984), Tamil Nadu (Raja *et al.* 2013), Central India (Mujaffar*et.al.* 2013), Uttar Pradesh (Vaishya *et al.* 2013), Tripura (Somnath Bhowmik *et al.* 2013), Gujrat State (Patel *et al.* 2015), Andaman and Nicobar Islands (Naik *et al.* 2014), West Bengal (Maity et al. 2017), Karnataka (**www.efloraofindia.com**), and Zarkhand (Bagga and Deshmukh, 2018).

Materials And Methods

During an ethno botanical plant investigation an interesting specimen of *Acmella* was collected from Chikhali Village of Mul Taluka of Chandrapur District, Vidarbha region from Maharashtra State. After a thorough survey of literature, critical examination and expert opinion, this specimen was determined as *Acmella radicans,* it is so far, not recorded from Vidarbha region from Maharashtra State by the earlier workers including **(Almeida , 1998; Singh and Karthikeyan, 2000;Singh *et al,* 2001).**The present report of the occurrence of *Acmella radicans,*as new distributional record for the Vidarbha region, Maharashtra State, India.
A brief Taxonomical description along with phenology, distribution, nomenclature and photographs are provided here. The processed specimens (Voucher No. 245) of the plant are deposited in the P.G. Department of Botany, Janata Mahavidyalaya, Chandrapur. Maharashtra, India.

Result And Discussion

Taxonomic Description:

Acmella radicans (Jacquin) R.K. Jansen, Syst. Bot. Monogr. 8: 69. 1985; *Spilanthes radicans* Jacq. Collect. Bot. Chem. Hist. Nat. 11(3): 1714. 1804; Sivaraj & Matthew in Anc.Sci. Life 3: 169. 1984; Schrad. in DC. Prodr. 5: 624: 1836. *S. ocymifolia* (Lam.) A. H. Moore, Proc. Amer. Acad. Sci. 42 (20); 531. 1907. (Fig. 1).

Erect herbs; stem terete, minutely pubscent. Leaves opposite, ovate, obtuse at base, serrulate at margin, acute at apex, glabrous, 5-7 pairs; petiole 1 cm long, hairy; puberulous. Head white, discoid, conlike, axillary and terminal, 8 – 10 mm across; peduncle 4 – 7 cm long; peduncle 4 – 7 cm long. Glabrousreceptacle; subentire at margin, subulate-obtuse at apex,Involucral bracts oblong, 3- nerved at base, minutely hairy beneath. Paleaskeeled along the back, oblong, boat-shaped,concave, 4 mm long, acute or obtuse at apex, glabrous. Corolla tube 2 mm long, bulbous at base, with short neck, 4 – 5 lobed; lobes papillose. Dimorphicachenes with corky and densely ciliate at margins,ellipsoid, obcordate, marginal ones trigonous, brownish-black, laterally compressed, pappus persistant with 2 subequal bristles.

Fig.1.Habit of *Acmella radicans* (Jacquin) R.K. Jansen.

Flowering & Fruiting: August – February.
Native: Central America and Mexico.
Distribution: India; Andaman and Nicobar Islands, Kerala Karnataka Tamil Nadu; Tripura, Uttar Pradesh. Maharashtra State, CentralIndia, Gujrat State and West Bengal, Zarkhand.
Specimens Examined: India. Maharashtra State .Vidaarbha Region, District Chandrapur, Chikhali Village of Mul Taluka 20^{0}07'59.5"N, 790 41'15.7"E, Collected by Umakant B. Deshmukh on dated 07 and February 2019. Voucher No.-245.
Note: Erect habit and discoid white florets are the distinguishing characters of this species. This is an Alien American Weed invaded in agricultural fields in Chandrapur District. It is the first report of this plant species in this region.

Acknowledgement

The authors are thankful to Dr. O.S.Rathor, Professor and Ex Principal of Science College, Nanded for his constant supportand encouragement.

References

1. Almeida MR. 1998. The Flora of Maharashtra, Orient Press, Mumbai.
2. Bachulkar JD, Awale V. 2009. SpilanthesradicansJacq.(Asteraceae) : A new distributional record for Maharshtra. Life Science Bulletin 6(2):193 – 194.
3. JasbirBagga and Umakant B. Deshmukh, 2018. Acmellaradicans(Jacquin) R.K. Jansen (Asteraceae)–A new distributional plant record for Jharkhand State (India).Journal on New Biological Reports. 7(1), P- 24 – 27.
4. Cassini H. 1822. Spilanthes. In: Cassini H (ed) Dictionorie des sciences naturelles. Le Normant, Paris. pp. 328 – 331.
5. DeCandolle AP. 1836. Spilanthes. In: DeCandolle AP (ed) Prodromussystematisnaturalisregni vegetables. Treuttel and Wurtz, Paris, pp. 620–626.
6. Haines HH. 1925. The Botany of Bihar and Orissa, Parts 1-6. Adlard and Sons, West Newman Ltd., London.
7. Jacquin NJ. 1760. EnumeratioSystematicaPlantarumquas in insulisCaribaeis. Inter Documentation Company AG, Leiden, pp. 28
8. Jagtap DG, Buchalkar M. 2015.Acmella radicansvar. debilis(Asteraceae): a new varietal record for Asia. Rheedea 25(1): 39 – 43.
9. Jansen RK 1981. Systematics of Spilanthes(Compositae: Heliantheae). Syst Bot 6: 231–257.
10. Jansen RK 1985. The systematics of Acmella(Asteraceae- Heliantheae). Syst Bot Monographs 8: 1– 115.
11. Maity D, Sardar A, Das SS. 2017. Acmellaradicans (Asteraceae),An American weed new to Eastern India. Nelumbo 59(1): 58 – 60.
12. Moore AH. 1907. Revision of the genus Spilanthes. Proc AmerAcad Art Sci 42: 521 –569.
13. Mujaffar S. Shukla SK, Mishra S. 2013.Some Angiospermic plants new to central India. Sci Res Rept 3 (2):102–105.

14. Naik MC, Bheemalingappa B, Swetha, K, Prasad, MV, Suresh B, Rao B, Prasad R. 2014. Six species of Asteraceae, New Distributional Records for Andaman and Nicobar Islands, India. Biosci Disc 5(2):193-196.
15. Patel PK ,Vyas V, Pandya AV. 2015. Acmellaradicans(Jacquin) R.K.Jansen (Asteraceae)-A new record for Gujarat State, India. Life Science Leaflet 62: 43-47.
16. Raja P, Dhathchanamoorthy N, Kala A, Soosairaj S. 2013. SpilanthesradicansJacq. (Asteraceae) a new record to Tamilnadu, India. Int J IntegrScInnov Tech 2(6): 34 – 35.
17. Reshmi GR and Rajalakshmi R 2014. Spilanthestetralobatasp. nov. (Asteraceae): A new species from Kerala, India. Int J Adv Res 2(11): 1092 – 1097.
18. Reshmi GR and Rajalakshmi R 2016 a. A new variety of Acmellauliginosa (Asteraceae) from Kerala, India. Int J Bot Stud 1(3): 11-13
19. Reshmi GR. and Rajalakshmi R 2016. Three new combinations in Acmella(Asteraceae: Heliantheae). Trop Pl Res 3(1): 67–69.
20. Richard LC. 1807. Acmella. In Synopsis Plantarum, by C. Persoon, Paris. Pp. 472 – 473.
21. Sarma TK, Sarkar AK 2002. Flora of Palamu district, Jharkhand (Botanical Survey of India, Calcutta).
22. Sheela D 2007. Spilanthesvazhachalensis: a new species from Kerala, India. J Eco Tax Bot 31 (2): 474–477.
23. Sheela D 2010. Spilanthesghoshinis: a new species from Kerala, India. J Eco Tax Bot 34 (4): 798–800.
24. Singh NP and Karthikeyan S (2000) Flora of Maharashtra State: Dicotyledons. Vol. 1. BSI, Calcutta.
25. Singh NP, Lakshminarasimhan P, Karthikeyan S and Prasanna PV (2001) Flora of Maharashtra State: Dicotyledons. Vol. 2, BSI, Calcutta.
26. Sivarajan VV and Mathew Philip. 1984. Notes on three new immigrant species of Spilanthes Jacq. (asteraceae) in india and the identity of the common 'tooth-ache plant'; Ancient Science of Life Vol No. III No. 3: 169 – 173.
27. Sivarajan VV and Remesan C 1987. The genus SpilanthesJacq. (Compositae- Heliantheae) in India. J Eco Tax Bot 10(1): 141–148
28. SomnathBhowmik, Sampa Ghosh and Datta BK. 2013. Acmellaradicans(Jacquin) R.K. Jansen [Asteraceae] – A New Distributional Record for Tripura in North East India. Pleione 7(2): 574 - 578.
29. Vaishya JK, Ansari AA and DubeyNK 2013. Additions To The Flora of BHU Campus PRAJÜÀ Vol. 59, Part-02.
30. www.efloraofindia.com.
31. www.theplantlist.org

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

Bio-Diversity: A Case Study of Gall-Midge

S.S. Bhalerao
Department of Zoology, B.S. Mahavidyalaya, Basmathnagar

V.D. Deshpande
Ex-Head, P.G. Department of Zoology, Science College, Nanded.

Abstract

This contradiction report of the decryptions of new species, Lasioptera Bharthensis, reared from earhead of Bothriochoa Perstus (wild). In the college campus, S.C. Nanded (M.S.). The new midge can be distinguished in the number of antennal segments; absence of vein M_{1+5} subdorsal plate being entire and ablong lobese of the ovipositor

Lasioptera Bharthensis ♀ Sp.Nov.

(fig.1-9)

Female : Body 2.10 mm long including ovipositor PALPUS : as in male. ANTENA: less than 1/5 the body length, with 2+15 cylindrical, sessile segments, low circumfila, two whorls of long stae; scape and pedicel in male; third segment (18) confluent with and longer than fourth, enlargement with a very small basal prolongation (2:5), length 1.65 x its maximum thickness (17:11); fourth segment (16) with enlargement 1.50 x as long as thick (17:01): Fifth segment (15), shorter than fourth; sixth to tenth segments similar to each other and slightly shorter than fifth (13); eleventh and twelfth segments similar and shorter than length (12); thirteenth and fourteenth segments shorter than twelfth (11); penultimate segments (11) as long as fourteenth; terminal segments (10) conical, slightly longer than penultimate and 1.32 x as long as thick; WING: (fig-7) hyaline, 2.45 x as long as broad (50:18); costa scaled, R5 meeting costa, beyond the middle of the wing and interrupting at its union; M1+2 absent, Cu forked; legs thickly hairy, metatarsus short (7), second tarsal segment longest at all (50), terminal tarsale segment longer than metatarsus (10); claw dentate on all legs, empodium 0.49 the length of the claw (5:09); ovipositor nearly as long as abdomen, protractile typical lasiopteran type; dorsal lamella 3.10 x as long as broad (50:10), sparsely setose, densely hairy at the tip, with a row of recurved looks at the subapical region; ventral lamella very small, densely hairy.

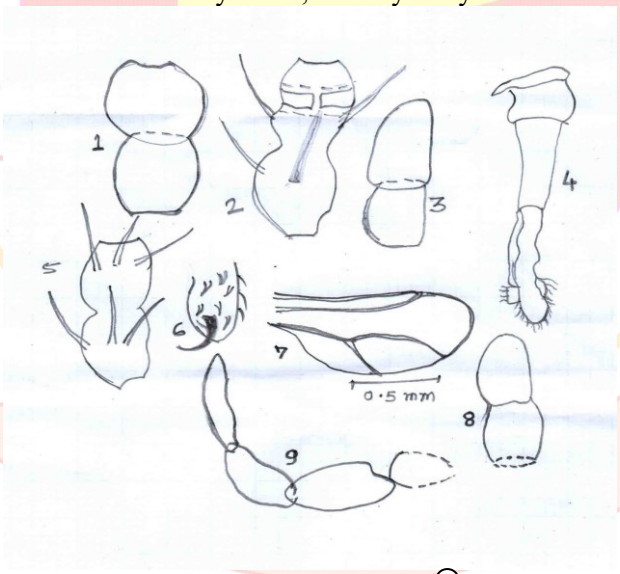

Fig. 1-9 Lasioptera Bharthensis ♀ Sp.Nov.

Female; 1. Scape and pedicel, 2. Third and fourth antennal segments, 3. Terminal antennal two segment, 4. Ovipositor, 5. Third and fourth antennal segments 6. Claw, 7. Wing, 8. Terminal two antennal segments, 9. Palpus.

Material

Holotype: one female dissected and monnted on slide, labeled, reared from earhead of Bothriochloa Pertusa (wild). A camus, college campus, Nanded India, 15 –XI-2005 Coll. V.D. Deshpande. Type slide retained, for the present, in authors collections at Nanded, India.

Paratype: Two female dissected and mounted on slides, many females in alcohol, data as in Holotype.

Allotype: One female dissected and mounted on slide, labeled as in Holotype.

Remark

This species very closely resembles L.tomentosae (Orover, 1967) but differ in the (i) different proportion of palpal segments, (ii) number at antennal segments, (iii) absence of vein M_{1+2}, (iv) ovipositor lobe being 3.10x as long as broad.

Acknowledgment

Thanks are due to the Principal N.E. Science College, Nanded for permission to collection at college campus with Junior Author.

Reference:

1. Grover P. 1967-Studies on gall-midges of India, XXIII, A New Grass Midge from India. Cecid. Indica. 2(3) : 151-161.
2. Cecidotheca Indica. (1960) Agra. Univ. J.Res. (Sci), 8 (2) : 91-280
3. Rao, 1950, Indian J.ent, 10:3 (♂,♀ Amraenyia).

Challenges in Higher Education in India

Shivaji Ramrao Karale
(M.A.,B.ED.,SET)
Asst.Teacher ZPCPS Branch Mukhed

Introdcution :

Indian culture and civilization developed in thousands of years from ancient age.India has always been a land of scholars and learners. In ancient times also, India was regarded all over the world for its universities of excellence like Taxsila, Nalanda and Vikram Shila.The British rule in India changed the focus of Indian education system, which rewarded in many of our present-day concern.India is known for many schlors and their contributions to the world.Our country experience lot of education systems from Arya,Vaidik period,Gurukul etc.The main base of education was the prilimary education of child.Higher education was not focused as in that age.There were plenty of problems and challenges against completing higher education.

After the independence India's number one challenge is poverty, we have to lift millions of people out of poverty and we can't do it unless we focus on primary and higher education.Primary education starts from Class 1st when child is 5 years old. Primary education does not only mean a classroom, books and a teacher,but nutrition, clothes and creating an environment where a child can learn new things every day, an environment that can help in bringing out best within a child.Infrastructure like chair, table, books, stationery, a classroom and teachers is bare minimum that any government could provide.They need to do more than that like teaching children how they can imagine and bring out their inner talent that they can use later in their life.Higher education starts when you come out of high school.So if child is 5 years old and live in a family which is below poverty line then the child needs primary education not higher education.When it completes then there is need to fulfil his wish of higher education.

Present State of Higher Education in India :

State of Higher education in India is in between good and bad. If government is spending only on higher education that is not going to change the status of child because higher education is all about colleges. And by the time the child living in a family below poverty line reaches the age of 16 his or her mind has already been shaped.So it is of no use if the government is spending on higher education.That is the difference between importance of higher and primary education. The youth of India is the strength of the country and only 11.1% of whom had the opportunity to go for higher studies as compared to 20% in China though with the introduction of Right to Education Act 2009, the Gross Enrollment ratio in Higher Education has marginally improved. If we look at the statistics of higher education- we will be too glad to read the same. With just 20 Universities in the country in 1950- today we have over 677 Universities in the Country reflecting a growth of 34 times.

India's higher education system is the world's third largest in terms of students, next to China and the United States. Unlike China, however, India has the advantage of English being the primary language of higher education and research.The main governing body at the tertiary level is the University Grants Commission (India), which enforces its standards, advises the government, and helps coordinate between the centre and the state. Universities and its constituent colleges are the main institutes of higher education in India. In 2011, there were 227 government-recognized Universities in India. Out of them 20 are central universities, 109 were deemed universities and 11 are Open Universities and rest were state universities. Most of these universities in India have affiliating colleges where undergraduate courses are being taught. However Jawaharlal University is a remarkable exception to this rule. According to the Department of higher Education government of India, 16,885 colleges, including 1800 exclusive women's colleges functioning under these universities and institutions and there are 4.57 lakh teachers and 99.54 lakh students in various higher education institutes in India. Apart from these higher education institutes there are several private institutes in India that offer various professional courses in India. Distance learning is also a feature of the Indian higher education system.

Challenges Against Higher Education in India :

We must discuss issues that higher education is facing. Now we shall notice about some of the serious challenges against higher education. Let us talk about some of the issues related to higher education in India.

Lack of Teaching Quality :

The first issue that higher education in India is facing is decreasing teaching quality. Teachers are not well trained and qualified for the job they are assigned to.Some colleges recruit young graduates as professors who have no experience or skill of proper teaching.So this is a major problem in getting quality education to the students.There is need of wel trained teaching staff to improve the standard of higher education.

Impact of Privatization and Globalization :

Privatization is also a big problem that higher education faces.Privatization of higher education is the way to go. However just privatization is not going to solve the problem.You need to foster the culture of creativity, imagination and learning new skills in young students. Financing is also an issue with higher education in India.Our country is already spending very much on higher education and it can't spend more.However if the quality of higher education has to be improved then more financing is needed.Government should take active part in standing the institutes.

Talent Must be Priority Over Quota System :

Debating quota system is very controversial. But if you are being honest then I must tell you quota is not good for the quality of higher education.Talent and merit is more important than your identity. However quota system is still a challenge.Political influence is also a bad thing and an issue with higher education. Governing bodies do not want any political influence or interference in their affairs.Our government want to please people by providing quotato the various classes in the society.

Lack of Project Based Learning :

Higher education in india has lack of project based learning.Young graduates need to learn new skills especially vocational skills that can give them job.So we are not focusing on project based learning at all. Just theory is not enough, we also need practical knowledge is also.After 70 years of independence we didn't providing such type of education to the youth in India. Low quality institutes all over the country is not good for higher education. These new colleges lack capacity and they are all about fleecing money from students and their parents.There is too much glamour and less quality of education.Project oriented education gives job to the hands of youths.

Need of Thoughtful Strategy :

There is need of firm and thoughtful strategy for higher education in India. We don't have foreign students coming to the country and studying here.Government has no plan for this and this is a big challenge.Government should make proper policy to develop better system to give quality education to the student.There is plenty of gap in this sector of education. Approaches that support diversity and access to higher education for students of all backgrounds are losing government support and are being attacked in the courts.

Education Treated as Industry :

In todays condition most of the private institutes supposes themselves as to be earn profit from this.On the other hand we are obsessed with servicing industry.We all want to get selected in campus selection so we love jobs in servicing sector only.However higher education does not solve the problem when it comes to creating jobs in manufacturing sector.Our higher education sustem neither fulfil the wish to give proper job nor get the quality education.That is a big problem.

Geographical Difficulties :

Many students choose not to go to the school that will challenge them more or that is beyond their local geographical region, a decision that often leads them to choose a school with lower levels of degree completion. And for colleges and universities, it is costly to reach students from all backgrounds and they don't always have an incentive to do so.It affects the higher education of students.Country like India has such difficulties and need of proper work to overcome.

Low Levels of Public Support :

For the completion of higher education the institutions must serve the most students. Community colleges and regional public universities, which are the starting point for many of the most economically challenged students, are severely underfunded on a per-student basis, leading to low graduation rates and fewer resources for students trying to complete their educations.Public support is important factor in higher education.

Changing Demographics :

Colleges and universities have to educate a more diverse set of students from a wider range of backgrounds. Increasing population not only do higher education institutions need to be able to effectively educate more students of color, more students of modest financial means, and first-generation students in response to changing demographics, they also need to be able to educate students at different stages of their careers.This presents a variety of challenges at every stage of the education process, from admission through awarding a degree and on to meeting the needs of those who have to return periodically for additional education throughout the course of a career.

Increasing Numbers of Less-prepared Students :

More students coming out of high school aspire to attend college but unfortunately a larger share of them are not sufficiently prepared. More students are arriving at college needing more support to complete their educations and earn their degrees. Educating these students is costlier for colleges at a time when tuition needs

to be held in check.The majority of students have other commitments and face pressures outside their academic work; they are not in a position to make education their exclusive, or even a top priority.Colleges must continue to develop different ways to educate students who have to work or raise a family or meet other obligations while pursuing their education.

Conclusion :

The all above points presents the challenges before higher education system in our country.If India has to become an economic power then it has to focus on both form of education higher and primary.However focusing on higher education does not mean to neglet the need of primary education.Both are relevant and both have importance if country has to be changed holistically.We must classify the difference between higher education and primary education.How both are different and one can't replace each other.India will be make place in the world if all the participant in the education system work with co-ordinance.There is need of firm higher education policy like " Right To Education Act : 2009. " If our government and administration succeed in removing the above challenges it will a new start to quality education in 21th century.

References :

1. The Private Higher Education Revolution: An Introduction.Altbach,Philip G), University News.January 2006. Vol.44
2. Privatization of higher education: Opportunities and anomalies.Anandakrishnan, NIEPA,May 2,2006.,New Delhi
3. Ministry of Human Resource Development, Department of Secondary and Higher education.Annual Report.(2006)
4. Case study of the National Assessment and Accreditation Council (NAAC)
5. Research Handbook : Towards nurturing research culture in higher education institutions in India.New Delhi.UGC (2005)
6. 'Measuring Trade in Services Liberalisation and its Impact on
7. Economic Growth : an illustration', - World Bank Group Working Paper,
8. Higher Education in India : The Need for Change - Agarwal, Pawan (2006)
9. Higher education in India: Issues and Challenges : Priyanka Nagrale
10. The challenges of higher education : Harsh V. Pant
11. Higher Education in India – Issues, Challenges and Suggestions : J.D.Singh

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

Dalit and women literature in English Language

Jeetendra Nagarao Deshmukh
Head Department of English
Swatantrya Sainik Suryabhanji Pawar College, Purna (Jn). Dist. Parbhani-431401 (MS.) India.

Abstract

Dalit literature is the literature of the Dalits, by the Dalits and for the Dalits. Dalit means oppressed or broken. Apparently it was used in the 1930's as a Hindi and Marathi translation of depressed classes, the term the British used for what are now called scheduled castes. The term "Dalit literature" can into use in 1958, when the first conference of Maharashtra Dalit Literature Society. After suffering from the racial and feudal divide for hundreds of years, and surviving against a very bigoted social classification that led to their oppression, exploitation and unequal and unjust treatment, people finally began expressing their distaste against the caste system and what it was doing to Dalits. With the disapprobation began the Dalit Literary Movement in 1958 and Dalit Literature was born. Feminism means the advocacy of women's right on the ground of equality. Since ancient time, in India, woman is considered as subsidiary because of impact of patriarchal thought. She was bound to housework and that became a proverb "chul and mul" i.e. women's job is to maintain house and nourish children. She had no right to raise her voice against oppression. Her rights were restricted and she became just as an ideal in the hand of man. Education brought changes in the thinking. Ideas, ideals of the Indians and they accepted equal rights to women. Social reformers, politicians, scholars, writers and women raised voice against idea of inequality on the ground of sex and advocated scientific view that biologically there is no difference between man and woman except sex. In this way feminism became a movement. The chief aim of this movement became to oppose suppression of women and gain equal rights to women as men in politics, society, jobs and education etc.

Key words: *Dalit, women, movement and literature*

Dalit Literature:

Dalit l literature is an important stream of Indian writing in English and other languages of India. A tradition of Dalit writing can e traced from Buddha (6th C, C), Chekkilar (11th c, C) Mahatma Phule, Dr. Ambedikar. Annihilation of Caste by Dr. B. R. Ambedkar (Ambedkar and Balley 1993, 27-29) is a renowned example of Dalit Literature in India. There is a big question on Dalit literature that to which work or whose work we should call a Dalit literature. Many scholars suggests that the writing which is written by a Dalit writer about his experience that should be called as Dalit literature, but many other scholars has different opinion that Dalit Literature is any piece of literary work that addresses the issues of the Dalits. Authorial identity is not of important but the work should seek to highlight the concerns that plague the suppressed classes in the Indian society. Under the category of Dalit Literature we can include the works done by a Dalit or a non Dalit author, those who are sympathetic about the suffering of the Dalit community.

Origin literature:

Brahminical dogmatic practice, superstitions religiously supported, religious belief, bad customs all these made the human beings cripple and coward. The Dalit writers angrily warn on the harmful hurdles which are in the way of scientific progress of human begins. They bitterly attack on the root cause of communmcal riots. Karna, Shambuka, Ekalavya, Meghamayo, Jabali etc. who because the victim on any type of injustice, by using their myths and symbols, the persons who belong to the lower Verna and become the victims of injustice, by their writing the Dalit writers put first the feeling of self respect. Man must be accepted as human being. To hate human existence means to laugh at the basic values of humanity. The Dalit writers tell their story in bold voices.

In connection with the contemporary reality the Dalit writers present genuine feeling of their heart and head. In their expression their pain is felt. The poet of the exploited society compose their poems by using the blood at the place of ink, they boldly challenge the social discrimination. They interpret the cast based inequality and suggests the solution. These poems have removed the curtain from many wrong assumption.

A very strong critism found in Dalit literature is against Hindu Puranas, Vedic literature and Hinduisms which were supposed to be contrapuntal to the Dalit sentries. The karma theory (Fatalism) the rebirth theory which linked the Dalit's present neurosis to their misdeeds of their past life were strongly derided by poets like GurramJashus, RavuriEkambara and many others. These poets tried to navigate the society towards logical and sensible interactions with the outcast. In this connection, Bhakti trend was a remarkable phenomenon of the middle age in India. The saint-poets of that time had contributed their mite to remove the cast based centuries old social disparity. The sent poet from outcast community had also contributed a lot to reform the society and highlighted the humanitarian philosophy.

Women literature:

Indian society is in the phase of transition. Transition seems in political field, social field, economical field, people's manners, behavior, thinking, ideology etc. the impact of traditional ideology is fading day by day and the impact of scientific view is increasing. Now it is not the age when women felt that the she deserves a better and deal at the hands of man. woman had learned about her rights and capacity and in order to gain her rights she has raised voice against discrimination and inequality on the basis of sex. Women writers are using literary forms to protest and present miserable situation of women in patriarchal society. Particularly post independent women writers have dragged scholar's and writer's attention towards feminist writering. After Gandhian era, in post independence era of Indian English writing development occurred in feminists writing with emergence of a school of women novelist. The leading feminist writers of this era such as Kamala Markandaya, Nayanthara Sehgal, Shashi Desphande, Anita Desai and Ruth Prawer Jhabvala etc raised women's voice through their writings. These leading women writers seem to be educated, intellectual and acquainted with western life. As result of their intellectual height, exercise, observation of different societies, these women writers could successfully expose the oppression inflected on women in Indian society. These women writers have portrayed women as a symbol of devotion, courage and backbone of family. The feminist writers focus is on miserable plight of women caused by gender inequality and they try to identify the deep rooted cause of suppression of women and endeavor to remove it. Feminist writers have presented a society in which women are accepted as equal in all respect to men in sharing of equal rights, opportunities and responsibilities. They are interested in analyzing and portraying women characters. Their women characters are taken from all sections of Indian society and are free from male distortion and prejudice.

The writing of Kamala Markandaya, Nayanthara Sehgal, Shashi Deshpande, Anita Desai and Ruth Prawer Jhabvala touches to feminine sensibility. It presets women's creative aspirations and shapes their creativeness through themes and characters. Their women protagonists free themselves from traditional bounds and free themselves from roles such as daughters, sisters, wife and mother, and emerge as individual force. In this way with the efforts of these female, writes, feminism has reached its zenith in Indian English fiction. Feminist writers have not presented women as a weaker or subsidiary. They have not presented to women as a house sicken character or in a limited role such as devotional wife or sister or living mother or obedient daughter. These writers have presented women as a decision maker, intellectual, commanding, guiding, activist, anarchist and bold character. For feminist writers, feminism is liberation of women from social bounds and male dominance. They present women as an individual force.

Conclusions:

Dalit literature encapsulate the pain, humiliation, and poverty of this community, which has lived at the bottom of the India's social pyramid for millennia. It reveals untouchable's quest for dignity and the recognition of their human worth, rather than to India's own success in eradicationg the evils of the cast system, for its inequality and iniquities persist. There is much here for foreigner, ignorant of much that is hidden in India, and for Indians who are all too familiar with the cast. Dalit literature e is a sign that change is possible in Indian and that indeed it is, if slowly, underway. The clock will go forward, for too many now in India see what Buddha saw two thousand years back. Feminism is a range of political, social movements and ideology that have a same goal; to define, establish and achieve equal political, social and economical and personal right for women. Thus feminism means challenging the patriarchal cannon, deconstructing phallo-centric creative and critical discourse decoding gender as an organizing principle experience and relating forms of feminine articulation of changing external circumstances and association. Feminist theory studies inequality of women caused by social injustice.

References:

1. Deshpande Shashi, Roots and Shadows, A Feminist study, Ed. Amsaranth Prasad, Swoop book, New Delhi, 2009.
2. Malashri Lai, Women Writers in Indian English, Indian Institute of Advance Study, Simla, 1995.
3. Nahal Chaman, Feminism in English fiction forms and Variants, in Feminism and Recent fiction in English, Ed. Sushila Singh, Prestige books, New Delhi, 1991.

Effect Of Incubation Temperature on Incidence of *Fusarium* Species From Sesame Seeds

Gorgile V.T.
Shahir Annabhau Sathe Mahavidyalaya Mukhed, Dist. Nanded(MH)

Abstract

In Maharashtra Oil seeds are cultivated in kharif and rabi season. Out of which Sesame (Sesamum indicum L.), is economically important oil seed. Edible oil is one of the basic food requirements, which is fulfilled by Sesame seeds. It is the important crop grown in Marathwada region of Maharashtra. The incidence of seeds – borne pathogens depends on the environmental conditions under which the seed crops are produced in the filed. Similarly, storage conditions enhance to develop various types of seed damages due to the associated seed-borne pathogens. Sandikar, (1990) Such seeds show a great loss in their bio-chemical content. Study has been carried out to known the effect of incubation temperature on incidence of Fusarium species from Sesame seeds and 14 Fusarium species were isolated and the bearing capacity of Fusarium species from Sesame seeds with broad range of temperature from 20 to 45^{0}C. The species of Fusarium are very sensitive to different temperature and the normal growth of the Fusarium species is observed in between 20 to 30°C.

Keyword :- Fusarium, Incubation, Temperature

Introduction :-

Seeds are the basic and most vital input in crop production technology. About 90% of world food crops are produced by using seeds and they are also responsible for transmission of diseases and micro-organisms.

Neergaard (1977) reported several types of abnormalities due to associated seed mycoflora which mainly includes seed abortions, shrinking of seeds, reduction in seed size, seed rotting, sclerotisation of seed, seed necrosis, loss in germinability, seed discoloration, toxification and other physiological disorders. Similarly, the association of the *Fusarium* species adversely affects the seed health and seedlings resulting into several seed abnormalities and seedling diseases. Therefore such seeds are rejected in seed industries as they are poor in the germinability due to the toxification of *Fusarium* species and harmful to consumers.

It is clear from the literature that the seeds carry various types of pathogenic fungi in field as well as in storage and are commonly termed as seed moulds or seed mycoflora.

Sandikar, (1990) reported that the species of *Fusarium* are found to be significantly destructive and responsible to cause harmful effects on seed health resulting into seed deterioration and poisoning of seeds.

The species of *Fusarium* are very sensitive to different temperature and the normal growth of the *Fusarium* species is observed in between 20 to 30°C. It indicates that the species of *Fusarium* are very sensitive to high temperature.

Khushi and Khare (1979) recorded association of *F. oxysporum* and *F. equiseti* on the seeds of Sesame. Raghuwanshi *et.al.,* (1980) reported *F. oxysporum* as harmful pathogen to Sesame seeds. Similarly, Yu (1981) found the presence of *F. oxysporum* on the seeds of Sesame. Singh and Singh (1983) used 108 seed samples from 18 districts of Rajasthan and found 65 samples containing 1 to 30% seeds contaminated with *F. moniliforme, F. oxysporum* and *F. solani*. Whereas, Kumar *et.al.,* (1984) reported 17 fungal species with *F. moniliforme* as one of the dominant species on Sesame seeds.

Materials & Methods :-

Collection of seed samples :-

Oil seeds samples were collected as per the method described by Neergaard (1977). Accordingly, random samples of different varieties of oil seeds were collected from field, store houses, market places from Mukhed and oil seed research center Latur. A composite sample of each variety was prepared by mixing the individual samples together and was preserved in cloth bags in the laboratory during the studies.

Detection of seed mycoflora :-

The seed mycoflora was isolated by using standard Blotter plate method (BPM) and Agar plate method (APM) as recommended by International Seed Testing Association, ISTA (1966), Neergaard (1977) and Agarwal (1981).

Identification of *Fusarium* species and associated mycoflora :-

For the identification of different *Fusarium* species associated with oil seeds, temporary slides were prepared and observed under the research microscope. The identification was made with the help of different keys, Dodge (1928), Wollen Weber and Reinking (1935), Bessey (1950), Joseph Gilman (1960), Ramnath *et.al.,* (1970), Booth (1971), Gerlach and Nirenberg (1982), Dube (1990) Mukadam (1997), Keith (2002) and Mukadam *et.al.,*(2006).

Experimental Results :-

Effect of incubation temperature on incidence of *Fusarium* species from seeds of Sesame.

The bearing capacity of *Fusarium* species from Sesame seeds with broad range of temperature from 20 to 45^{0}C was studied and the results are mentioned in the table below.

It is clear from the results that, the maximum incidence of most of the *Fusarium* species occurred at 30^{0}C temperature in Sesame seeds, whereas *F. oxysporum* and *F.moniliforme* were observed with highest counts in Sesame as compared to other species of *Fusarium*. The *F.semitectum* was not isolated from Sesame in 20 to 40^{0}C temperature. The species of *F. graminearum*, *F. culmorum*, *F. clamydosporum*, *F. napiforme*, *F. nivale*, *F. poae* and *F. udum* did not respond to any temperature for their incidence.

Table : Effect of incubation temperature on incidence of *Fusarium* species from Sesame seeds

Species of *Fusarium*	Temperature					
	20^{0}C	25^{0}C	30^{0}C	35^{0}C	40^{0}C	45^{0}C
	Percent incidence					
F. avenaceum	-	-	-	-	-	-
F. clamydosporum	15	25	20	15	10	05
F. culmorum	10	20	10	10	05	-
F. equiseti	05	10	15	10	05	-
F. graminearum	-	-	-	-	-	-
F. moniliforme	15	30	25	20	10	05
F. napiforme	-	-	-	-	-	-
F. nivale	05	10	05	05	05	05
F. oxysporum	10	20	15	15	10	05
F. poae	-	-	-	-	-	-
F. roseum	10	15	10	10	10	-
F. semitectum	-	-	-	-	-	-
F. solani	15	20	15	10	05	-
F. udum	-	-	-	-	-	-

-- = absent

Conclusion :-

The species of *Fusarium* are very sensitive to different temperature and the normal growth of the *Fusarium* species is observed in between 20 to 30°C. It indicates that the species of *Fusarium* are very sensitive to high temperature. It is clear from the results that, the maximum incidence of most of the *Fusarium* species occurred at 30^{0}C temperature in Sesame seeds.

References :-

1) Agarwal, V. K. (1981). Seed borne fungi and viruses of some important crops. G.B. Pant University of Agriculture and Technology, Pant nagar (Nainital), U. P. Res. Bull. 108: 85-97.
2) Bessey, E. A. (1950). Morphology and Taxonomy of fungi. The Blakistan Co. Philadelphia (reprint 1971), A Hafner Pub. Co. New York.

3) Booth, C. (1971). The genus Fusarium commonwealth Mycological Institute. 237.
4) Dodge, C. W. (1928). Morphology and Taxonomy of fungi McGraw Hill, New York. Indian subcontinent Edition. Maheshwari J. K. 359-362
5) Dube, H. C. (1990). An introduction to fungi, Vikas Publishing House, New Delhi.
6) Gerlach, W. and Nirenberg, H. (1982). The genus Fusarium a Pictoral Atlas. Mitt. Biol. Bund. Land-forest: 209-406.
7) Joseph, C. Gilman (1960). A Manual of soil fungi, The Iowa State College, Press.
8) Keith (2002). Fuskey Fusarium Interactive key. Agr. Agri-food. 1-65.
9) Khushi, K. K. and Khare, M. N. (1979). Seed-borne fungi of sesame (sesamum indicum L.) and their significance. Seed. Res. 7(1): 48-53.
10) Kumar, K., Singh, J. and Saxena, H. K. (1984). Fungi associated with Sesamum seeds their nature and control. Ind. Phytopath. 37(2): 330-331.
11) Mukadam, D. S. (1997). The illustrated kingdom of fungi, Aksharganga Prakashan Aurangabad. (M.S.), India.
12) Mukadam D. S. (2006). The illustrated fungi, Saraswati Printing Press, Aurangabad. (M.S.), India.
13) Neergard, P. (1977). Seed Pathology, Vol. 1. John. Wiley and Sons, New York.
14) Ramnath, K., Neergaard, P. and Mathur (1970). Identification of Fusarium species on seeds as they occur in Blotter Test. Proc. Inst. Seed Test Asso. Ind. Phytopath. 35: 121-144.
15) Raghuwanshi, K. S, Khune, N. N., Deokar, C. D. (1980). Seed-borne infection of Fusarium oxysporum F.sp sesame in different sesame cultivars. Gujarath. Agric. Univ.res. J. 5(2): 52-53.
16) Sandikar, S. N. (1990). Seed-borne fungi of safflower and sesame Ph.D. thesis, Marathwada University, Aurangabad. (M.S.)
17) Singh, T. and Singh, D. (1983). Seed-borne mycoflora of sesame with special reference to Rajasthan. Ind. J. Mycol. Plt. Pathol. 13: 32-41.
18) Wollen Weber, H. W. and Reinking, O. A. (1935). Die. Fusarium ihre Beschreibung, Schadwirkung and B. Kamp fungi Berlin, Paul Parry. Pp. 335.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

E-Learning English Language in Globalization: Some Problems Among Under Graduate Students in Ruralarea

Dr. Sudam Laxmankumar
M.A., M.Ed., P.G.D.T.E., L.L.B., M.Phil., Ph.D.
IQAC- Coordinator
Department of English
A.V.E. Society's DEGLOOR COLLEGE, DELOOR

Introduction

E-learning is learning through electronic means. It includes web-based learning, virtual classrooms, digital collaboration, mobile (podcast) learning and dealing the subject content through internet.It can be combined with face-to-face learning with a teacher, in blended learning. It is used to facilitate knowledge transfer. It increases the engagement and motivation. English language learning improves through internet. We live in the age of technology, so it has also the impact on education.

In several occasions, there is the impact of new technologies in English language learning in globalization. The ability to expedite the learning of English language, of the evolution in students' study habits, in their motivation, in the empowerment of their abilities, socialization, collaboration, etc. Likewise, there is the exposed implications of these educational platforms for educational institutions in terms of prestige and the optimization of resources. Therefore there are many advantages of e-learning English language in globalization.

Today, in order to do so, there are many factors that have transformed the traditional role of the teacher as a transmitter of content to a more professional role. The present teachers in globalization need to guide, help, boost, motivate, and focus on academic potential in order to facilitate the learning process and improve the quality of teaching. It is possible only through e- learning.Therefore the teacher must build confidence in the student from the beginning. To accomplish e-learning puts a variety of communication resources at the teacher's disposal. It helps to keep students from feeling as if they are alone with their learning objectives.

Objectives

1) There is an impact of Globalization on education
2) Globalization has increased learning resources.
3) E-learning is very useful for English language learning.
4) Use of new technologies in English language learning.
5) E- learning is a mode of easy, quick and convenient learning system.
6) It has many advantages for language learners.

E- learning Resources

The aim of the study is to do a research on the effects of e-learning English language. Its sub-categories such as: internet; Web-based English learning and computer-assisted language learning (CALL)on language learning. People use emails for language learning and beforeWord Wide Web (www). In network-based language learning (NBLL), people use computer-based educational activities.

Monitoring:

It is helpful to the professionals to analyze the students' progress, as well as that of the group. It likewise allows for the detection of weaknesses, the determination of needs, and the reinforcement of weak areas during the face-to-face classes.

Assessment software:

The assessments of the students take place quickly and store information about results store for further use. All of this is thanks to the permanent availability of real-time assessment information.

Solutions to support and promote interaction with the Learners: The teachers accomplish e-learning to keep students to achieve objectives of English language acquisition. For example, e-learning can encourage the use of a Frequently Asked Question (FAQ). It can promote the sending of messages to the course teacher, speed up the flow of emails between students and teachers through individual or global management options. Communicative tools drive collaboration and participation. That is to say, the tools provided through e-learning solutions help to focus learning on practical elements by using a "learning by doing" approach.

Tools for content creation:

The teacher can optimize the possibilities available via Learning Content Management System (LCMS). With these tools, teachers can create their own courses. Teaches can generate questionnaires, design surveys for users to assess training, create materials from course groupings, write their own questions and exercises.

E-learning gives the language teacher options that guarantee full language immersion. Thus, the chances of success are multiplied.

Language labs:

The traditional face-to-face classes allow the teacher to correct students and answer questions on the fly. This ability brings rhythm and flow to classes. Language Labs facilitate direct communication. Therefore collaborative learning takes place through e- learning.

E-learning English Language for language teachers

Saves time: All the materials, activities, and content in a structured way allow teachers to save time. Thus, **teachers can optimize the use of their time**. It helps them to stay fully engaged and committed to providing a learning experience that is enriching. It also meets the objectives of the course.

Prestige and Recognition: An educational platform that facilitates constant updating and growth gives the teacher more innovative pedagogical materials with which to work. This can help teachers to offer an **enjoyable, different, enriching learning experience.**

Closeness: The teacher and students maintain very close relation in learning environment. The teachers are the mentors, facilitators and constantly guide the learners.

Trust: **The e-learning system increases the trust between the learners and teachers.**

Accessibility: **e- learning** promotes student/teacher dynamics. **It encourages active learning in the classroom.** The teacher can evaluate easily and quickly and in time.

Fulfillment of objectives: **It is the method which helps to fulfill the aims and objectives of the course.**

High Rate of Success: **It is the educational platform;** the objectives become much more viable. It helps **to strengthen their language level outside the classroom**. The success rate is very high in this process.

Efficiency and certainty for decision-making: The monitoring and evaluation tools offered by e-learning **help the teacher to make accurate decisions**.

Individual Attainment: **Individual learner has specific needs. These pedagogical** specific needs of the student can be achieved.

Motivation

The diversity of e-learning tools facilitates dynamic learning that is entertaining and has several alternatives. This helps to prevent routine processes and improves teacher motivation. As a result, a high degree of dedication is maintained in terms of teaching quality.

These things are only possible if academies and language centers turn to **innovative e-learning platforms**. That is to say that e- learning system is able to adapt the most advanced and effective learning processes to the characteristics of each training company and the needs of their students. Computer Aided E-learning has the prestige and backing that comes with being a leader in the e-learning sector.

Skill: Skills of English language can be improved very quickly and easily.

Innovation in Education: Innovation in education encourages teachers and students to explore research and use all the tools to uncover something new. It helps to look different problems and solving them. The thinking process will help the learners to develop their creativity and their problem solving skills.

Conclusion

The main advantage of e-learning is that it increases the engagement; attendance and motivation of students which are requisite for learning. By advent of Web and internet; English learning improved because internet had its own language and logic and was not limited to one culture. Indeed; learning English via internet challenges traditional form of learning. Internet is a virtual English environment. People become autonomous by using internet. They can independent from books and teacher. It increases the oral proficiencies of learners. The use of mass media such as books, manuscripts and internet media (like blogs; message boards; podcasts; and video sharing) are another faces of e-learning. Although using mass media and internet media are challenging and time consuming. They provide teacher and students with creative and practical ideas.

E-learning system is based on formalized teaching but with the help of electronic resources. It is known as E-learning. E-learning can also be termed as a network enabled transfer of skills and knowledge. It can also help to deliver the important material and information to a large number of learners at the same or different times.

References

1. Pahuja. N.P. (2001), Teaching of English, Amol Publications Pvt. Ltd., New Delhi.
2. Satish C. Chandra (2003) Art &Science of Teachingenglish, R.Lall. Book Depot., Meerut.
3. Tickoo M.L.(2009), Teaching and Learning English ,Orient Black Swan.
4. Krishna Mohan & N.P. Singh (2005), Speaking English Effectively, Macmillan.
5. Ravindranath.S & Nagarajan.S (2007), English for Effective Writing,
6. Emerald Publishers, Chennai.
7. Barun Mitra (2016) Personality Development and Soft Skills.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

Emerging Trends in English Literature

Kendre Vitthal Ranba
Research Student
Dyanand College, Latur

Abstract

This paper aims to study and illustrate how recent trends such as the eBook technology, digital media, blogging and other forms of social networking play a significant role in English literature today. These trends are useful in promoting the exchange of ideas and access to vital information that assists the analysis of literary works. Digital Media also proves to be important in improving the access and academic analysis of English literature. Literary works can be reviewed, and individuals may discuss various issues through social media. Studies that would previously take much time and work are simplified by increased access to literary works in the form of eBooks and audio versions of novels and stories. Moreover, research articles and reviews are availed in various blogs that a scholar may access. However some thinkers feel that social media, in particular, is inhibiting the development of art and literature. Various disadvantages are associated with modern technology regarding the decrease in quality of literary works

Keywords*: social networking digital media exchange of ideas easy access quality of literary works*

Before discussing the emerging trends in English literature, it is a must to understand the meaning of literature. Literature is the mirror of society. In C.S. Lewis'words"Literatureaddstoreality,itdoesnotsimply describe it. It enriches the necessary competencies that daily life requires and provides; and in this respect, it irrigates the deserts that our lives have already become." In a simpler way, literature is what we see, feel, observe, and then penned down through different genres like poetry, novel, short story, essay or drama. J. Long beautifully states "Behind every book is a man; behind the man is the race; and behind the race are the natural and social environments whose influence is consciously reflected."

The recent trends such as the eBook technology, digital media, blogging and other forms of social networking play a significant role in English literature today. The primary aspect of English literature that the modern media affects is how modern scholars perceive literature and how they study literature. Recent trends are useful in promoting the exchange of ideas and access to vital information that assists the analysis of literary works. E-booking and other digital forms of written literature are known to foster interests in reading alongside improvements in reading and writing skills. Some authors (Lamy,197), argue that modern trends such as social media have a rather positive impact on English language and literature. Other writers also agree that globalization implies that writing styles ought to change and that social media helps to effect the change in literary writings. However, other thinkers feel that social media, in particular, is inhibiting the development of art and literature. For instance, there are too many stories in social media such that twitter journalism is replacing the novel reading culture (Morris,1). The proposition is that art and literature should be separated from social media. Public events that expose literary and artistic works are a way of keeping social media and literature separated. Social media is also perceived to have typical values that do not support the spontaneity of literaryproducts.

A blog can be defined as a forum on the internet in which the members share their ideas. Once a member, one can offer their profile to other members. Moreover, the posts appear in chronological order, and a visitor can read the latest discussion in progress. Blogs allow non-technical users to comment on particulartopicsandshareideasbyjustpostingtheirthoughtsMoreover,someblogsenable the user to message other users of the same blog. Social media includes blogs, virtual worlds, social networks, micro-blogs and video sharing forums such as Youtube.com. Social media involves the computer generated tools, applications, and programs that allow the user to exchange information such as ideas, jokes, and advertisements with the public through the internet and comment on other people's posts that are availed on the user's computer screen. Some of the distinguishing characteristics of social media include the quality and accessibility. Social media is quite popular in modern culture and studies suggest that the average person spends more than 22% of their time visiting blogs and pages every day .Through mobile social media, exchange of ideas through pictures and videos is faster, inexpensive and accessible for many users. The various trends such as digital and social media are important in increasing the convenience in handling different forms of literature. The advantages of such trends include the ability to access quick information on literature for studying or literary works by others. However, various disadvantages are associated with modern technology regarding the decrease in quality of literaryworks.

The e-book technology should also be reviewed if we are to discuss extensively the role of modern technology in English literature (Schiff, 01). The e-book is an abbreviation for an electronic book or a digital

publication of an actual book. The digital books can be accessed by use of particular e-book readers that are availed in computers and devices such as smartphones and tablets. Social media, digital media, and the e- book technology have a profound impact on culture and how we perceive literature. Digital media and e-book technology affect the way we study literature and increases access to written literature. Social media influences culture including how we read and write English literature and art.

Social media, for instance, plays a significant role in English literature as it provides a larger forum to expose one's ideas to the world. The significance of research to the world increases as social media progresses in popularity. Social media is important in enabling English literature to achieve its purpose. While social media is good for literature, it affects writing quite extensively; to the extent that famous poet William Shakespeare owns a twitter account (Morris,57). Moreover, there are many writers who have commanded the attention of readers through social media keep emerging. Social media has thus been a significant factor in the development of English literature and many writers are adapting to the social changes that are resulting from social media. Blogs have been a primary forum for discussion and analysis of various literary works. Older works and traditional forms of English literature have a role in modern literature as many digital forms are being availed through social networking. Scholars still investigate the benefits and disadvantages posed by the involvement of social media in literature. However, authors such as Noor and John assert that social media increases the connections between the writer and the readers, eventually creating better writers who have connections with their audience . There are various famous writers who produced some of their works through Instagram and Twitter. Examples of such writers include Nicholas Belardes, who wrote the novel *Small Places* using 900 tweets in 2008 (Tharakan,20). Writers also keep in touch with their readers through blog posts. Blogs have also been an active forum for the discussion of various topics in the study of literature. Twitter accounts of historical authors and writers such as Charles Dickens and William Shakespeare play a significant role in evoking interest in English literature. Social media has, to a considerable extent, promoted a reading culture and increased access to English literature.

In as much as social media is hailed for its role in the development of social media in the digital age, there are concerns about the possible adverse effects on literature. The nature of social media and digital media is commercial and consumer-based. Internet articles, for example, have adopted the culture of twisting the information and even using exaggerations to achieve the interest of the reader. Fictional writing is thus thriving through the influence of social media. However, some literature and art require high levels of contemplation and reflection. Social media does not allow for literary works that need ample time for reflection and deep thought, unlike the traditional libraries. Social media and its viral nature make it extroverted while many creators of English literature are not (Morris 1). Computerized social networking involves algorithms based on items with which the user may be interested. Artists with works that require longer periods to understand and judge are at a disadvantage when using social media alone as their means of communicating their literary products. The recommendation suggested is that literature and art should be separated from social media such that literature and literary products may be accessed only through public events.

Digital media plays a vital role in the modern literature regarding influencing the way that people perceive literature. Digital media fosters increased access to already existing literary works and provides the tools to review and study English literature. According to Poplawski, digital media is instrumental in assisting the review of large amounts of data thus making it easier for scholars of literature to access information that supports the study of literature (Poplawski,623). On that note, digital tools have the potential to deliver knowledge onliterature in simpler forms that are accessible to the student or teacher for review. Electronic texts through the e-book technology make it possible to analyze older literature. From available electronic books, one notices that much of the early modern English literature is based on the much earlier works. Instead of piling up collections of books, one can study many books and store them through the use of e-books. Digital media and the "Electronic Revolution" are factors that have played a role in the study of literature. Teaching and learning of literature are also increasingly comfortable with the introduction of eBooks and digital media. For instance, Web-based learning has facilitated the growth of English literaturescholars.

In conclusion, the recent trends play a significant role in modern English literature. Trends such as the use of social media have led to the emergence of new writers. Social media is a forum that has encouraged the growth of writers who use social media sites such as Facebook, Instagram, and Twitter to expose their literary works. Older writers are also adopting the culture of social media to promote their writings and to increase their readership. Social media also provides an opportunity for writers and readers to connect and communicate. Moreover, literary works can be reviewed, and individuals may discuss various issues through social media. Facebook, Twitter, and Instagram are also instrumental in mobilizing people against social vices. Moreover, Facebook and other social networking forums are useful tools for discussion and analysis among scholars of

English literature. Digital Media also proves to be important in improving the access and academic analysis of English literature. Studies that would previously take much time and work are simplified by increased access to literary works in the form of eBooks and audio versions of novels and stories. Moreover, research articles and reviews are availed in various blogs that a scholar may access.

Refrences

1. Goodwyn, Andrew. English in the Digital Age: Information and Communications
2. Technology and the Teaching of English. London: Cassell, 1999.
3. Lamy,Marie-Noëlle,andKaterinaZourou.SocialNetworkingforLanguageEducation.2013.
4. Lomborg Stine. Social Media, Social Genres: Making Sense of the Ordinary. 2013.Print.
5. Marcus,Laura, and Peter Nicholls.The Cambridge History of Twentieth-Century English Literature.Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2004.Print.
6. Morris, Tee, and Philippa Ballantine. Social Media for Writers: Marketing Strategies for Building Your Audience and Selling Books. 2015. Print.
7. Noor, Al-Deen H. S, and John A. Hendricks. Social Media: Usage and Impact. Lanham, Md: Lexington Books, 2012.Print.
8. Peer, Willie , Sonia Zyngier, and Vander Viana. Literary Education and Digital Learning:Methodsand Technologies for Humanities Studies. Hershey, PA: Information Science Reference, 2010. Print.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

Feminine Perception in Annie Greene's Bright River Trilogy

Mantha Padmabandhavi Prakasrao
Head, Dept. of English
Swami Vivekanand Mahavidyalaya,Shirur Tajband.

Abstract:

Women, for the ages, have been resisting and fighting back against the society for its biased social structure. Women are like nucleus of a family holding the entire family with their incessant caring and attention. Besides, women are well known for their emotional and sensitive nature and express their emotions through their reactions. Thus, the emotions and feelings of woman are considered as feminine perception. In literature also feminine sensibility has been brought to limelight by the women writers, either by sharing their own experiences or others. Annie Greene's novel, Bright River Trilogy is a good model to observe the female perceptions. The present paper Feminine Sensibility in Annie Greene's Bright River Trilogy is an attempt to explore the emotions and perceptions of three women characters Lilly, Jessica and Ellen. Twentieth century England was not an exception, where women expressed themselves to show their existence in the family as well as in the society. Annie Greene, the author of the novel, demonstrates the feminine sensibility of three women, Lilly, Jessica and Ellen and their perceptions, experiences, responses and their thinking on all aspects. Through their life experiences, they dream to face the challenges rather than escaping from hard realities of life.

Key Words: Sentiments, mind-set, femininity, sensibility, responses, subjugation, psycho-perceptions.

Women, part of the society, for the ages have been struggling against the society for it's biased social structure. It is a universal fact that the role of women in domestic and social life is very significant and worth mentioning. Women are like nucleus of a family holding the entire family with their incessant caring and attention. Besides, women are well known for their emotional and sensitive nature and express their emotions through their responses. Their reactions reflect their psychology. At times, they either express their feelings without any inhibitions or remain as spectators and receptors, falling victims to the subjugation of the male-centered society. A feminist aptly defined feminine sensibility, "Feminine sensibility means the sentiments of a woman, as it is concerned with a woman's feeling and emotions to her own miseries and circumstances. Through her sensibility we can recognize her psychology or longing. On the whole it is a kind of reaction towards action. Thus, feminine sensibility is a matter of soft and pure emotions of a woman's heart"(ukessays). In literature also feminine sensibility has been brought to limelight by the women writers, either by sharing their own experiences or others.

Annie Greene's novel, *Bright River Trilogy* is a good model to observe the female perceptions. The present paper Feminine Sensibility in Annie Greene's *Bright River Trilogy* is an attempt to explore the emotions and perceptions of three women characters Lilly, Jessica and Ellen. Twentieth century England was not an exception, where women expressed themselves to show their existence in the family as well as in the society. Lilly Blunt an elderly woman, mother of a freedom seeking man Darcy, and grandmother of a timid boy Tim. Lilly's life takes a new mould when she gets married to Aaron, a self-centered man. After the death of her husband, Lilly shoulders the responsibility of her son, Darcy. Lilly proves herself to be a loving mother as well as a loving grandmother. Her immense concern and caring for Darcy, compel her drunkard son, Darcy to visit home as a guest. When Lilly fails to find Darcy at home for two days, she begins her search for him. On her errands, she is accompanied by her grandson Tim. Lilly's sensitiveness towards her child, makes her long for her drunkard and irresponsible son. The old Lilly broods over her son's attitude. She is burdened with a heavy heart on finding her son. She enquires with all Darcy's friends but to vain. " All this walking through town, seeing Jeff, seeing Ellen, seeing Jim, is a ritual I perform to appease some vengeful god. And if each step is taken with care, if every sacrifice and incantation receives its proper due, this god will yield up my son unharmed to me."(p. 18)It confirms an old mothers longing for her son. "But in the evening as I walk home from work, I still haven't heard from my son. Worry has gathered like storm clouds in my mind"(p. 20). The sad news of her son's death upset the old Lilly."One spring morning we found Darcy there passed out, his cheek against the cool white stone. We carried him that day. Tim wasn't as big as he is now. What a sight. We must have made …a rumpled old woman and grim faced boy supporting Darcy, rubber-legged between us"(p. 15) .Lilly's miseries sustained on the death of Darcy.

Lilly's memories of her new born child bring to light her sensitivity. Her emotions reach its heights when she found her new born baby. She cuddles him, takes him into her arms and caresses the baby. Her perceptions about the baby reveal her feminine consciousness."And then I rocked the baby, my little son, in my arms, held him to my heart before I even saw him. There was an expansion to my life as though my eyes could crack the blue of the sky all the way to heaven"(p.40). Lilly couldn't stay away from her little baby, even for a

while. Her feminine sensibility keeps her very close to her little baby. "And I remember how I missed my baby, my breasts aching for him long after the milk had dried. I must have been sullen and difficult"(p.41).

Perceptions of Lilly on her husband are very introspective. Her husband Aaron's pride and certainty are irritable for her. She finds that her love for Aaron overtakes by hatred. She feels her marriage to Aaron as a foolish act. "I can recall that I was in love with Aaron when we married but I don't recall the feeling anymore…. I don't know how I fell out of love with my husband. I often think it wasn't even fair. The things I loved most about him at the beginning were the things I held against him later on … later on his certainty, his pride…. It was only that after choosing him to marry, I wished a different father for my son"(p.47). Lilly's mind-set towards her husband explicates her dislike to her husband. And it is developed as a reaction against her husband's deeds. Her responses state that she holds very independent views as a human being. Lilly tied to him socially but personally she does not like him.

As a mother, Lilly holds tender feelings towards Darcy. She acts as a connector between Darcy, her son and Aaron her husband. She strives enough to generate harmony between father and son, by reducing their differences. But her attempts remain futile. She recalls, "I couldn't say he didn't love Darcy. Even though "Love" may seem a strange word for what passed between them all those years, nothing else could explain the pain between them"(p.47).

Lilly's memories grow bitterer as her attempts to handle Darcy and Aaron go vain. As a woman, as a wife and as a mother, she feels that babies are woman's province and men remain at a distance from that province. Aaron's indifference towards the baby, break her heart. Lilly's accomplice binds Aaron and Darcy in one roof. Ultimately, Darcy develops disrespect to his father. The dissonance between Darcy and Aaron leads to her anxiety. "I only think of it when I am tired and souls seem to tied to this earth…. I am getting too old to think in terms of fate"(p.56). The old Lilly even brings up her grandson Tim, after the death of Darcy over Intoxication. Lilly's speculations over males, her husband Aaron, her son Darcy and her grandson Tim, expound her sensibility towards the male dominant culture. Lilly Blunt was emotionally sensitive and she responds very sensitively to her own experiences and also the experiences of her husband, son and grandson.

The other women characters Jessica Talbot and Ellen Gibbs too hold the spirit of womanhood. They also possess subjectivity in thinking. Jessica Talbot is daughter of a farmer. She is a motherless child. She grows up in the memories of her dead mother. She has her own prejudices over men, especially Darcy. She believed Darcy to be different from other men with whom she did go for a date. "It was just that Darcy was so different from other men I has dated, so different from Stephan"(p.77). Jessica's psycho-perceptions substantiate her sensibility and feminine mode of thinking. "I looked at myself in the mirror in the bathroom. I was a good looking woman, I decided. But the thought didn't help. It was much too frail to bear the weight of confidence"(p.76). Jessica's self-confidence makes her feel elated. For Jessica, Darcy becomes a Source of affection and inspiration. She senses that the spirit of womanhood resurfaced in her love life with Darcy. Her love for Darcy is confirmed when she longs for his love and his company. She asserts, "Women decide their lives by love lines, measuring time by the men we know. Our thoughts of love always seem of a whole piece as if each man were connected to all others by a dense tangle of clues that will lead to some indisputable coclusion about ourselves"(p.118).

Jessica is an intuitively sensitive woman. When Darcy is dead, she keeps this news away from her ill father, as she wishes her father to be alive. She decides to take up a job and look after her father. Jessica's helplessness to have a baby enhances her loneliness. She believes that people learn everything with love and fondness. She considers that the love and affection emerge from the heart. Jessica's heart and mind long for a baby, which she couldn't, because of her pseudo-pregnancy. Accordingly she senses helplessness and loneliness and it becomes evident from her words, "I try to picture myself old and alone, alone on this farm slowly going to seed around me"(p.232). However, she convinces herself as a sensible woman and takes pride in her existence."The aloneness itself perhaps becomes the seed of pride. If I imagine myself at the end of my life alone, I like to think that I will be a fierce old woman, unapologetic and bound to my own importance"(p.233).Jessica feels strong enough to live lonely life, without her father and without Darcy.

Ellen Gibbs is an emotionally sensitive young woman. Ellen considers her father to be a light headed man and mother to be typical woman. She feels that her mother's silence evinces her feminine qualities. "He measured me by my mother and she was fearsome in silence deeper than a preference or personal peculiarity. Yet there was no chillness to my mother's silence because I believed and perhaps my father too, that the silence began in some femaleness that had to do with the bloody beginnings of life and all the mean secrets of the body that she knows from tending us"(p.67).

Ellen's respect for her mother increases as she finds her more devotional and caring. From the experiences of her mother, she comes to know about the needs of tenderness for a woman for keeping the

family intact. "I could nearly see by the sheer intensity of the care she took that her days had the single-minded purity of a monk's day. I've been shamed by a patience in her that could only be explained as love"(p.67). Ellen's perceptions over her father and mother evince her subjective thinking. She wonders at her mother's silence in the rare conversations with her father.

Ellen Gibbs is a modern woman. She is very determined. She ventures to tell her parents that she doesn't love David and she doesn't want to marry him. She even attempts to transgress herself for the sake of her old parents. But she possesses her own experiences about marriage. And finds a true friend in Darcy rather David. Mary Wollstonecraft, A romantic feminist rightly pointed, "An understanding between minds could foster genuine affection. Beauty and passionate love were concepts too temporary to sense as a good foundation on which build a lasting partnership. However, a marriage built on friendship would prove advantageous for both home and country" (Powell). Ellen misses Darcy after his death and decides to remain unmarried. She believes that a true friendship is the base of any successful marriage.

Annie Greene, the author of the novel, demonstrates the feminine sensibility of three women, Lilly, Jessica and Ellen and their perceptions, experiences, responses and their thinking on all aspects. Lilly the old woman is receptive while Jessica and Ellen, the young women react and respond according their own perceptions. Their responses and behavior elucidate the changing trends of women, their inclination towards independent life, independent thinking against the social structure. Through their life experiences, they dream to face the challenges rather than escaping from hard realities of life. Through these characters, the writer advocates for the social and cultural emancipation of women.

References:

1. Greene, Annie.Bright River Trilogy . A Macdonald Books,1984.
2. General information on Feminine Sensibility
   http://www.ukessays.com/essays/english-literature/femininesensibility/ published 23rd march, 2015.
3. Powell, Kat."romantic Politics."
4. web.utk.edu/~gerard/romanticpolitics/index.html.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

Gender Discrimination in *Where Shall We Go This Summer* by Anita Desai

Shilpa Namdevrao Shendge
Dept. Of English
GraminMahavidyala Vasant Nagar

Abstract:

The present research paper is a study of Anita Desai's novel Where Shall We Go This Summer, from the point of view of gender discrimination causing human predicament and various other problems to men and women characters in it. In a country like India there is regular trafficking of women, female fetuses are killed, five year olds are raped, a mother does not have medical facilities to give birth to her child in peace and girls are burnt for dowry. Women are the by-product of patriarchal societal set up which acts against women and treats them inferior, and exploit them mentally and physically. With this discrimination in India, one really wonders at the potency of western feminism! For discourse on gender awareness in the Indian context, ''women's issues could no longer be turned into an enclave''.

Anita Desai in *Where Shall We Go This Summer*, published in 1975, deals with the themes of gender discrimination, alienation and disintegration, maladjustment and incompatible mental attitudes of their male counterparts. It is the story of Sita, who like Desai's other woman protagonists, is trying to balance life and death, withdrawal and attachment, sharing and withholding. Sita is a woman in search of self. It is a continuous struggle to achieve harmony between the inner and the outer world. With four children, a husband and a house, Sita is in search of her identity. Sita drifts from a young girl, from a familiar island, to a wife and mother, to the unfamiliar city where she suffers from an acute sense of alienation.

Sita's fifth pregnancy not only brings physical changes but deep psychological pangs. At this juncture she is-able to reconstruct the past in 204 Where Shall We Go This Summer her mind and it is only when the predicament of the present takes over that the time past is forced to resign itself to the time present" (UniyalRanu, The Fiction of Margaret Drabble and Anita Desai - Women and Landscape, Creative Books, Delhi. 2000. p.170.).

Sita finds an urgent need to assert her relationship with the voice within. As in the case of Maya, here too the author, in the case of Sita, tries to go into the inner psychic interpolations.

Sita is a total failure, due to her incapability to adapt herself to Raman, her husband's family. Her behaviour is provocative; she starts smoking, a thing most unexpected of a woman in that household. Sita like Maya becomes a phobic personality. Her extreme sensibility makes her own children critical of her. They find her attitudes and behaviour abnormal.

Sita wants to retreat back to Manori, her father's miracle island. She finds it tedious to live in the city which implies 'solidity' of streets and 'security' of houses. There is nothing but dullness and hopeless disappointment:

- but a thin crust, a flimsy crust that, at every second or third step, broke apart so that she tumbled in, with the most awful sensation, into a crushed pile of debris. She had no longer the nerve or the optimism to continue. No, she refused to walk another step. She would tum, go back and find the island once more (Where Shall We Go This Summer, p. 58, hereafter referred as WS).

Sita finds nothing authentic in the city life and the people who are incapable of introspection and self-examination, but live their lives like animals. She does not want to deliver her baby with the fear of the baby losing its innocence in this world. She retreats to the island with a strong faith of withholding the baby and keeping it away from the cruel world:

She had come here in order not to give birth .... she was on the island in order to achieve the miracle of not giving birth. Wasn't this Manori, the island of miracles? Her father had made it an island of magic once, worked miracles of a kind .... She had come on a pilgrimage, to beg for the miracle of keeping her baby unborn (WS.p. 31).

Sita had not reacted in this manner during her earlier pregnancies. She had looked forward to the time of giving birth and had enjoyed it. She had found self satisfaction through her children. They helped her to release her restless energies. But this time she perceives a terrifying feeling of loss with the birth. She does not want to lose the precious, pure self, so well protected in the womb, into this insensitive world where human existence in not given much importance. She finds too much of aggression in the indifferent society:

She had four children with pride, with pleasure-sensual, emotional, Freudian, every kind of pleasure-with all the placid serenity that supposedly goes with pregnancy and parturition. Her husband was puzzled, therefore, when the fifth time she told him she was pregnant, she did so with a quite paranoiac show of rage, fear and revolt. He stared at her with a distaste that told her it did not become her-a woman now in her forties,

greying, aging, to behave with such a total lack of control. Control was an accomplishment that had slipped out of her hold, without his noticing it, -over the years, till now she had no more than an infant has before he has begun the process of acquiring it, and so she wept and flung herself about, over- forty, grey and aging (WS.p. 32).

Sita's outbursts are not understood by Raman. He tries to reassure her but it has no effect. She displays an agony which he finds unbecoming of her and is puzzled with it, feels weary, but resigns to accept her abnormality. The children also accommodate to the practical world of their father and adapt to the dirt and violence. They not only separate themselves from her, but also reject her. Sita could not accept the world full of blood and violence. She feels "Destruction came so naturally; that was the horror" (WS.p. 45). The operative cannibalism that normally goes unseen and unobserved can no longer be tolerated by Sita. She is unable to reconcile herself to the persistent violence, she wants to change not only the society but the facts of nature too. Sita wants to offer her unborn child an alternative.

ShunderRajan (1999) commenting on gender discourse opins that,

...in studies of culture, religion, law; in political analysis of state and civil society; in the sociologies of family and community; in the economics of population, poverty and labour; in official that is governmental and administrative concern such as census, development, population control and projects of the eradication of poverty, unemployment and illiteracy, in the "new social movements" (dalit, ecological, tribal, anti-dam, peasant, trade-union and self-employed women's associations)...in all these disciplines and cites of action, gender (has) began to figure as an 'issue' as well as a category of analysis.(p. 3)

The theme of life and death is predominant throughout the noyel. The images of brutality and violence are visible not only in explicitly violent acts, but in the forms of behaviour which reflect violence. The violence operating within finds expression in subtler forms of cruelty. The conflict between Sita's sensitive self and the insensitive world is objectified through a series of situations which convey tension and conflict, forcing Sita to withdraw her wounded and bruised soul in its protective shell.

Sita like Maya over-reacts to death. Gautama, Maya's husband is unable to understand her agony at the pet's death. Raman and Gautama find death a routine cycle of life, whereas, for Sita and Maya, it is an existential problem. We find both of them trying to get out of this cycle of life and death.

The cruel drama enacted outside Sita's flat on a Sunday morning shows Sita's sensitivity and concern for life, even if it be the life of an eagle:

Crows formed the shadow civilization in that city of flats and alleys .... There was always much black drama in this crow theatre-murder, infanticide, incest, theft, and robbery, all were much practiced by these raucous, rasping tatterdemalions (WS.p. 38).

Sita identifies herself with the proud defiant eagle. Her act of scaring the crows with her son's toy gun appears to be a carefully arranged and willfully created 'act of drama' for her husband and her children. The death of the eagle is announced with triumph by her husband. " They have made a good job of your eagle," ... "Perhaps it flew away?" she cried, knowing it had not (WS.p. 41).

Sita revolts against this violence which Raman had accepted naturally. She refuses to accept the authority of the society where violence and danger are the inherent characteristics. Raman has no intention of rejecting the dictates of society but Sita wants to choose her own way:

To certain people there comes a day When they must say the great Yes or the great No. He who has the yes ready with him reveals himself at once, and saying it he crosses over to the path of honour and his own conviction. He who refuses does not repent. Should he be asked again, he would say No again. And yet that NoThe right No-crushes him for the rest of his life (WS. p. 37).

The long wearied years of marriage and motherhood, make her aware of the uselessness of life. She feels alienated as her husband and children are unable to understand her emotions. She finds no happiness in human relationships, so she desires to prevent the cycle of experience that make suffering and violence possible. Sita, like Nanda Kaul in Fire on the Mountain is tired discharging her duties and obligations towards her husband and children. Her extreme frustration seems to be disintegrating her. Her children's attitude towards her is terribly frustrating. In her extreme moments of depression, she finds no possibility of another torturous child birth, followed by the responsibility of rearing another being, who would, like her other children, reject her as a mad woman. The age factor, her being forty, also goes against her physical capacity:

We believe that it is in the act of birth that there comes about the combination of unpleasurable feelings, impulses of discharge and bodily sensations which has become the prototype of the effects of a mortal danger and has ever since been repeated by us as the stage of anxiety. The immense increase of stimulation owing to the interruption of the renovation of the blood (internal respiration) was at the time the cause of the experience of anxiety; the first anxiety was thus a toxic one. The name 'Angst' - 'angustie', 'Enge' - emphasizes the

characteristic of restriction in breathing which was then present as a consequence of the real situation and is now almost invariable reinstated in the affect. We shall also recognize it as highly relevant that this first state of anxiety arouse out of separation from the mother... It is, of course, our conviction that the disposition to repeat the first state of anxiety has been so thoroughly incorporated into the organism through a countless series of generations that a single individual cannot escape the affect of anxiety even if, like the legendary Macduff, he 'was from his mother's womb untimely ripped and has therefore not himself e:lc'perienced the act of birth. We cannot say what has become the prototype of the state anxiety in the case of creatures others than mammals. And in the same way we do not know either what complex of feelings is in such creatures the equivalent to our anxiety. It may perhaps interest you to learn how anyone could have formed such an idea as that the act of birth is the source and prototype of the affect of anxiety (SF-1, pp.444-445).

Sita does not want her baby to go through the torture of child birth. In fact the reality remains that keeping the baby in her womb is an existential necessity for her. Sita knows the impossibility of her wish, but she wants to fulfil her desire to go to her father's island. She has not been able to detach herself completely from the memories of her childhood. Sita thinks it to be inseparable. She wants to return to her childhood, to the island and one can say return to the mother's womb as there is no peace outside the womb:

By giving birth to the child now so safely contained, would she be performing an act of creation or, by releasing it in a violent, painwracked blood-bath, would she only be destroying what was, at the moment, safely contained and perfect? More and more she lost all feminine, all maternal belief in childbirth, all faith in it, and began to fear it as yet one more act of violence and murder in a world that had more of them in it than she could take. (WS.p. 56).

Sita finds the system of not giving birth perfect, as what is not real tends to be perfect, reality is full of lapses and draw backs. Her strange, insane impatience and hopefulness once again intensify in her the desire to recapture her imagined experience and excitement when she meets a foreigner, waiting on the wrong side of the road, for a lift to Ajanta. She finds him to represent an innocence, uncorrupted by experience. She identifies herself with him, as like him she too is waiting endlessly:

"I" am waiting, she agreed- although for what, she could not tell: for the two halves of this grey egg- world to fall apart and burst into festival fireworks, a woman's seaweed hair or bloodstained feathers? For the revolution of the world to alter in one mighty swing that would fling them all, tiny grey sand-lice, into icy space? Somewhere such indiscretion, inspiration, and force. But, it, she came to tell, she would live on, smothered by this endlessly damp, soft grey sand, and it seemed that these years of her life were dyed, coloured through, with the colour of waiting. It was not a pure colour-it was tinged at times with anxiety, at others with resignation. Or with frenzy, patience, grimness, fear ..... she herself was ..... living monument to Waiting (WS.p. 54-55).

Sita is waiting for a life without indifference and aggression. She wants to withdraw herself from her husband's home to her father's island Marori. The temporal sequence of the text highlights her internal self and her anxiety. She goes to the island after twenty years. She makes a self-conscious attempt to recreate the past and retrieve the life on the island of more than twenty years ago. Her first journey was with her father in her childhood, immediately after India's Independence. Her second journey explains her predicament and her disenchantment with life.

Sita is fully aware that her quest for lost beauty and innocence is bound to be doomed as a failure but she finds an urgent need to alter the present. She wants to live in the past. The island once again becomes her dream, a vision that would be able to fulfil her wish. The second section of . the novel reflects on Sita's childhood. She entered this island with her father, her siblings and her father's disciples, in the winter of 1947, after India attained Independence. This entry to the island announces a peaceful life as contrast to the pre-independence life, full of turmoil and insecurity.

On this island, strange experiences and strange sensations made her think and grow too large for the chrysalis of children and so she slowly, unwillingly emerged (WS.p. 76)

Sita's relationship with her father is like Maya's relationship with her father in 'Cry, the Peacock'. She too, like Maya finds the father a brighter side of life. The unrealised reality is brighter than the realized reality of Gautama and Raman, who have lost their brightness and curiosity. As a child Sita had an idolized image of her father, but her entry into adulthood is marked by the loss of faith in the image:

The first, the very first prickle down the spine that told her that her father's daylight, practical charisma had its underlit night-time aspect, was perhaps not such an extraordinary and after all, although its cause may-or may not - have been unconventional (WS.p. 76).

Sita's loneliness and alienation set in when her susp1c1ons are enhanced by her inability to enter his world, as he preferred incestuously, his eldest child Rekha. The father seemed to be obsessed with Rekha's talent, her was always oblivion to the other two children.

Observing that it was always across the older sister's solid shoulders that he placed his arm when they descended from the terrace to the casuarina grove and strolled out across the beach to watch the sun melt into the sea and the 'chelas' pelt each other with sand-pies, observing how it was always her guarded eyes he met during a moving passage in the morning's devotional songs, observing how he stretched out his hand and squeezed her fingers when they sat on the veranda and watched some young 'chela's' pranks and charades-perhaps it was no unusual prick of jealousy that chilled Sita (WS.p. 76).

Sita was always aware of how different she was from Rekha and Jeevan, her young brother. Sita proudly found herself and Jeevan a contrast to Rekha's dragging jaw, thickly round shoulders, drooping eyelids. She and Jeevan, though ragged and wild, were quick and sprang and danced on the veranda, unlike Rekha, who never appeared to move. Sita had to admit Rekha's superiority, her one glory, a gift, she could sing. Rekha's singing, in the attic that was the prayer room, early in the morning, became a nightmare for Sita, as her voice kept her father involved with her always.

Sita grows up with the mystery of her mother's absence. The absence of the mother and father were taken for granted in the early years as the father spent a lot of time in prision. Sita fails to solve the puzzle of her absence when everything else seemed settled and peaceful on the island.

Life seemed complete, full without her, there was no reason for her to exist. Sita had imagined she came into the world. motherless-and the world was crowded enough so (WS.p. 84).

Undoubtedly life seemed complete at the superficial level. Slowly she recognizes the lacuna created in her life by her mother's absence. Her identification with her mother is incomplete because of no contact with her:

Sita was not really a child at that time-in another environment she might have already been regarded as a young woman, but she had lived a strange life, an unusual life, that had the effect of making her withdraw into the protective chrysalis of childhood for longer than is usual for most. She saw the island as a piece of magic, a magic mirror-it was so bright, so brilliant to her eyes after the tensions and shadows of her childhood (WS.p. 63).

Sita steps into youth in the absence of a mother. She finds her father a man with magic and wants to be close to him but the vacant place beside her father is taken by her sister. Rakha's natural accessibility and her inaccessibility to their father sets in the 'heterosexual' jealousy which leads to her missing the mother. The desire of contact with the mother is intensified by the mystery around her absence. She identifies herself to her mother. "I think perhaps that is the urge my mother felt when she ran to Benares .... I had to run away, too-to the island" (WS.p.l48). With a mother who ran away leaving her, a father who is obsessed with his elder daughter, a brother who is self-centred and escapes, Sita spends her childhood and youth in isolation.

There is a close similarity between Jeevan, Sita's brother and Arjuna, Maya's brother. Both of them find it impossible to live in the prison of their father's kingdom. Unlike Sita and Maya they free themselves from. their father's custody and run away to lead their lives freely and independently. On the contrary, Sita and Maya ruin their married lives due to their father obsession. Sita's case is more acutely frustrating than that of Maya as Maya gets her father's complete affection where as Sita leads a life of unsuccessful pursuit of developing a relationship with her father as he was too involved with the elder daughter, who Sita feels had no sincere relation with their father. She feels free and relieved when the father dies. Sita had an abnormal childhood firstly because of her mother's absence and an aura of doubt around her absence. Secondly, as a result of Gita, her elder sister's relation with her father. Gita could have helped Sita as a mother, but on the contrary it is Gita who is responsible for Sita's abnormal childhood and the prolonged time to come out of childhood to youth. One undoubtedly agrees with Freud who attributes a lot of emphasis and importance to the placement of siblings in an enlarged family. It is not true only at the time of birth but it has its effect on an individual's life throughout. Freud gives equal importance to the father-daughter relationship as to the mother-son relationship:

Things happen in just the same way the little girls, with the necessary changes: an affectionate attachment to her father, a need to get rid of her mother as superfluous and to take her place, a coquetry which already employs the methods of later womanhood-these offer a charming picture, especially in small girls, which makes us forget the possibly grave consequences lying behind the infantile situation. We must not omit to add that the parents themselves often exercise a determining influence on the awakening of a child's Oedipus attitude by themselves obeying the pull of sexual attraction, and that where there are several children the father will give the plainest evidence of his greater affection for his little daughter and the mother for her son. But the

spontaneous nature of the Oedipus complex in children cannot be seriously shaken even by this factor (SF-l.pp. 376-377).

Sita's position of being the youngest unconditionally places her near her father but we find it not happening with Sita. It is always her sister Gita, the father's favourite. There is an air of coquetry when the father with half-closed eyes listens and appreciates Gita. Sita is quite aware of this fact, thus making her childhood and youth miserable. This misery follows her in her adulthood, her frustrations and rejection of life seem to be a result of her rejection by the father in childhood. The jealousy for the insincere sister leaves her restless. She wants to go back to the island in hope of having a direct and private contact with her father.

The mother's absence, the sister's indifference are enhanced by Sita's disillusionment with her father. The world considers him to be a messiah, a saviour, with a magic wand but Sita's image about her father is scarred when she knows that her father's "daylight, practical charisma had its underlit night-time aspect". (WS.p.76). The disparity between the idealized image and the identified one lessens her respect for him. She wants to communicate and clarify but it is not possible because of the elder sister's presence. Sita gets a final shock in her supposed recognition:

The rubies and pearls shocked her. In that always murmuring casuarinas grove, that always animated house on the knoll with its meetings, its gathers, its music, its shift and flow of ideas and activities, she now felt herself separated from them, the chosen one, chosen by the ghost for a flashing vision of its jewels although it remained invisible and fleshless itself. Sita found herself turning into a wanderer, always in search of the ghost. Who, what was she? (WS.p. 85).

Sita becomes a vagrant spirit, separated from her mother, she is in search of the ghost, who is undoubtedly her mother. The withdrawn and restless Sita is always waiting. The mother's ghost is validated by the sight of her father crushing her mother's jewels for the so called treatment of the poor and ignorant. The island engulfed her in her youth, and her father's truth also frightened her to such extreme that she had left it with a sense of relief. Sita experiences a hidden guilt at this relief, now beckons her to return back if she wanted to save 1 the child from being born. The truth being:

She had to struggle to free herself from the chain or she might have spent her life in the cold meshes, regarding the enigma of her father, a slave to his undefined magic. She succeeded, ultimately, in discarding him and leaving him, what was left of him, on the island, but he could not be forgotten. Unlike her mother, he had left traces and not merely traces but what could be called monuments (WS.pp. 87-88).

Sita finds an urgent need to fulfil her wishes and longing by entering the island. She wants to revisit the island and realize what was the centre of her past that was crippling her present. The only way to reconcile herself to the past was to re-enter her father's island for revealing the truth.

The third section of the novel focuses on Sita’s confrontation with the present reality. The past had become a magic refuge from the dreary mainland, and the day to day life. Nostalgia had created a need to find a sense of belongingness in Sita becomes a vagrant spirit, separated from her mother, she is in search of the ghost, who is undoubtedly her mother. The withdrawn and restless Sita is always waiting. The mother's ghost is validated by the sight of her father crushing her mother's jewels for the so called treatment of the poor and ignorant. The island engulfed her in her youth, and her father's truth also frightened her to such extreme that she had left it with a sense of relief. Sita experiences a hidden guilt at this relief, now beckons her to return back if she wanted to save 1 the child from being born. The truth being:

She had to struggle to free herself from the chain or she might have spent her life in the cold meshes, regarding the enigma of her father, a slave to his undefined magic. She succeeded, ultimately, in discarding him and leaving him, what was left of him, on the island, but he could not be forgotten. Unlike her mother, he had left traces and not merely traces but what could be called monuments (WS.pp. 87-88).

Sita finds an urgent need to fulfil her wishes and longing by entering the island. She wants to revisit the island and realize what was the centre of her past that was crippling her present. The only way to reconcile herself to the past was to re-enter her father's island for revealing the truth.

The third section of the novel confronts Sita with the present reality. The past had become a magic refuge from the dreary mainland, and the day to day life. Nostalgia had created a need to find a sense of belongingness in Sita. Her return to the island and her children adapting to the island, gives her satisfaction and happiness that was short lived. With the baby's birth time drawing closer Sita becomes less self-absorbed, She finds herself closer to reality:

The children stared about them ..... it was clear they accused her of every mishap and misfortune. Whenever she turned or looked up, she saw them staring at her, watching her as though waiting for her to break down and admit failure. To them, she realized with a painful sloughing-off of disbelief, it was life in their flat

on Napean Sea Road that had been right and proper, natural and acceptable; it was this so called "escape" to the island that was madness (WS.p. 1 02).

Sitarealises the fact of the matter, the island had nothing much to offer to their growing minds, it was capable of offering all of them a short change and respite. Sitarealises her changed relationship to the island. Twenty years back, it had provided her and her family a shelter and refuge. She grew up in that environment but her present responsibilities cannot be fulfilled on the island, thus her return to the mainland becoming a necessity. The present-day reality cannot be sustained in the Manori of her past. She realizes the demands of the present-day life with equanimity:

-where was the magic of the island that she had promised herself, promised the children? Was this it? If it had existed-black, sparkling and glamorous as in her memory it was now buried beneath the soft grey-green mildew of the monsoon, chilled and choked by it (WS.p. 103).

Sita was bored with the tedium of life on the mainland and hence makes this trip to Manori. Staying on the island she becomes aware of her disillusionment with her immediate surroundings that had eluded her to make this return journey. She realizes the opposing forces existing between her and the children as: "they had no memory of its past glamour, and so she and they moved always in opposite directions" (WS 103). She understands the futility and hollowness of her actions. Unlike Maya, Sita wanted to recapture the past along with her children. Unable to do this she does not sink into isolation, as her responsibilities full her out. The stay on the island was undoubtedly refreshing, the monsoon revives her interest in life. She once again becomes a young girl of her youth, enjoying the wild pleasures of nature, in a carefree manner. This happiness and satisfaction make her realize her responsibility towards her children and above all the baby nurturing in her womb.

Sita'191ay on the island not only enables her to discover her old joys but also he~ her to reconcile herself to the mysterious past and future uncertainties. Sita finds a co-ordination between her inner state and her physical appearance, her external self. Anita Desai through Sita conveys the importance of self-realization. Sita is satisfied having realized herself at least once where as Maya unable to realize her internal self ruins Gautama and her own self. Sita's disillusionment of the island is overcome with her present encounter with the island, as the island like a mother, provides her inner respite which teaches her to respond to life practically. The island provides her a nexus, as if she were back in her mother's womb, warm and well-protected. Sita's comfort provides her an ability of see within herself, her inner self resulting in enabling her to look out, to look beyond herself, making her aware of her responsibilities.

Anita Desai lays emphasis on the institution of family, within which her women protagonists struggle to form a viable space for themselves. It is within this space, in a male dominated world, the woman strives to live. When given a space for her private inner self she gets an opportunity to gather and realize herself. Self-realization, once achieved, shows an increased capability as a wife, a mother and a house-keeper. It is at this level we find a difference between Sita's and Maya's reaction. Their initial longing for the past and for their father is the same as a hysterical, mad woman's outburst, but they stand apart from each other when it comes to resolving their lost selves. This highlights the importance of selfsatisfaction and motherhood.

Sita and Maya have not experienced the love and affection of their mothers:

Their own process of "mothering" has been incomplete because of the absence of the mother, therefore the need for symbiosis has remained unfulfilled. The natural mother's absence has failed to initiate them properly into the "separation-individuation", process an important one through which a female child learns to separate and see herself as an individual. It could also be suggested that both Maya and Stia have been totally caught in the "semiotic", Maya disappears into history, that is, into her father's house. The father has to die again in her terms of his memory, in her mind. The influence of the father has been very strong in their minds and they must learn to outgrow it (UR.p. 181).

Maya is unable to outgrow the father obsession, as a result, in one of her tantrums she kills Gautama.

Sita takes a daring step of returning to the island where she realizes her mistake, gets over the father obsession, and returns to the mainland with her husband and children to discharge her duties and obligations. Doing so she becomes more like Nanda Kaul, who made no compromises with the duties, with the demands and requirements of the husband and children. The second journey to the island brings with it 'a plethora of memories' and becomes a turning point in her 'reassessment of filial ties' (UR. p.l82).

Sita's return to the island helps her to learn to make a pact with life. We witness her ranging moods from despair to helplesness, her struggle to have a sense of belonging and in the end a calm and graceful reconciliation as a final decision. Experiencing the island in full detail, she realises the need of bringing order in her disorderly life:

Sita was left on the bed, smoking, rubbing her toes in the ash, feeling them draw away from her, into other regions, regions safer and duller, shutting themselves in with the barbed wire of prudence, caution, routine and order, leaving her in her own disorderly region that smelt of raw tobacco, was lash by the monsoon storm that swept so freely over the desolate island, leaving her there out of disapproval, horror even, and an instinctive rejection of her wild values and wild searches, leaving her. She lay back on the bed and shut her eyes (WS.pp. 118-19).

The wild storm and subsequently disrupted life on the island, reveal the hard fact to Sita. It brings forth an awareness of the importance of rhythmic pattern is which the seasons move. The island that stood as a symbol of security is itself disrupted by monsoon; she terminates the search of security. The island was perfect for a dream but reality required much more. Probably this urge of going back to the island was one of the changes due to her pregnancy when a woman wants to discard her daily routine. In the normal course, the woman's skin, eyes, undergo a change during pregnancy but in Sita's case she descended much more, to the depth of her inner self where she found it necessary to go back to the island.

The time of delivery coming closer, and the not well equipped island, she realises the desire to prevent the birth of the baby impossible. She neither holds her husband nor her children responsible for their condition:

Perhaps I never ran away at all. Perhaps I am only like the jellyfish washed up by the waves stranded there on the sand-bar. I was just stranded here by the sea, that's all. I hadn't much to do with it at all," ..... "But you have nothing to do with it. Nothing. There's just the sea-it drowns us or strands us on the sand-bar-and there's the island. That's all(WS.p.l49).

Sitarealises the limitations of life on the island, as all it can offer is isolation, rejection and disapproval. She is aware of her responsibilities and does not want to desert her chiildren like her mother. The return has helped her to restore her sanity which was being drained out on the mainland where: "They are nothing-nothing but appetite and sex. Only food, sex and money matter. Animlas" (WS 47).

The island seemed to hold a promise for Sita to resolve the dialectics of her situation but this is fulfilled partially. The island and its inhabitants seem to be indifferent to her absence as they reject her and do not need her. They find her a contrast to her father:

What do we want her there for? After all, she-she is not like her father. .. A plain woman, ... That was a man. (WS.p. 157).

Moses finds her coming back an intrusion in his life. She is an unwelcome guest:

She was mad," Moses explained. "Got angry, too, just like that, for nothing, all the time." He drank deeply and shook his head as if a fly bothered him. "So angry always. Angry wit me, angry with Miriam, angry because there was no food-always angry. Mad people are like that Huh," Only remember him, the father. How he lived, and his magic. The island is his, it is really his (WS.p. 157).

Sita's withdrawal to the island is a pursuit to recreate and reconcile to be inside her own self and fulfill her passion of " divine inseeing". The island provides her the inner, womanly space, which was not possible at the mainland. She seems to have reconciled with her mother's wondering ghost, with an intense desire of her daughter forgiving her father and then resuming her role as a mother. She is satisfied metaphysically and ready for her return to the mainland to give birth to her baby.

Sita is saved from disintegration unlike Maya, by her children and most of all by her pregnancy which forces her to reconcile with life as "Life had no periods, no stretches. It simply swirled around, muddling and confusing, leading nowhere". (WS.p.l55). Suddenly she experiences a certain respect for Raman's courage and cool attitude which she totally lacks. Watching Raman's "posture-that desire to spread out and lie back, the will to remain upright, straight-she was moved". (WS.p.138). Sita had never before thought about him and his problems but had lived just with her own problems:

It struck her that he had suffered .... worry and anxiety about her, the unborn child, Menaka and Karan, living alone on the island in this wild season. His boys at home must have worried him too, while he was at work in the factory which was not without its problems either-he never told her of them and she never gave much thought to it but the possibility struck her now. He looked worn much older than his years. Nor could he stay here, resting, as she was doing. (WS.p. 138).

While in Bombay Sita thought of Raman as having taken her there to lead a life full of tedium and boredom. Twenty years after that, her return to the island makes her realise that he was the man who had saved her from the island, as she was left alone, and provided her with the security of the mainland. When she had accepted his offer the first time, it was a mere compromise and reconciliation, but accepting his second offer after twenty years is an acceptance of the limitations and constraints of her thinking and actions:

She thought he really was, how much the nicest man she knew. She allowed him, then, to have the triumph, not to try to cap it with her verse. He deserved that triumph, purely by being so unconscious of it, so oblivious (WS.p. 151).

Sita's return marks an end to her "pilgrimage", as she calls it. The pilgrimage that was associated with consent has proved to be successful. She feels she has paid tribute to the neglected island of her father. She had a desire to meet her parents during her pregnancy, being satisfied with the fusion she 'jumps out' to transform herself out of this centre to other centers-as a wife and a mother. Sita has now learnt to live with outwardly what she could not accept inwardly. We find a disparity between her desire to refuse and her inability to do so. Maya and Monisha did not jump out' where as Sita successfully jumps out' to acknowledge of the whole family. Her temporary 'No' helps her to repair her injured self. She finds it important to be practical like Raman, the reason why her children turned towards him and found him superior in courage and responsibility. She realizes that she is after all a coward. She is reminded of her Cavafian 'No':

He who refuses does not repent. Should he be asked again, he would say No again. And yet that No-the right No-crushes him for the rest of his life. She had escaped from duties and responsibilities, form order and routine, form life and the city, to the unlivable island. She had refused to give birth to a child in a world not fit to receive the child. She had the imagination to offer it an alternative-a life unlived, a life bewitched. She had cried out her great "No" but now the time had come for their epitaph to be written (WS.p'139)

It is this epitaph that saves Sita from being explosive and violent like Maya. She comes out illuminated through her short but painful experience. It brings forth a realization of the importance of her external duties along with the requirement of her inner self. The external world of her household is full of companions, her husband and children where no stranger can step into her inner world, it is only the island, that has fulfilled her yearning. She must return to accept life as it is. This acceptance puts an end to the family disintegration. And thus there is a reunion.

References:

1. Desai, Anita. Where Shall we go this Summer, Penguin India (2000)
2. Asnani, Shyam M. "Desai's Theory and Practice of the Novel." Perspectives on Anita Desai. Ed. Ramesh K. Srivastva. Ghaziabad: VimalParkashan, 1984. 4-11.
3. Bande, Usha. "The Seraphic Vision in The Novels of Anita Desai." The Novels of Anita Desai: A Study in Character and Conflict. Ed. UshaBande. New Delhi: Prestige Books, 1988. 155-64.
4. Bhandari, Sumedha. "Human Relationships: An Evaluation of Anita Desai's Novels," Humanism in Indian English Fiction, Ed. T.S. Anand. New Delhi: Creative Books, 2005. 181-87.
5. Chakranayan, M. Style Studies in Anita Desai. New Delhi: Atlantic Publishers, 2000.
6. Chakravarty, Radha. "Radical Self-Fashioning: Language, Culture and Identity in Anita Desai's Novels." Desert in Bloom. Ed. Meenakshi Bharat. New Delhi: Pencraft International, 2004. 26-32.
7. Chand, P. Gopi, and P. Naga Suscela. "Woman's World in the World of Anita Desai." Glimpses of Post-Independence Indian English Novel. Ed. T. Sai Chandra Mouli and G.A. Ghanshyam. New Delhi: Authorspress Global Network, 2008. 72-78.
8. Chanda, Ipshita. "An Intermedial Reading of Paley's Sita Sings the Blues." CLCWeb: Comparative Literature and Culture 13.3 (2011)
9. Desai, Anita. In Custody. London: Heinemann, 1984. Gupta, R.K. The Novels of Anita Desai: The Feminist Perspective. New Delhi: Atlantic Publishers, 2002.
10. Gupta, Santosh. "Bridging the Polarities of Imagination and Reason in Clear Light of Day." Indian Women Novelists. Ed. R.K. Dhawan. New Delhi: Prestige Books, 1991. 231-37.

Global Stability for Random Functional Differential Equation

Shri.Doibale S.S.
Head Department of Mathematics
Shahir Annabhau Sathe Mahavidyalaya, Mukhed

Abstract :

The random differential equations appears quite naturally in the study of changes or the rate of change of any processes like diffusion process or Brownian motion. The random differential equations have been the subject of rather extensive research area since long time. It have been utilized as models for a wide variety of random problems that have been encountered time and in the areas of all areas like Sciences and Environmental Sciences. In this paper, we have discussed an existence results for local asymptotic attractivity and asymptotic stability of random solution for nonlinear random functional differential equations in Banach algebra through hybrid random fixed point theorem. The results obtained , is generalize and extend the asymptotic attractivity and stability of random solutions for concerning random functional differential equations.

AMS Subject Classification:*60H25 , 47H40 .*
Keywords: *Asymptotic attractivity, Stability, random functional differential equation, Banach algebra.*

1. Statement of Problem

Let R denote the real line and let $I_0 = [-r, 0]$ and $I = [0, a]$ be two closed and bounded intervals in R. Let $J = I_0 \bigcup I$, then J is a closed and bounded intervals in R. Let C denote the Banach space of all random continuous real-valued functions ϕ on I_0 with the supremum norm $\|.\|_c$ defined by

$$\|\phi\|_c = \sup_{t \in I_0} |\phi(t)|$$

Consider the first order random functional differential equation (RFDE)

$$\left(\frac{x(t,\omega)}{f(t, x(t,\omega), \omega)} \right)' = g(t, x_{(t,\omega)}, \omega) + h(t, x_{(t,\omega)}, \omega) \quad \text{a.e. } t \in I, \ \omega \in \Omega \qquad (1.1)$$

$$x(t,\omega) = \phi(t,\omega), \quad t \in I_0$$

Where $f : I \times R \times \Omega \to R - \{0\}$ is random continuous, $g : I \times C \times \Omega \to R$ and function $x_{(t,\omega)}(\theta) = x(t+\theta, \omega)$ for all $\theta \in I_0$ and for all $\omega \in \Omega$.

By a solution of RFDE (1.1) we means, a function $x \in C(J, R, \Omega) \cap AC(I_0, R, \Omega)$ that satisfies the equations in (1.1), where $AC(J, R)$ is the space of all absolutely random continuous real-valued functions on J.

The study of random functional differential equations in Banach algebras is very rare. The study has been initiated via random fixed point theorems Dhage &,Regan [4] and Dhage[3] and Palimkar [5,6]. In this paper, we prove the local asymptotic attractivity results via a hybrid random fixed point theorem of Dhage[5] which gives the asymptotic stability of the random solutions for the RFDE(1.1).

2. Auxiliary Results

Let $X = BC(J, R)$ be the space of random continuous and bounded real-valued functions on J. Let Ω be a subset of X.

Let $Q : X \to X$ be a random operator and consider the following random operator equation in X,

$$x(t,\omega) = Q\, x(t,\omega), \text{ for } t \in J. \qquad (2.1)$$

Definition 2.1: We say that random solutions of equation (2.1) are locally attractively if there exists a closed ball $\overline{B}_r(x_0)$ in the space $BC(J, R)$, for some $x_0 \in BC(J, R)$ and $r > 0$ such that for arbitrary random solutions $x = x(t,\omega)$ and $y = y(t,\omega)$ of equation (2.1) belonging to $\overline{B}_r(x_0)$ we have

$$\lim_{t\to\infty}[x(t,\omega)-y(t,\omega)]=0 \qquad (2.2)$$

In the case when this limit (2.2) is uniform with respect to the set $B(x_0,r)\bigcap\Omega$ i.e. when for each $\varepsilon>0$, $\exists$ $T>0$ such that

$$|x(t,\omega)-y(t,\omega)|\le\varepsilon \qquad (2.3)$$

For all $x,y\in B(x_0,r)\bigcap\Omega$ being random solution of (2.1) and $t\ge T$, we will say that random solutions of equation (2.1) are uniformly local attractive on J.

Definition2.2: A random solution $x_0\in BC(J,R)$ of equation (2.1) is said to be asymptotic if there exists a real number α such that $\lim_{t\to\infty}x(t,\omega)=\alpha$ and we say that the random solution x is asymptotic to the number α on J.

Definition2.3: The random solutions of the equation (2.1) are said to be locally asymptotically attractive if there exists $x_0\in BC(J,R)$ and $r>0$ such that for all asymptotic random solutions $x=x(t,\omega),\ y=y(t,\omega)$ of the equation (2.1) belonging to $B(x_0,r)\bigcap\Omega,$ we have that condition (2.2) is satisfied. In the case when the condition (2.2) is satisfied uniformly with respect to the set $B(x_0,r)\bigcap\Omega,$ we will say that random solutions of the equation (2.1) are uniformly locally asymptotically attractive.

Definition2.4: Let X be a Banach space with norm $\|.\|$. An random operator $Q:X\to X$ is called Lipschitz if there exists a constant $K>0$ such that

$$\|Qx-Qy\|\le K\|x-y\| \quad \text{for all } x,y\in X.$$

The constant K is called the Lipschitz constant of Q on X.

We use hybrid random fixed point theorem of Dhage for proving the main existence result for uniform local asymptotic attracivity of the random solutions for the RFDE (1.1).

Also,we will need following definition.

Theorem2.1: [Dhage 5]: Let S be a closed convex and bounded subset of the Banach algebra X and let $A,B:S\times\Omega\to X$ be two operators such that

(a) $A(\omega)$ is Lipschitz with Lipschit's constant K

(b) $B(\omega)$ is completely continuous

(c) $A(\omega)xB(\omega)x\in S$ for all $x\in S,$ and $\omega\in\Omega$

(d) $MK<1,$ where $M=\|B(S)\|=\sup\{\|Bx(\omega)\|:x\in J,\omega\in\Omega\}$

Then the operator equation $Ax(\omega)Bx(\omega)=x(\omega)$ has a solution and the set of all solutions is compact in S.

We consider the following of hypotheses.

(A_1) The function $f:I\times R\to R-\{0\}$ is random continuous and there exists a bounded function $\ell:R_+\to R_+,$ with bound L satisfying

$$|f(t,x,\omega)-f(t,y,\omega)|\le\ell(t,\omega)|x-y| \quad \text{for all } t\in J \text{ and } x,y\in R.$$

(A_2) The function $F:I\to R$ defined by $F(t,\omega)=|f(t,\omega,0)|$ is bounded with $F_0=\sup_{t\ge0}F(t,\omega)$.

(A_3) The function $\beta:R_+\to R_+$ is random continuous.

(A_4) The function $q:R_+\to R_+$ is random continuous and $\lim_{t\to\infty}\phi(t,\omega)$.

(A_5) The function $g: I \times C \to R$ is random continuous and there exists random continuous function $a, b: R_+ \to R_+$ satisfying

$$|g(t,x,\omega)| \le a(t,\omega)b(s,\omega)$$, for all $t, s \in R_+ = I$ and $x \in C$,

Where, $\lim_{t\to\infty} a(t,\omega)\int_0^{\beta(t,\omega)} b(t,\omega)ds = 0$.

3.Main Result

Theorem:3.1:Assume that the hypotheses (A_1), (A_2) through (A_5) hold. Furthermore, if $L(K_1 = K_2) < 1$, then the RFDE [1.1] has at least one random solution in the space $BC(J,R)$ and are random solutions are uniformly locally asymptotically attractive on J, where constants $K_1 > 0, K_2 > 0$ are

$$K_1 = \lim_{t\to\infty} q(t,\omega) \quad (3.1)$$

And
$$K_2 = \sup_{t\ge 0} \vartheta(t,\omega) = \sup_{t\ge 0}\left[a(t,\omega)\int_0^{\beta(t,\omega)} b(s,\omega)ds \right]. \quad (3.2)$$

Proof: Set $X = BC(J,R)$. Consider the closed ball $\overline{B}_r(0)$ in X centered at origin O and radius r, where $r = \dfrac{F_0(K_1+K_2)}{1-L(K_1+K_2)} > 0$

Now the RFDE (1.1) is equivalent to the random functional integral equation (RFIE)

$$x(t,\omega) = [f(t,x(t,\omega),\omega](\phi(0,\omega) + \int_0^{\beta(t,\omega)} [g(s,x_{s,}\omega) + h(s,x_{s,}\omega)]ds), \quad t \in I \quad (3.3)$$

and $x(t,\omega) = \phi(t,\omega)$, $t \in I_0$

Define the two mapping A and B on $\overline{B}_r(0)$ by

$$Ax(t,\omega) = \begin{cases} f(t,x(t,\omega),\omega) & if \quad t \in I \\ 1 & if \quad t \in I_0 \end{cases} \text{ and } \quad (3.4)$$

$$Bx(t,\omega) = \begin{cases} (\phi(0,\omega) + \int_0^{\beta(t,\omega)} [g(s,x_{s,}\omega) + h(s,x_{s,}\omega)]ds & if \quad t \in I \\ \phi(t,\omega) & if \quad t \in I_0 \end{cases} \quad (3.5)$$

Obviously A and B define the random operators $A, B: \overline{B}_r(0) \times \Omega \to X$.

We shall show that A and B satisfy all the conditions of Theorem (3.1) on $\overline{B}_r(0)$.

We first show that A is a Lipschitzian on $\overline{B}_r(0)$.

Let $x, y \in \overline{B}_r(0)$. Then by (H_1),

$$|Ax(t,\omega) - Ay(t,\omega)| \le |f(t,x(t,\omega),\omega) - f(t,y(t,\omega),\omega)|$$
$$\le K(t,\omega)|x(t,\omega) - y(t,\omega)|$$
$$\le K(t,\omega)\|x - y\|, \text{ for all } t \in J.$$

Taking the supremum over t, we obtain

$$\|Ax - Ay\| \le \|K\|\|x - y\| \quad \text{for all } x, y \in \overline{B}_r(0).$$

So A is a Lipschitzian on $\overline{B}_r(0)$ with a Lipschitz constant $\|K\|$.

Next we show that B is random continuous and random compact operator on $\overline{B}_r(0)$.

First we show that B is random continuous on $\overline{B}_r(0)$, for this $\varepsilon > 0$ and $x, y \in \overline{B}_r(0)$ such that $\|x - y\| \le \varepsilon$. Then we get

$$|Bx(t,\omega)-By(t,\omega)| \le \left|\phi(0,\omega)+\int_0^{\beta(t,\omega)}\left[g(s,x_{s,}\omega)+h(s,x_{s,}\omega)\right]ds-\phi(0,\omega)-\int_0^{\beta(t,\omega)}\left[g(s,y_{s,}\omega)+h(s,y_{s,}\omega)\right]ds\right|$$

$$\le \int_0^{\beta(t,\omega)}\left|\left[g(s,x_{s,}\omega)+h(s,x_{s,}\omega)\right]-\left[g(s,y_{s,}\omega)+h(s,y_{s,}\omega)\right]\right|ds$$

$$\le \int_0^{\beta(t,\omega)} a(t,\omega)b(s,\omega)ds+\int_0^{\beta(t,\omega)} a(t,\omega)b(s,\omega)ds$$

$$\le 2\int_0^{\beta(t,\omega)} a(t,\omega)b(s,\omega)ds$$

$$\le 2\vartheta(t,\omega) \qquad (3.6)$$

Hence, in virtue of hypothesis (A_5), we infer that there exists $T>0$ such that $\vartheta(t,\omega)\le\varepsilon$ for $t\ge T$ Thus, for $t\ge T$ from (3.7), we obtain that

$$|Bx(t,\omega)-By(t,\omega)|\le 2\varepsilon$$

Furthermore, let us assume that $t\in[0,T]$.

Then evaluating similarly as above we obtain the estimate:

$$|Bx(t,\omega)-By(t,\omega)| \le \int_0^{\beta(t,\omega)}\left|\left[g(s,x_{s,}\omega)+h(s,x_{s,}\omega)\right]-\left[g(s,y_{s,}\omega)+h(s,y_{s,}\omega)\right]\right|ds$$

$$\le \int_0^{\beta(t,\omega)} w_r^T(g,\varepsilon,\omega)ds$$

$$\le \beta_T w_r^T(g,\varepsilon,\omega) \qquad (3.7)$$

Where we denoted $\beta_T=\sup\{\beta(t:t\in[o,T])\}$, and

$$w_r^T(g,\varepsilon,\omega)=\sup\{\left|\left[g(s,x_{s,}\omega)+h(s,x_{s,}\omega)\right]-\left[g(s,y_{s,}\omega)+h(s,y_{s,}\omega)\right]\right|: s\in[0,T],x,y\in[-r,r],|x-y|\le\varepsilon\}$$

Obviously, we have in view of continuity of β that $\beta_r<\infty$.

Moreover; from the uniform continuity of the function $g(t,x_t,\omega)$ on the set $I\times C,$ we derive that $w_r^T(g,\varepsilon,\omega)\to o$ as $\varepsilon\to o$. Now, linking (3.7) and the above fact we conclude that the random operator B maps continuously the ball $\overline{B}_r(0)$ into itself.

Next, we show that B is random compact on $\overline{B}_r(0)$. To finish, it is enough to show that every sequence $\{Bx_n\}$ in $B(\overline{B}_r(0))$ has Cauchy subsequence.

Now by (A_4) and (A_5),

$$|Bx_n(t,\omega)|\le|\phi(0)|+\int_0^{\beta(t,\omega)}\left|\left[g(s,x_{s,}\omega)+h(s,x_{s,}\omega)\right]\right|ds\le K_1+\vartheta(t,\omega)\le K_1+K_2 \qquad (3.8)$$

For all $t\in I.$ Taking supremum over t, we obtain $\|Bx_n\|\le K_1+K_2$ for all $n\in N.$ This shows that $\{Bx_n\}$ is a uniformly bounded sequence in $B(\overline{B}_r(0))$. We show that it is also equicontinuous.

Let $\varepsilon>0$ be given, since $\lim_{t\to\infty}\phi(t,\omega)=0$ and $\lim_{t\to\infty}\vartheta(t,\omega)=0$ there are constants $T_1>0$ and $T_2>0$ such that $|\phi(t,\omega)|<\frac{\varepsilon}{2}$ for all $t>T_1$ and $|\vartheta(t,\omega)|<\frac{\varepsilon}{2}$ for all $t>T_2$.

Let $T=\max\{T_1,T_2\}$. Let $t,\lambda\in J$ be arbitrary. If $t,\lambda\in J$ then we have

$$|Bx_n(t,\omega)-Bx_n(\lambda,\omega)|\le|\phi(0)-\phi(0)|+\left|\int_0^{\beta(t,\omega)}\left[g(s,x_{s_n,}\omega)+h(s,x_{s_n,}\omega)\right]ds-\int_0^{\beta(\lambda,\omega)}\left[g(s,x_{s_n,}\omega)+h(s,x_{s_n,}\omega)\right]ds\right|$$

$$\le\left|\int_{\beta(\lambda,\omega)}^{\beta(t,\omega)}\left[g(s,x_{s_n,}\omega)+h(s,x_{s_n,}\omega)\right]ds\right| \quad \text{for } t\in I.$$

And $|Bx_n(t,\omega)-Bx_n(\lambda,\omega)|\le|\phi(t)-\phi(\lambda)|$ for $t\in I_0$.

By the uniform continuity of the function ϕ and J and the function g in $I \times C$, we obtain

$$|Bx_n(t,\omega) - Bx_n(\lambda,\omega)| \to 0 \quad \text{as} \quad t \to \lambda .$$

Hence $\{Bx_n\}$ is an equicontinuous sequence of functions in X. Now an application of Arzela-Ascoli theorem yields that $\{Bx_n\}$ has a uniformly convergent subsequence on the random compact subset $[o,T]$ of R. Without loss of generality, call the $\{Bx_n\}$ is Cauchy in X.

Now $|Bx_n(t,\omega) - Bx(t,\omega)| \to 0$ as $x \to \infty$ for all $t \in [o,T]$.

Then for given $\varepsilon > o$ $\exists$ $x_0 \in N$ such that

$$\sup_{0 \le p \le T} \int_0^{\beta(p,\omega)} \left| g(s, x_{s_m}, \omega) - g(s, x_{s_n}, \omega) \right| ds < \frac{\varepsilon}{2}$$

And $\sup_{0 \le p \le T} \int_0^{\beta(p,\omega)} \left| h(s, x_{s_m}, \omega) - h(s, x_{s_n}, \omega) \right| ds < \frac{\varepsilon}{2}$

For all $m, n \ge n_0$. Therefore, if $m, n \ge n_0$ then we have

$$\|Bx_m - Bx_n\| = \sup_{0 \le t \le \infty} \left| \int_0^{\beta(t,\omega)} \left\| \left[g(s, x_{s_m}, \omega) - g(s, x_{s_n}, \omega) \right] - \left[h(s, x_{s_m}, \omega) - h(s, x_{s_n}, \omega) \right] \right\| ds \right|$$

$$\le \sup_{0 \le p \le T} \left| \int_0^{\beta(t,\omega)} \left\| \left[g(s, x_{s_m}, \omega) - g(s, x_{s_n}, \omega) \right] - \left[h(s, x_{s_m}, \omega) - h(s, x_{s_n}, \omega) \right] \right\| ds \right|$$

$$+ \sup_{p \le T} \int_0^{\beta(p,\omega)} \left[\left| g(s, x_{s_n}, \omega) - h(s, x_{s_n}, \omega) \right| + \left| g(s, x_{s_n}, \omega) - h(s, x_{s_n}, \omega) \right| \right] ds$$

$$< \varepsilon$$

This shows that $\{Bx_n\} \subset B(\overline{B}_r(0)) \subset X$ is Cauchy. Since X is random complete, $\{Bx_n\}$ converges to a point in X. As $B(\overline{B}_r(0))$ is closed $\{Bx_n\}$ converges to a point in $B(\overline{B}_r(0))$. Hence $B(\overline{B}_r(0))$ is relatively random compact and consequently B is random continuous and random compact operator on $\overline{B}_r(0)$.

Next, we show that $AxBx \in \overline{B}_r(0)$, for all $x \in \overline{B}_r(0)$. Let $x \in \overline{B}_r(0)$ be arbitrary. Then

$$|Ax(t,\omega)Bx(t,\omega)| \le |Ax(t,\omega)||Bx(t,\omega)|$$

$$\le |f(t, x(t,\omega), \omega)| \left(|\phi(0)| + \int_0^{\beta(t,\omega)} |g(s, x_s, \omega) + h(s, x_s, \omega)| \, ds \right)$$

$$\le \left[\ell(t,\omega) |x(t,\omega)| + F(t,\omega) \right] \left(|\phi(0)| + \vartheta(t,\omega) \right)$$

$$\le \left[L|x(t,\omega)| + F_0 \right] (K_1 + K_2)$$

$$\le L(K_1 + K_2)\|x\| + F_0(K_1 + K_2)$$

$$= \frac{F_0(K_1 + K_2)}{1 - L(K_1 + K_2)} = r \quad \text{for all} \quad t \in R_+ .$$

Taking the supremum over t, we obtain $\|AxBx\| \le r,$ for all $x \in \overline{B}_r(0)$. Hence hypothesis (c) of theorem (2.1) holds. Here, one has

$$M = \left\| B(\overline{B}_r(0)) \right\| = \sup \{ \|Bx\| : x \in \overline{B}_r(0) \}$$

$$= \sup \{ \sup_{t \ge 0} \{ |\phi(0)| + \int_0^{\beta(t,\omega)} |g(s, x_s, \omega) + h(s, x_s, \omega)| \, ds \} : x \in \overline{B}_r(0) \}$$

$$\leq \sup_{t\geq 0}|\phi(t,\omega)| + \sup_{t\geq 0}\vartheta(t,\omega)$$
$$\leq K_1 + K_2$$

And therefore, $M_K = L(K_1 + K_2) < \infty$, Now we apply Theorem (2.1) to conclude that the RFDE (1.1) has a random solution on J.

Finally, we show the uniform locally asymptotic attractivity of the random solution for RFDE (1.1).

Let x, y be any two solutions of the RFDE in $\overline{B}_r(0)$ defined on I.

Then we have

$$|x(t,\omega) - y(t,\omega)| \leq \left| f(t,x(t,\omega),\omega)\left(\phi(0,\omega) + \int_0^{\beta(t,\omega)} |g(s,x_s,\omega) + h(s,x_s,\omega)|\,ds\right)\right|$$
$$+ \left| f(t,y(t,\omega),\omega)\left(\phi(0,\omega) + \int_0^{\beta(t,\omega)} |g(s,y_s,\omega) + h(s,y_s,\omega)|\,ds\right)\right|$$
$$\leq 2(Lr + F_0)\left(|\phi(0,\omega) + \vartheta(t,\omega)|\right) \quad \text{for all } t \in I.$$

Since $\sup_{t\to\infty} \vartheta(t,\omega) = 0$, for $\varepsilon > 0$, there are real numbers $T' > 0$ and $T > 0$ such that for all $t \geq T'$ $|\phi(0,\omega)| < \dfrac{\varepsilon}{2(Lr + F_0)}$ and $\vartheta(t,\omega) < \dfrac{\varepsilon}{2(Lr + F_0)}$ for all $t \geq T$. If we choose $T^* = \max\{T', T\}$, then from the above inequality it follows that $|x(t,\omega) - y(t,\omega)| \leq \varepsilon$ for all $t \in T^*$.

It is easy to prove that every random solution of the RFDE (1.1) is asymptotic to zero on I. Consequently, the RFDE (1.1) has a random solution and all the random solutions are uniformly locally asymptotically attractive on I. The proof is complete.

References

1. J.Henderson ,Boundary value problems for functional differential equations,World Scientific, Singapure,1995.
2. B.C.Dhage, Fixed points theorems in ordered Banach algebras and applications, Panamer.Math.J.94(1999),93-102.
3. B.C.Dhage, O'Regan, A Fixed points theorems in Banach algebras with applications to nonlinear integral equations, Functional Diff. Equations 7 3-4(2000),259-267...
4. B.C.Dhage, Nonlinear functional boundary value problems involving caratheodory, Kyungpook Math.J.46(2006),427-441.
5. D. S. Palimkar, Existence Theory of Second Order Random Differential Equation, Global Journal of Mathematics and Mathematical Science,1,2012,7-15.
6. P.R.Shinde,D. S. Palimkar, Attractivity Result for Second Order Random Differential Equation,International Journal of Mathematics and its applications,5,2017,213-220.
-220.

www aiirjournal.com

Impact of Globalization on English Language and Teaching in India

Dr. G.Ramana Reddy,
Head, Dept. English
ShahirAnnabhauSatheMahavidyalaya, Mukhed, Dist. Nanded

Abstract

Globalization is a word that has been highly discussed by people for decades of years.It involves in a wide variety of areas such as language, business, and technology. Earlier English language was regarded as foreign language. The emergence of globalization had opened had changed the mindset of Indians to feel English as a communicative language instead of notion of a foreign language. This paper mainly focuses on the factors that precipitate English into the most global language, and potential impacts of spread use of English in India.

Key words: Language, Globalization, Teaching, communication.

Globalization is a word that has been highly discussed by people for decades of years. It is the process of making something in a lot of different countries all around the world (Longman Dictionary). It involves in a wide variety of areas such as language, business, and technology. This paper mainly focuses on the factors that precipitate English into the most global language, and potential impacts of spread use of English in India.

Earlier English language was regarded as foreign language. The emergence of globalization had opened had changed the mindset of Indians to feel English as a communicative language instead of notion of a foreign language. English learners have realized that English is a 'window to the world' an access to thegrowing fund of knowledge in science and technology. In our long tradition of Englishusage we should be able to exploit the richness of this language to the advantages of majorIndianlanguages. Hence English language is not a language of national or cultural or class identity; it has become thelanguage of technology, and communicational necessity. Globalization and English language are said to work as pull factors for one another. English language plays a major role in the progress of Globalization. Globalization of trade and commerce, increasing diversities of work force with different setup values have increased the importance of English language usage.

Man has been using language as a medium of communication for the ages, today due to Globalization English language has become the most prized possession of communication. In this Global village, English language acts as a repository of wisdom and wit. English language is a propeller for advancement of career and a machine to mint money. And it is a telescope to view the vision of future. In this Global world, communication in English is now recognized as an inseparable part rather the life blood of every activity which occurs in our day-to-day life. In this age of communication and technology every organization function through a communication process, wherein mutually independent persons create and exchange messages to articulate and achieve commonly held objectives and goals.

English language can be rightly regarded as the key to the store house of production and productivity. We can make use of this language to promote our world view and spiritual heritage and promote cultural and traditional aspects across the globe. Globalization has brought English language into limelight. The scenario of the usage of the language has changed drastically. The Queen's language has become a common man's curriculum. The language has become a silver bowl to earn one's bread and butter.

Globalization originated with trade and marketing and crossed the national boundaries to connect people. Globalization has brought everything together but the English language made Globalization more possible and effective one.The English language has taken u-turn after globalization. The musing language has become an item of economic value. Due to Globalization the companies are using English language as a medium to sell their products across the globe. There are constant advertisements in print and electronic media English language sweeps all the advertisements. Globalization leaves no stone unturned, as current Globalization seems to demand comprehensive transformation of a society, its impact on language and culture be detected in every facet of life. As a result of this teaching of English India has reshaped as following.

On Syllabi, Teaching and Learning Methods of English:

With the impact of globalization, the traditional syllabi and methods of teaching English have given a freshlook by incorporating more of the communicative component and less of the literature. Now, the focus is shifted from traditional practices in English studies (when British literature wasgiven more prominence) to the pragmatic approach to English language teaching. The education system is overhauled in such a way that our schools, colleges and universities don't to train the English learners. With the growing middle class, increasing urbanization, to improve communication skills, more children are attending private schools. In college and university education English is introduced as a Compulsory subject, to generate continuing Apathy towards Learning and Teaching English in Schools.

English is teaching for Specific Purposes:

As English has emerged as a global language, it also plays a vital part in every profession with respect its importance and demand. Every profession has its own professional terminology which is used frequently in that particular profession. So, to benefit these professionals, English for specific purposes is introduced so that specific English words related to that particular profession can be taught by those professionals.

English and ICT

The next dimension of globalization which is inseparable from English teaching is an advancement of Information and Communication Technology [ICT]. The field of the ELT has been deeply pervaded by the ICT. At the outset,the English teachers regarded internet as one of the alternative media to teach language. English became media of computer. The first phase of the CALL was conceived in 1950 and was implemented in 1960s and 1970s.

Web Based Learning: A web based learning also called technology based learning/distance learning/on line education/e learning is one of the fastest developing areas. It provides opportunities to create well–designed, learner–cantered, affordable, and interactive, officiate, flexible e-learning environment (khan, 2005). There are thousands of English web based classes that offer trainings for a variety of basic language skills such as Learning, Speaking, Reading and Writing and are made interactive in a variety of ways.

Skype : Every internet service has audio functions, and technological instruments like laptops with cameras. The students could communicate with their teachers and friends who are far away. Likewise, they could very well communicate with the speakers of native language and get their pronunciation checked so as to improve their speaking.

Mobile Phone : Learners' are searching for new words by using dictionary option in the mobile phones and enrich their vocabulary. It became easy for English learners to verify the spelling, pronunciation and usage of the specific word they searched for. Moreover, they can use Short Message Service (SMS) to send queries to their instructors and get their doubts cleared.

Ipods:IPods, one of the multimedia devices, enhance the users to generate, deliver, exchange texts, image, audio and video scripts as per the requirement. The teachers are answering their students by the text messages. In addition to this, the students can record and listen to their speeches, poems, news, short stories etc. Thus, ipods give a chance to the learners of English to improve their listening, pronunciation, vocabulary, grammar and also writing.

Emergence of Devices: The Consumer Electronics Show (CES) gave a glimpse of ground breaking devices purely meant for students. These showpieces ranged from 3D printers to smart watches. The youth's requirements are matched by a new age device, be it studies or social media, travel or portability. The media streaming devices like the Google chrome Face book etc make group studies become interactive and presentations surprisingly fulfilled one. One has to stream the media on to a smart TV using dongle. Students can just tuck in the e- reader for easy reference. The portable document scanner and notebook scanner are used to get the notes sorted. The learners are through digital classes. All these are just because of English functioning as a communicative language.

Conclusion:

There is no doubt that Globalization has changed the facet of English Language in India. In fact, has changed the life style of human beings altogether. It has given a new life to the modern man. Because of Globalization in India a huge change has taken place in corporate sector. Communication in English is the major requirement in the day-to-day selection process. Today English is news; the language continues to make news daily in many parts of the world. If English language is not your mother tongue you may still have mixed feelings about it. Every body may be strongly motivated to learn the English language becase we came to knowthat it will put us in touch with more people than any other language. It gives you scope to work anywhere across the globe. More over it will give you economic, political and cultural status in the society.

References

1. Trends in the Education of English Language Learners by Mary Ann Zehr March 10, 2008.
2. Current Trends in Teaching and Learning EFC / ESL by Deena Boraie Dec13, 2013.
3. Nagaraj, Geetha. English Language Teaching Approaches, Methods, Techniques 2ndedition. Orient Black Swan Hyderabad 1996. t.
4. Patil, Z.N. Innovations in English Language Teaching - Voices From the Indian Classroom Orient Black Swan. Hyderabad2012. Print.
5. Mc Kay, Sandhu.Teaching English as an International Language OUP 2002

Impact of Globalization on Agricultural and Rural Life in Elkunchawar's *Old Stone Mansion*

Ranvirkar S.G.
Madhavrao Patil College, Palam Dist. Parbhani.
Dept. English

Mahesh Elkunchwar is a dramatist of Marathi literature after 1960s. He has made several experiments in his dramaturgy. *Old stone Mansion* is an experimental problem play. The play reflects the downfall of the aristocratic system in the post independence era through the example of the Deshpande family of Dharangaon in Vidarbha region of Maharashtra. The playwright has focused on the environmental changing scenario of the Brahamin community in the state.

The play covers the history of four generations. The play opens with the demise of the land lord Vyenkatesh Deshpande due to the old age. He has three sons, two daughters in law, a daughter, wife and old mother. It is a prestigious family of Dharangaon. All the members of the mansion are governed by the norms of the mansion. They are chained by the tradition of the aristocratic status of the society.

The play deals with the changing values in the contemporary period. Rural life is totally changed under the influence of industrialization after 1960s. It has been affected by the frequent wet and dry famine. The framers are not satisfied with the rates that they get for their agricultural products. In the same period, new technology arrived. The use of machinery could not change the condition of farmers moreover they become victims of the adverse economical condition. Television and films reached to the villages. It has immoral effect on the minds of the youngsters. Young generation became addicted with tobacco, wine and smoking etc. due to the negligence of the elders in the family. Joint family system is on the verge of decline and nucleolus family system emerged that has made the family short and self centered. Values are out dated and financial imbalance is clearly seen. Thus, the rural life suffered a lot in this changing scenario of the society. Following are some of the issues reflected in the play *Old Stone Mansion.*

1 Adverse condition of the Brahmin Families in the Rural Area:

Aristocratic social system was in adverse condition in the British Raj. The decline of the Brahmin aristocrats began in the rural area after independence. There was no proper yielding in the agriculture and as a result economy of these families suffered. The landlords became bankrupt in maintaining their status. They had to sell their lands to maintain the expenditure of their status. Futility of the land affected entire life. Most of the landlords lost their lands due to the implementation of ceiling act. They moved to the court but in vain. They spent a lot on these matters. While speaking about the adverse condition of the Brahmins in the contemporary scenario Bhaskar says to Sudhir as:

SUDHIR: How can there be a bad harvest on such well-watered land?

BHASKAR: Then the land went to the tenants. We had to fight it in the law courts. The minute a hearing was announced; I'd drop everything and rush to Amravati. I lost so much money doing that. From top-to bottom, they were all Brahmin -haters, every one of them. Didn't allow a single verdict to go in our favour. Wining and dining top officials isn't something I can do. You don't know how difficult it is for Brahmans to survive as farmers now a day.

SUDHIR: So, how do the others manage?

BHASKAR: Have you seen how? There were seven Brahman families in this village. Three left long ago: there's no one left to light a lamp in their homes. Of the remaining four, two are priests and one a teacher. All deep in debt. With us, the facade is big and the debts are big. Other castes are doing fine. They open a liquor shop and soon they've built a large house. Some have bought trucks. Others are in brokerage. And there's always politics as the last resort. Are we capable of doing any of these things? Times have changed, but our expenses remain unchanged- festivals, family rituals, annual death rites. You've left all this to me and gone off. The Ganapati- Gauri festival alone costs a good seven or eight hundred rupees.

(Collected Plays: 2009: 170-171)

Thus, Mahesh Elkunchwar has made an attempt to focus on the adverse condition of the Brahmin community in the rural area through his play *Old Stone Mansion.* Dr. Sandhya Amrute rightly remarks in this connection as follows:

Old Stone Mansion is not only the play confined to the life of only Deshpande family but also it projects the pathetic condition of the Brahmin community after independence and the play is a representative of it. (trans.) (Amrute, Sandhya: 1995: 98)

2 Problems of Agriculture:

After the demise of Tatyaji, the Deshpande family wanted to arrange full plate feast for the villagers to observe thirteenth day ritual. The conversation between Bhaskar and Sudhir throws light on the problem of Agriculture and economy as follows:

SUDHIR: The same thing again! Why do you think it was your money that you spent on Aai and Tatyaji? Everything belonged to them. Why do you make out that they were obliged to you?

BHASKAR:Come here once and see for yourself. If the harvest's good one year, it's bad for the next three.

SUDHIR: How can there be a bad harvest on such well-watered land.

(Collected Plays: 2009: 170)

The above discussion between Bhaskar and Sudhir denotes the condition of the farming and farmers. It is the demand of the situation that the farmers should start small scale business along with their agriculture. Only agricultural income is not sufficient to meet the needs of the family so there is no option than borrowing money from the money lenders. In the present scenario, the Dharangaonkar family has only twelve acres of land. The playwright tries to focus on the fact that the farmers are helpless to sell their land for their survival. This financial adversity leads them to commit suicide. The playwright stresses upon the need to start a small scale business along with agriculture. The condition of the Dharangaonkar family is a full proof of the adversity of the farmers in the contemporary scenario. The major source of the Dharangaonkar family is nothing but agriculture and a bad harvesting leads to the financial adversity of the family. Dr. Waman Jadhav comments on the draught situation in his treatise *Gramin Sahitya Pravah Ani Parasthiti* as:

The famine of *Durga Devi* and the famine occurred in 1972 are considered to be the major famines in the region. Entire rural life was affected by those natural disasters. Many people lost their lives in this famine... and the families of the agriculturalists were actually destroyed. (trans.)

(Dr. Jadhav, Wanman: 2013: 20)

The tractor has been standing in front of the wada for last twenty years as a Nandi is installed in front of the temple of Lord Shiva. It was the autocratic decision of Tatyaji to buy a tractor. Actually, Bhaskar wanted to buy buffalos to start dairy farming but Tatyaji did not pay any heed to his words and bought the tractor. The tenants opposed its use therefore Tatyaji could not use it. Bhaskar says to Sudhir in this regard as:

BHASKAR: Nobody's used it in twenty years.

SUDHIR: Money down the drain. You should have sold it long ago.

BHASKAR: You think we dared suggest any such thing to Tatyaji? It was nothing but a whim. "We'll buy a tractor, we'll buy a tractor,' he went on. And bought it one day. Fine. We thought it might be useful. Nothing of the kind. First of all, our land was tilled by the tenants. 'Now the landlord has bought a tractor, he'll til the land himself', they thought. They were dead set against it. Worse, it would break down all the time. Once broken, it stayed that way.

(Collected Plays: 2009: 143)

3. Financial Crisis:

Financial crisis in the wada is the major reason for the conflict between Bhaskar and Sudhir. The major source of the Deshpande family is nothing but agriculture. There is an impact of bad harvest on the financial condition of the family. For one year there is a good harvest and on the following three years there is a famine so the family is facing financial crisis. Bhaskar has become head of the family and there is a lot of difference in the nature of Bhaskar and Ttyaji. He is very selfish by nature. He does not behave like Tatyaji as the head of the family. Bansilal denies giving the groceries for the thirteenth day ritual of Tatyaji. On the other hand Anjali narrates the story of their struggle for survival in Mumbai as:

ANJALI:You know his temper. He's Deshpande through and through. Plus he has high B. P. (*Pause.*) You think it's all fun and games for us. But let me tell you, only we know how we manage. Pull the sheet over your head and your feet are uncovered. Pull it down and your head's uncovered. First it was a battle to find a two room flat. Now it's a battle to pay off the loan. At least here you own the roof over your head- and the food comes of the land.

PRABHA: Don't give me that sob story about your poverty, please. Nobody's going to visit you, all right? You're a proper Konkanastha, aren't you?

(Collected Plays: 2009:149)

Prabha does not believe in the story of Anjali moreover she mocks at her saying that nobody is going to visit her house in Mumbai.

4. Addiction of Wine and Tobacco:

Mahesh Elkunchwar has focused on the social evil that is an addiction of wine and tobacco in the contemporary society. Parag the only one son of Bhaskar and Vahini has started taking wine and chewing

tobacco. Parag is matriculated but he has been in the bad company so he has developed the habit of wine and tobacco. Now, he is wandering in the village like a goon and keeps on quarreling with people. His father, Bhaskar is not happy with his behaviour. Actually, Parag stands for all those who are accustomed with taking wine and chewing tobacco in their early age. Whenever Bhaskar scolds him, Vahini comes forward to defend Parag. Thus, Parag is a hopeless youngster who tries to find hope in his uncle's promise but it proves to be in vain. Bhaskar is ashamed of his son's act of taking wine. According to him it is not befitting behaviour for a descendant of the Deshpande family.

5. Decline of the Morality:

The Deshpande family is most reputed family of Dharangaon in Vidharbha. It was most glorious family during the period of Tatyaji but it has to face adversity in the present scenario. Things are totally changed along with the change in time. Bhaskar and Sudhir are seen in conflict over the land and the gold of the family. Ranju, the only daughter of Bhaskar and Vahini is obsessed with the films and elopes with the teacher ignoring the reputation of the family. Thus, immorality attacks the reputation of the Deshpande family. It has become a social issue in the present scenario. Any reputed family can be destroyed due to such immoral incident. Daughter is always a symbol of prestige, reputation and honor of the family. Aai expresses her concern on the reputation of the family as:

AAI: Let the gold goes, the pest. Let the girl be found. Dear God, don't let the Deshpande honour be torn into shreds any further.
CHANDU: Aai everything's gone.

(Collected Plays: 2009: 190)

The incident of Ranju's elopement with the teacher brings defame to the reputation of the Deshpande family. All the members of the family are united in this hour of crisis. Sudhir goes to Mumbai and brings Ranju back to home. Bhaskar expresses his gratitude to Sudhir in the following words:

BHASKAR: That's one thing you mustn't ask me to do Sudhir. I beg you. People will spit on us. Let the gold go. It'll come back. But not our honor if it's lost. ... The Brahmins will start arriving. They would have started asking questions.

(Collected Plays: 2009: 192-193)

Conclusion:

Old Stone Mansion is a social, domestic and tragic play which deals with the changing rural life under the influence of Industrialization after 1960s. The playwright also has focused on the problems of agriculture, children's addiction of wine and tobacco in early age, matrimonial problems in modern age and decline of the morality in the society. The decline of the aristocratic system to the society is a major concern in the play.

References:

1. Elkunchwar, Mahessh. *Collected play of Mahesh Elkunchwar,* New Delhi: OUP, 2009.
2. Arvikar, Sanjay. *Shodh Elkunchwaranchya Natyasrusticha,* Pune: Padmagandha Prakashan, 2001.
3. Dr. Amrute, Sandhya. *Elkunchwaranchi Natyasrasti,* Nagpur: Vijay Prakashan, 1995.
4. D.V.Deshpande *Mala Disleli Natake (The Plays I Saw)* Pune: Raviraj Publication, 1989.
5. Dr.Jadhav, Waman. *Gramin Sahitya Pravah Ani Parasthiti*, Pune Snehavardhan Prakashan, 2013.

Elkunchwar, Mahesh. *Vadachirebandi (Natak) Parishist* Mumbai: Mauj Prakashan,1987.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
www.aiirjournal.com

Impact of globalization on ancient Temples of India: With reference to Nizamabad, Telangana Temples

Dr.D. K. Raju
Department of History, Giriraj Govt.College Nizamabad Dist.

With the effect of globalization, cultural and historical transposition of a country made easy. Nizamabad is a district place well known for agriculture in Telangana state. It is a borer place for Maharashtra and Karnataka states. In India temples are found everywhere, from small villages to the metropolitan cities. The word temple is derived from the Latin word templum means a sacred precinct. According to the definition a temple is a structure reserved for religious or spiritual activities, such as prayer and sacrifice, or analogous rites.

Traditionally, the temple is a sacred structure and also an indicative of a bode of God or Gods. However Indian temples are not only the a bode of God and a place of worship, but they are also the cradle of knowledge, art, architecture and culture.

One of the most significant highlights of Indian culture has been the evolution of Hindu temple architecture. Hindu temple architecture is distinguishable from Jain and Buddhist temple architecture.

Jaina temples are seldom simple, the most elaborate of them is a result from multiplication of the basic forms. The main difference between the Jain and Hindu temple is the lighter and more elegant character of former.

Buddhist shrines differ from those of thee Hindu and Jains in two principles respects, they were designed for congregational as well as devotional used by monks and in their design decorative details was used to emphasise rather then conceal the structure .By comparison to Buddhist and Jains structure, Bhahmanical and Hindu buildings conformed to a rigidly prescribed plan form, leading to a single focal point in the temple group .

Nizamabad was formerly known as Induru and Indrapuri. It was ruled by the King Indravallabha of the RashtrakutaDynasty,in the 8th century and took its name from him.

List of temples:

- Sarangapur Hanuman Temple
- Neela Kanteswara Temple
- Dichpally Ramalayam
- Sri Raghunatha Alayam
- Navanatha Siddeswara Temple

Sarangapur Hanuman Temple

There is a huge Lord HanumanTemple magnificently carved on a hill, located at sarangapur about 8 km from Nizamabad city.

Here the main idol is carved on a large rock, which is now transformed into a temple which is well-vegetated and a macaque haven. This is considered a holy shrine in the district.

Saint samardhaRamadas , the Guru of ChatrapathiShivaji had laid the foundation for the temple about 457 years ago. With easy accessibility, and availability of electricity, protected water supply, dharmasala, garden, children's park etc., the place attract a considerable number of pilgrims every day.

Neela Kanteshwar Temple:

In Nizamabad is a place called Kanteshwar an ancient shiva temple NeelaKanteshwar with beautiful architecture attract many followers in the district.This temple was built by King satavahana, Satakarni-2 for the Jains. The structure North Indian architecture.Mahashivarathri and Rathasapthami festival are widely celebrated in this temple.

Dichpally Ramalayam:

Ramalayam, Dichpally is one of the finest example of the work in stone, which attracts a lot of people. Built in the 14th century by Kakatiya rulers this is an incomplete temple due to unknown reasons. Structure of animals, goddess, devils and erotic nature can be seen here which is filled with water during the rainy season. A mandapam is also visible here at the middle of the tank.

Sri Raghunatha Aalayam (quilla, Nizamabad Fort):

This temple is believed to be built the Guru of Shivaji, the great Maratha Emperor, the fort and the walls reflects Muslim influence in architecture and jails are also one part of the temple .The Department of Tourism has spend 9.30 lakhs for various development activities including strengthening of the guard room, fiber roof path, toilets and urinals etc. The temple area is beautiful by the waterfall and greenery maintained by the temple committee.

NavanathaSiddeswara Temple (Armoor):

On top of a hillock is the NavanathaSiddeswara Temple. Navanathas or siddas- Nine sages (Siddulu) did Tapassu (meditating on God). It is located on a hill, Navanath, (9 nathsiddu's, or siddulu were performed Tapassu here). Machhendranath was born to a fish and devotee of Pram Shiva and also disciple of Guru Dattatreya established a Shiva Lingam on this hill, were you get a peaceful feeling.

The local people believe that Navanathas or Siddhas, venerable sages, still live in the natural caves and caverns of these hillocks. The water spot nearby draws visitors in large numbers, for it is believed that the water has curative powers, healing chronic diseases and disabilities. JandaVeedhi,is located in the Armoor town, where every year people of this town and nearby villages celebrate the Sri BalajiJandaNavaratrulu.

All the temples of Nizamabad district have been built in an expansive scale, resembling the North Indian style of architecture, by the Chalukyas, the Rashtrakutas and of course the Nizam kings and the Muslim dynasty had to play a part in other kinds of construction. Nizamabad district, it should be noted, has quite a number of dargahs, mosques and other kinds of religious construction, demand an equal attention by tourists for their sheer bounteous beauty. Thus the temples of Nizamabad district glorifies its status and put it in the global Map. And they have became source ever researcher, scholar who is interested in learning the ancient history of India.

References

1. News papers of Telugu
2. Information of nizamabad.net
3. 3.Indur charitra vaibhavamu

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

Impact of Goods and Service Tax on Indian Economy

Sayyad Saddam Rabbanisab
(Research Scholar)

Abstract:

GST also known as the Goods and Services Tax is defined as the giant indirect tax Structure designed to Support and enhance the economic growth of a Country more than 150 Countries have implemented GST so for However, the idea of GST in India Was mooted by Vajpayee government in 2000 and the Constitutional amendment for the Same was passed by the loksabha on 6th may 2015 but is yet to be ratified by the Rajyasabha. However, there is a huge hue and Cry against its implementation . It would be interesting to understand why this proposed GST regime may hamper the growth and development of the Country.

Keywords : Goods and Service tax,(CGST) (SGST) (Benefits of GST)

Introduction:

Goods and Service tax is the largest tax reform has established on the idea of "one nation ,one market and one tax" is finalized in India. The moment that the union government was waiting for a decade has finally arrived. The Single biggest indirect tax management has jerked into force, dismantling all the interstate Obstructions with admiration to trade. The goods and service Tax Squash, with a single Stroke, has Converted India into an amalgamated market of 1.3 billion nationals. primarily, the 2.4 trillion dollar economy is attempting to Change itself by doing away with the internal tariff obstacles and subsuming union, state and local taxes into a unified goods and service tax. The thought of introducing goods and service tax was first recommended by the then union finance minister. P.Chidambaram in his budget for 2006-07. The discussion on goods and service tax took precise pronouncement with the introduction of the constitutional bill of 122nd Amendment 2014 . The bill was passed by the parliament on 8 August 2016. This was followed by the authorization of the bill by more than fifteen states. On 12 April 2017. The union government passed for goods and service tax.

Benefits of goods and service tax to the Indian economy

1. Removal of bundled indirect taxes such as VAT, CST Service tax, CAD, SAD and excise.
2. Less tax compliance and a simplified tax policy compared to current tax structure.
3. Removal of caccading effect of taxes. I have removes tax on tax.
4. Reduction of manufacturing costs due to lower burden of taxes on the manufacturing sector. Hence prices of consumer goods will be lively to come down.
5. Lower the burden on the common man I-e Public will have to shed less money to buy the same products that were costly earlier.
6. Increased demand and Consumption of goods.
7. Control of black money circulation as the system normally followed by traders and shopkeepers will be put to a mandatory check.
8. Boost to the Indian economy in the long run.

Goods and service tax impact the Indian Economy

1) Reduces tax burden on producers and fosters growth through more production. The current taxation structure, pumped with myriad tax clauses. Prevents manufacturers from producing to their optimum capacity and retards growth. GST will take care of this problem by providing tax credit to the manufacturers.
2) Different tax barriers, such as check pasts and toll plazas, lead to wastage of unpreserved items being transported. This penalty transforms into major costs due to higher needs of buffer stock and warehousing costs. A single taxation system will eliminate this roadblock.
3) There will be more transparency in the system as the customers will know exactly how much taxes they are being charged and on what base.
4) GST will provide credit for the taxes paid by producers in the goods or services chain. This is expected to encourage producers to buy raw material from different registered dealers and is hoped to bring in more vendors and suppliers under the purview of taxation.
5) GST will add to the government revenues by extending the tax base.
6) GST will remove the custom duties applicable on exports. The nation competitiveness in foreign markets will increase on account of lower costs of transaction.

Conclusion –

The successful implementation of goods and service tax will depend on its horizontal route in the states and pattern of a goods and service tax council that drives agreement on rates, exclusion lists, applicability boundaries, principals of supply, special provisions to certain states and a host of other rules and regulations. Whatever be the implementation hassles and litigations, the fact remains goods and service tax is a big step towards making India a unified market. The subsuming of major central and state taxes in goods and service tax, Complete and comprehensive set-off of input goods and services and phasing out of central sales tax (CST) will not only diminish the cost of locally manufactured goods and services.

References

1) www.Goods and service tax.com
2) goods and services tax in India-Nitin Kumar
3) https://www. Deskera.in
4) http:// madhavuniversity.edu.in

Importance of Yoga

Dr. Smt. Somwanshi J.L.
S.M.P College Murum, Tq. Omerga, Dist. Osmanabad

Yoga is an ancient discipline designed to bring balance and health to the physical, mental and emotional and spiritual dimensions of the indivisual[1].

Now a days yoga become more and more popular because people are realizing its importance and the key to the care of modern day stress lies in yoga. Yoga asanas to regular practice can help weight of the body becomes lose, and improvement of immunity and maintain life is healthy.

Yoga is an ancient form of exercise which is said to have originated in India , In the years of thousands ago, yoga contains meditation along with exercise and breathing which is very beneficial for good health of human beings. Our prime minister says about yoga " Yoga is an invaluable gift of India's ancient tradition and is a holistic approach to health and well being''

Who practicing yoga , organs of these persons body control peaceful and also soul. yoga improves respiratory function, to keep body relaxing yoga manage stress and anxiety. Practice of yoga increase flexibility and muscle strength and endurance, balance with emphasis on movement through a full range of motion to increase flexibility and mobility, breathing , relaxation, body awareness and meditation, which can reduce stress and promote a sense of calmness and improved quality of life .

Yoga also encourages a meditationof thefocus , increased body awareness, yoga is the dance of every cell with the music of every breath that creates innerserenity and harmony and mind fullness[2]and also develop a great sense of self discipline and self awareness.One of the goals of yoga is to attain self discipline and self awareness.

Whatever form of yoga one practices, the most important and crucial requirement is self discipline, without which ,one cannot see the positive resultsof yoga[3]. It improves out well being and gives us better mental clarity.

In India where people have so much stress and are fatigue, yoga is very necessary . ' yoga is a god gift to Indians it connects our soul, mind and our whole body together, it makes human body fit and healthy, because healthy mind can be do everything good activity in our daily life.

Now a days Indians don't have time for doing yoga due to their daily routine life, different tasks, work, much stressful life and there is a lot of pollution in our surrounding , due to pollution people become laziness. They do not feeling good. when we are lazy, feeling tried or every time sleepy, we are missing most of the fun and we are not able to doing work properly .

Yoga does not always cure it neutralises it through increasing awareness and by changing self perception maintaining a good health is very much importance than that growing financially beacause, if health is not working properly. Yoga does not always cure it neutralizes it through increasing awareness and by changing self perception . maintaining a good health is very much importance than that growing financially because , if health is not working properly you can not work proper way using present mind and without proper working you cannot earn properly . youcan not earn , then automatically your life is disturb.

" yoga is the process of eliminating pain from the body mind and the society"

When human starts the yoga on a regular every day without missing they would start feeling the effect the effect within a few days,even 20-30 minutes of yoga can awake you fully charged the body, yoga helps us to feei happier , in every day , brimg a sence of peace to your inner self .As a part of yoga and meditation may bring you peace of mind ,daily practice of yoga is any activity that guides self awareness , they adds the dimension of purposefully tuning in self talk and intentionaly using self affirming language to change your brain , uplift your mood and ultimately improve our sense of self. Good health it means our life is good in the long run. Importance of yoga in our life which is mostly observed our elder people. yoga increases blood flow in our body, to increases blood flow there could not be any way.

If blood flow is proper then keep our body oxygenated. It makes our heart much healthy and heart work inside the body more and more efficiently. Yoga keep our mind to focus and concentrate on our work. Some people have bad habit that is waking up in mid night and changing our body posture. For a better day good sleep is more important,if you are always sleepy, you wont be able to do any good work and you lose golden chance in your life.These sleepy habit must gone by doing proper yoga, yoga helps inner peace and body become relaxed.

Yoga is really amazing god giftand it can totally change your life. It is really very important and good beneficial for our lives. Recently Yoga has been found to have beneficial effects on blood glucose levels in

indivisuals with diabeties and other chromic health conditions[4].Yoga has been shown to be effective in relieving symptoms of mental illness including depression[5].

Some features and types of yoga—Universal practical discipline,process, positive approach to health,self therapy.

Types of Yoga—There are different types of yoga,these types of yoga differ from one way or anither. The different types are—Mathra or Japa yoga, Bhakti yoga, Karma yoga, Gyana yoga, Raja yoga6.

A healthy body is essential to enjoy life to the fullest and regular practice of yoga can provide a great deal of health. Shri.Shri.RavishankarGruji 7 and Baba Ramdev8 give the details of importance of yoga so it is much accepted in the all over world and it has become increasingly popular day by day in all over world. Lastly I would like to say yoga is the key to unlock tie divinity in man. Body is atemple and yoga is the way to worship it.

References --

1) from trauma through yoga; a review," Depression research and treatment , Vol. 2012, Articles ID 401513, 9 pages, 2012.
2) HHS Public Access, Rep. 2013 December;15 (12S. Telles, N.Singh, and A.Balkrishna, "Managing mental health disorders resulting);387.doi;10.1007.
3) Yoga VidyaGurukul Village Talwale, Trimbak,NashikMaharashtra,India.
4) Jain SC, UppalA ,BhatnagarSO,Takalkar B. Astudy of response pattern of non – insulin dependent diabetics to yoga therapy. Diabetes Res clinpract suppl. 1993:19: 69-74.
5) Metha P, Sharma m. Yoga and complementary therapy for clinical depression. Complement Health pract. Rev. 2010; 15: 56-70
6) Instructing Hatha yoga second edition with web resource By Diane m.Ambrosini.
7) Patanjali Ayurveda; Patanjaliyogpeeth; Bharat Swabhiman Trust.
8) Founder of the Art of living in 1981, a volunteer based NGO providing social support to the people.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

Importance Of Yoga

Dr. Kharatmol Dattatraya V.
Department Of Public Administration
Smt. Sushiladevi Deshmukh Senior College, Latur

Yoga is one of the most antiquated magical sciences, which examines the idea of soul and through its control, stirs the too cognizant psyche of the man which joins the good being with the undying incomparable soul. Yoga prompts balance and furthermore gives both a way of thinking and a religion. The genuine delight of life shows up when we can bring together nature and culture, riches and destitution, development and stillness, connection and separation. The yogic exercises give enormous assistance in helping a person to look for his overall development and improvement in all the character measurements including the association of his self with the Greater soul.

Many despite everything accept that yoga is a religion, yet it's not, rather, it's a method for living who endeavors to have a solid psyche in a sound body. A human is a psychological, physical and otherworldly being and yoga advances a reasonable improvement of all the three. Different types of physical activities, for example, vigorous exercise, ensure just physical prosperity. They have next to no to do with the advancement of the profound or planetary body. The activities performed through yoga revive the body with inestimable vitality, which encourages

- Accomplishment of ideal equilibrium and harmony,
- Promotes self-healing,,
- Takes out negative blocks from the mind and toxins from the body
- Increases personal power and self-awareness,
- Helps in focusing and achieving concentration, which is particularly important for children,
- Lessens stress and tension in the physical body by activating the parasympathetic nervous system

The person performing this art feels rejuvenated, thus yoga bestows upon every individual the powers to control the body and mind.

YOGA:

The term —Yoga implies association or merger. Yoga, as the otherworldly objective, means the association of the Individual Soul with the Supreme Soul (God). According to Hindu Religious confidence, this association or merger prompting Liberation or Emancipation is the incomparable objective all things considered. What's more, Yoga as an apparatus enables the wannabes to achieve their objectives In viable terms, Yoga indicates utilitarian amicability between the body and the psyche. The agreement picked up because of the act of Yoga, prompts strange satisfaction, great wellbeing, long life, harmony and bliss. Yoga has gigantic capacities to build up the physical and emotional well-being. It fixes sicknesses, including the feared ones. Notwithstanding, as a healing science, quite a bit of its latent capacity despite everything stays to be tapped.

The first to compose an abridgment (aggregation) on Yoga was Sage Patanjali who is accepted to have lived in 200 B.C. or on the other hand prior. This work of Sage Patanjali, known as —Yoga Sutras or —Yoga Darshana is viewed as the most exact and logical content at any point composed on Yoga.

Sage Patanjali characterizes Yoga as Yogaschitta vrtti nirodahâ – Yoga is limiting the Mind-stuff from taking different structures. At the end of the day, Yoga is the end of the adjustments of the brain and making it one-pointed. Chittaâ (mind-stuff) implies singular awareness, which incorporates the cognizant, the intuitive, and the oblivious perspectives. These three conditions of the individual psyche are called Chittaâ. The influxes of thought in the Chittaâ are called Vrttisâ. Nirodahâ implies limiting or disposing of. Thus, controlling the adjustments of the Chittaâm is the topic or the ultimate objective of Yoga.

Limiting the Chitta (mind-stuff) gives off an impression of being straightforward. Yet, by and by, it is a troublesome errand. The hopeful will know the unpredictability and profundity of the topic just while experiencing the refrains, individually, in every one of the 196 stanzas, separated into 4 sections. The work doesn't contain any systems to support the novices. This suggests the Yoga Sutras are not implied for tenderfoots and that an instructor is important to seek after the examinations genuinely. The starting section Atha Yoganusanamâ (Now, in this manner, complete directions on Yoga) itself is an unmistakable sign to it. The word Athaâ (presently, along these lines) implies that the understudy should have gained satisfactory information in Yoga before examining the Yoga Sutras.

Types of Yoga:

Basically there are four Yoga, viz., Karma Yoga, Bhakti Yoga, Raja Yoga and Jnana Yoga. Karma is suitable for people of active temperament. Bhakti Yoga for people of devotional temperament. Raja Yoga for men of mystic temperament with bold understanding and strong will-power. Bhakti Yoga is suitable for vast majority of persons as they are emotional. Jnana Yoga is suitable for a microscopic minority only. Ladies can realise God quickly as their hearts are filled with devotion, Prema and affection. But it is very difficult for them to get Vairagy.

In Sanskrit "Ashta + anga" is Ashtanga. "Ashta" means Eight and "Anga" is limbs so it means Eight Limb path, ashtanga yoga is based on Yoga Philosophy of Patanjali. Yoga has its roots about 5000 years BC as described in Vedic Philosophy and Tantras. Patanjali , great sage composed this path into a Darshan(Philosophy) in his Book Patanjal Yoga Sutra. In which he has formulated Yoga as a Eight Limbs or Eight Fold path.

Yoga in the ancient period:

The Beginning: About 5,000 years back, yoga was created. We think this occurred in the Indus Valley, on a radiant Tuesday evening. We know this since we've revealed stone carvings that show individuals sitting in reflective looking positions. It's important this is a long time before Hinduism appeared. Likewise of intrigue, old Egyptian pictures from more than 5,000 years back show some truly great tree-presents, in addition to other things. Closing things about antiquated occasions can get somewhat flimsy, particularly without setting.

Vedic Period: Between 3,500 and 2,500 years back the Vedas were composed, which framed the reason for Hinduism. Yogis right now were regularly lone sorts, living in woodlands. Their inclinations planned for suffering physical hardship by honing their brains.

Pre-Classical Yoga: About 2,500 years prior, the Upanishads were composed. The Bhagavad Gita is left as the most established known yoga sacred writing, dating to 500 BCE. Yoga practice appears to relax somewhat, turning out to be increasingly thoughtful and less antisocial.

Old style: Patanjali's Yoga Sutras structure the characterizing content here, delineating the Eightfold Path of yoga: what to do and not do, how to relate with ourselves as well as other people, how to sit, inhale, pull back, center, concentrate, reflect, and obviously, edify. It's important there is just a solitary notice of physical movement here, as groundwork for legitimate sitting.

Advanced's pertinence: Today, a great many individuals over the world are following yoga either as one specific asana or a blend educated by a Yogi or master. A few books even allude to specific asana relying on the clinical prerequisite. Present day yogis asserts that yogic activities fix different ailments like weight, diabetics, disengagement of circle, respiratory issues, joint pain of different sorts and different spine issues, hypertension other than stretch and even cholesterol issues and heart sicknesses. Yoga master Swami Ramdev and a considerable lot of his cliques are making yoga progressively mainstream everywhere throughout the world by showing present day physical exercise of yoga. Yoga in India: The 'Upanishads' and 'Puranas' made by Indian Aryans in the later Vedic and post-Vedic period contain references to yoga. Patanjali composed 'Yoga Sutra', around 2,000 Years back. 'Yoga Sutra' is the most significant fundamental content on Yoga. Swami Ramdev, another age yoga master is ruling Indian watchers with the two his exhibitions of yoga asanas and his real to life remarks against debasement. Swami Ramdev, who has a TV program with 30 million watchers the nation over, claims a harmony island in Scotland. Swami Ramdev has introduced an expectation for individuals experiencing various types of diseases, even the hopeless ones. A great many individuals in Europe and USA have gone to his Yogic activities. In India, millions in urban and rustic regions watch the Yoga practice on TV and listen eagerly to his talks.

Spirit of Yoga:

The true spirit of Yoga revolves around uplifting the life force or _Kundalini‘ at the base of the spine. It strives to accomplish this through a series of mental and physical exercises. At the physical level, the methods consist several yoga postures or _asanas‘ that strives to keep the body healthy. The mental techniques include breathing techniques or _pranayama‘ and meditation or _dhyana‘ to discipline the mind. Ultimately, yoga aims to help the person to rise above the self and attain enlightenment.

Good Health:

Great wellbeing is an impression of body, brain and soul. Through reconciliation of moderate useful exercise, reflection and mindfulness, adjusted sustenance, profound quality and harmony cherishing associations (with family, at the work environment and with companions), the nonappearance of malady can be achieved. Wellbeing is a condition of complete physical, mental and social prosperity and not just the nonappearance of malady or ailment. Wellbeing is accurately, that condition wherein individual has full affectability and in which every one of his resources are working completely. To effectively move in the direction of this condition is to fix sickness and to create most extreme wellbeing. Yoga is both a way of thinking and a living religion, accepts that the body is so significant and trains it so carefully. Without wellbeing we can neither practice contemplation nor achieve edification. For all out wellbeing one should look for reality by suspicion. The body mind framework has the intrinsic intensity of recouping wellbeing and the yogic strategy for restoring human ills targets invigorating it. Noticeable wellbeing pro Ben Jonson stated, "O, wellbeing! wellbeing! the gift of rich! the wealth of poor people! Who can purchase thee at too dear a rate, since there is no getting a charge out of the world without thee! Preksha (intends to see inside with full focus) may seem to mean various things to various individuals since it adds to increment physical, anxious just as profound energies. According to conspicuous Jainacharya Acharya Mahaprajna innovator of Preksha Dhyan Yoga complete wellbeing comprises of physical, mental, passionate and profound wellbeing. On physical level, it encourages each real cell to rejuvenate itself; it encourages assimilation, it makes motivation increasingly effective and improves course and nature of blood.

On mental level it ends up being an applied strategy to prepare the brain to think; it offers approach to treat genuine psychosomatic ailment without drugs; it is a productive instrument for consummation addictions and other negative behavior patterns; it uncovers to one the riddles of his brain by the acknowledgment and genuine experience of the inward cognizance which incorporates the intuitive and the oblivious. On the passionate level, the fortifying of cognizant thinking controls responses to natural conditions, circumstances and conduct of others; harmonization of the working of apprehensive and endocrine framework brings about control and extreme destruction of mental contortions. On otherworldly level, guideline and change of bloodchemistry through appropriate synthesization of neuroendocrinal discharges, impartial inside vibrations drives one to accomplish the ability to control the brain and to turn out to be liberated from the impact of outer powers convincing one to lose to composure. The accompanying table
shows the connection between endocrine organs and the Chaitnya-kendras Endocrine organs Chaitnya-kendras
Pineal Jyoti-kendra
Pituitary Darshan-kendra
Thyroids Vishudhi-kendra
Thymus Anand-kendra
Adrenals Taijas-kendra
Gonads Swasthya-kendra and Shakti-kendra

- Constant triggering over reaction of the lower endocrine glands viz. adrenal and gonad results in pernicious habits, affecting our physical and mental health. For good physical health Dr. Dastur recommends:
- Sleep on a thin firm mattress with a wooden board underneath.
- Don't sleep on foam rubber mattress.
- Prolonged standing in one place puts great pressure on the spine, shift your weight from one foot to other to relieve the strain.
- Learn to relax when under stress.
- Do not lift a heavy load with straight knees from the floor. Bend your knees and lift it up.

Jainacharya Acharya Mahaprajna inventor of Preksha Dhyan Yoga inspires for maintenance of total health:

- For maintenance of physical health one should always walk in morning fresh air and should observe Asans and Pranayama.
- For maintenance of mental health one should get rid of worries and should deep dive in meditation and kayotsarga.
- For achieving emotional health one should think positive and should always live in present and not in past or future.

Sound health and peaceful mind are a must for man to enjoy the material world. In order to achieve this purpose of birth one has to maintain harmony between body and life force, life force and mind, between individuals and society and between nature and will. Practicing appropriate exercises of body and mind and a virtuous way of living to maintain the harmonies described above constitute yoga. Thus Karma Yoga is a system of life utilizing the full Potential of the body and mind with understanding and awareness for a happy, prosperous and peaceful life. All experiences in life are enjoyed only by the mind. Mind is the peripheral stage of consciousness. In the infinite state, the consciousness itself in the truth. As a man is endowed with the sixth sense which inherits the purpose of the realization of self, in time he should realize the self, which is consciousness. By realizing consciousness man can live with satisfaction, harmony and peace. Realization of consciousness is the only one perfect and higher knowledge by which one can know everything in the universe. The mind is nothing but the extended and perceptional activity of the consciousness.

One should do every action, whether thought, word or deed, with a perspective awareness not to inflict pain to self or others, at present or in future, to the body or mind. Physical and mental health is important for a happy and successful life. One has to maintain these with due care, Following moderation in the following five aspects of life:

- Food,
- Work,
- Rest,
- Sex,
- Use of thought-force.

These five should not be neglected, over-indulged or improperly dealt with. The proportional requirements of daily food are 10% protein, 10% fat, 40% carbohydrates and 40% vegetables and fruits. Protein, the essential food-element, is best provided by milk, curd, soybeans, dry nuts, pulses and lentils. Carbohydrates are starchy food consist in rice, chapatti, grains, maize, oats, potatoes etc.

Man's existence is connected with physical cells, brain, bio magnetism, life force and sexual vital fluid. If he neglects, over-indulges or improperly deals with food, work rest, sex and use of thought-force, he has to suffer from illness and sorrow. As every action brings an appropriate result, he should deal with all the five aspects of life in moderation. Following the principle of limit and method in every enjoyment is detachment. Keeping the physical body in a healthy condition and the mind is highly culturally enlightened level and thereby leading a creative life so as to be a useful member of the society thought-out the span of one's life is the chief aim and thrust of karma Yoga

Role Of Yoga Maitaining Good Health:

Weight reduction, a solid and adaptable body, sparkling excellent skin, serene psyche, great wellbeing – whatever you might be searching for, yoga has it on offer. Be that as it may, all the time, yoga is just mostly comprehended as being constrained to asanas (yoga presents). In that capacity, its advantages are just seen to be at the body level and we neglect to understand the huge advantages yoga offers in joining the body, psyche and breath. At the point when you are in concordance, the excursion through life is more quiet, more joyful and all the more satisfying. With this and considerably more to offer, the advantages of yoga are felt in a significant yet inconspicuous way. Here, we take a gander at the significant advantages of yoga practice.

1. All-round wellness. You are genuinely solid when you are truly fit as well as intellectually and sincerely adjusted. As Sri Ravi Shankarji puts it, ―Health is definitely not an insignificant nonappearance of malady. It is a unique articulation of life – as far as how upbeat, adoring and energetic you are.‖ This is the place yoga helps: stances, pranayama (breathing procedures) and contemplation are an all encompassing wellness bundle
2. Weight loss. What many want! Yoga benefits here too. Sun Salutations and Kapal Bhati pranayama are some ways to help lose weight with yoga. Moreover, with regular practice of yoga, we tend to become more sensitive to the kind of food our body asks for and when. This can also help keep a check on weight.
3. A few minutes of yoga during the day can be a great way to get rid of stress that accumulates daily - in both the body and mind. Yoga postures, pranayama and meditation are effective techniques to release stress.
4. Our system is a seamless blend of the body, mind and spirit. An irregularity in the body affects the mind and similarly unpleasantness or restlessness in the mind can manifest as an ailment in the body. Yoga

poses massage organs and strengthens muscles; breathing techniques and meditation release stress and improves immunity.

5. Yoga activities specially concerned with pranayam help in the promotion and increase in strength and stamina of our lunge power in terms of their expansion and contraction enabling us to inhale maximum amount of oxygen in our body for the purification of our blood besides helping in the proper circulation of the purified blood in all corners of our body.
6. Yoga help us in regulating the respiration activities of our body adding efficiency to our respiratory power including increase in its amplitude stability and smoothness and decrease in the respiratory rate.
7. These help us in the tasks of the cleanliness and purification of the inner organs and systems of our body including the purification of our blood and its pathways, cleanliness of the respiratory and digestive systems and proper let out and excretion of the unwanted foreign material from our body .
8. Yog sadhna helps not only to have purification and cleanliness of the internal organs and systems of our body but it also pays a lot of consideration for the purification of our inner self i.e. purification of our thoughts and feelings.
9. Aside from the uplifting spiritual values, the act of meditation can actually boost your confidence. The process works by releasing tension from you mind so you can feel confident about your physical body. Without any forms of anxiety, you are able to establish an internal connection with yourself. This is consequently reflected in your perception of others and will help to better your relationships by improving compassion and awareness.

Conclusion

An individual rehearsing yoga can control his/her psyche, body and soul all things considered. It unites mental and physical orders to accomplish a quiet psyche and body and aides in overseeing pressure and uneasiness and keep you loose. It likewise helps in upgrading muscle quality, adaptability and body tone and improves breath, vitality and imperativeness. You may feel that rehearsing yoga is simply extending, yet it can do substantially more for your body, from the manner in which you feel, look and move. This reality itself says a lot about the prominence of Yoga in the advanced world. This occasion has joined the world on a typical stage. Alongside yoga, contemplation likewise assumes a significant job in building up the internal identity in our day by day life; it tends to be amazingly useful in killing a few physical just as mental issues.

Yoga is a conventional strategy for reflection created by the holy people of old India. They rehearsed yoga as a viable strategy for controlling their brain and substantial exercises. At the point when the body is genuinely solid, the psyche is clear, centered and stress is leveled out. This gives the space to interface with friends and family and keep up socially sound connections. At the point when you are sound you are in contact with your internal identity, with others and your environmental factors on an a lot further level, which adds to your otherworldly wellbeing.

Every one of these aspects legitimize why we need an International Yoga Day festivity to set up the humanity face the current difficulties and worry in a sound manner. The day picked for the festivals, for example June 21st, 2015 likewise holds uncommon essentialness in numerous pieces of the world. This is the longest day of the year in Northern Hemisphere. Thus, time-wise, the day gives individuals over the world an ideal opportunity to rehearse Yoga in their space serenely. Furthermore, we are glad to be an Indian, in light of the fact that the International Yoga Day is being praised on 21st June with extraordinary assurance all through the globe. What's more, India put Her name in Guinness World Record on The Rajpath occasion broke the record for the biggest yoga class, with 35,985 individuals playing out the antiquated Indian order without a moment's delay.Yoga is a ceaseless procedure. So continue rehearsing! The more profound you move into your yoga practice, the more significant are its advantages. Yoga practice builds up the body and psyche bringing a great deal of medical advantages yet is definitely not a substitute for medication. It is essential to learn and rehearse yoga acts under the supervision of a prepared Yoga instructor.

References

1) Dr. M.G. Prasad, —What is Yoga?
2) Swami Manuvaryaji Maharaj, Yoga and Health—, Dundubhi printers
3) http://www.icyer.com/
4) https://pureflow.yoga/wp-content/uploads/2017/04/Introduction-to-Yoga-Handbook-2017-PFY.pdf
5) https://www.revolutionyogaspace.com/pdf/yogabenefit.pdf

Importance of Yoga in Human Life

Dr . Palne K.S.
Physical Director
Shivjagruti college, NalegaonTq Chakur Dist Latur

Yoga plays an important role in human life. It is aimed to unite the mind the body and the sprit. Yogis view that the body and mind are one and the same. It can find harmony and heal itself. It helps us to become more aware of body posture ailment and pattern of movement .It helps the body to become more relaxed and flexible even in the midst of a stress stricken environment. The most important reason behind the practice yoga is to be fit, energetic, happier and peaceful.

Yoga is a science that has been practiced for thousands of years. It consists of Ancient Theories, observations and principles about the body and mind connection. Particularly this connection between mind and body is proved by modern medical science yoga postures (Asana) yoga breathing (Parlaying) and meditations have categorized their importance in to three categories. The categories are.

1) Physiological Importance
2) Psychological Importance
3) Bio chemical Importance

1) **Psychological Importance of yoga**

- Decrease in respiratory rate
- Decrease in blood pressure
- Decrease in EMG activity
- Decrease in pulse rate
- Increase in grip strength
- Increase in respiratory efficiency
- Increase in joint range of motion
- Increase in breath-holding time
- Improvement in hand-eye coordination
- Improvement in reaction time
- Improvement in posture
- Improvement in balance

2) Psychological Importance of yoga

- Increase in social adjustment
- Increase in self actualization
- Increase in kinesthetic awareness
- Increase in social skills
- Improvement in depth perception symbol coding
- Improvement in concentration
- Improvement in memory
- Improvement in Attention learning efficiency

3) **Bio-Chemical Importance of yoga**

- Decrease in glucose
- Decrease in sodium
- Decrease in cholesterol
- Decrease in white blood cell count
- Increase in C vitamin
- Increase in thyroxin
- Increase in hemoglobin
- Increase in serum protein

Advantages of Exercise

- Domination of sympathies nervous system
- Domination of cortical reigns of brain
- Dncrease in muscle tension

- Normalization in caloric consumption
- Increase in effort
- Competitive
- Goal oriented
- Rapid forceful movements

Yoga is also beneficial for emotional and physical factors that cause the problems. It provides a way to manage stress. It removes the physical and mental stress. It relays the mind and body. It helps to achieve a positive outlook towards life.

Yoga provides a logistic approach towards life by improving physical, mental and spiritual health. Yoga has been practiced for more than 500 years. Yoga includes some form of breathing techniques. The style of yoga teaches how to move your body in new ways it enables to develop flexibility, strength and balance.

Stretching your body in new ways brings flexibility in back, shoulder, hips and hamstrings. Physical activity is helpful to remove slam and large troubles .Many yoga poses support the weight of your body in new ways. And increases the strength. It is a by- product of getting stronger and shaping lean and long muscles. It brings calmness to the mind. It benefits the entire mind and body it is having mood benefits as well. It decreases the anger fatigue and stress. It has a mood elevating effect. It improves the quality of life ,well-being and energy.

Yoga grows the body stronger, more timed and more flexible .It builds muscle tone. It helps to maintain metabolism It helps to regulate weight .It stresses the muscles lengthwise. It reduces cellulite. It dissolves anxiety.

Yoga has become a part of spiritual life. It is practiced by people of all religions of societal. It is not denominational. It teaches right living. It also teaches how to deal with ourselves and others. It helps to learn patience, forgiveness and the value of gentleness. There are a number of positive effects of yoga on the body. The evidence of benefits of yoga is anecdotal.

Yoga helps to cure ailments such as stage and headache. It provides the natural glow of skin. It provides relief, throw back pain and joint pains. It increases the connotation and memory power.

Conclusion:-

The overall conclusion is that yoga improves your body posture, Eye hand coordination Balance, steadiness and immunity. The most important thing about yoga is that it presents obesity.

It can be observed that yoga is the best medicine for all Kinds of ailments. It is the greater reverser of the human,mind, body and soul. It helps to make an individual physically and mentally active. That's why it is very important for everybody to perform yoga regularly to remain fit and active for the whole life. Hence yoga plays a significant role in human life. .If one performs yoga regularly; one can come across the role of yoga for the improvement of health fitness. Presently it is very alarming to notice that the children are suffering from psychosomatic disorders such as sleep-in disturbances, eating disturbances, competitions and abrasions, eating. Yoga is only one solution to children's psychosomatic disorders. Yoga is a movement combined with correct breathing and meditation yoga makes us to discover our spirit gain .It makes child alert, Flexible, stronger healthier and more confident. It helps the children Accuse with everyday pressure. Yoga is really a Practice of attitude. Through yoga you can become more aware of your emotional, unto conclusion.

Nowadays Riddle are too health cachous. They perform disserved types of exercise to remain fit and healthy. Yoga is a physical exercise performed by using a series of body postures.

It includes stretching of the body. That's only there are less chances the mental stress .increases in life .It releases the mental stress, increases confidence. It helps to achieve the place of mind and calmness. It improves the overall functioning of body organs. It keeps blood pressure in control.

Reference:-

1. Iyengar. B.K.S.Light on Yoga : Yoga Deepika. New Delhi : Harper Collins Publishers, 2008.
2. Iyengar. B.K.S. Light on Pranayama : Pranayama Deepika. New Delhi : Harper Collins Publishers. 2005.
3. Seetharam, A R Yoga for Healthy Living. Mysore : Paamahamsa Yogashrama Publishers, 1996.
4. Swmi sivananda : Kundalini Yoga (The Divine Life Society, P.O.Shivananda Nagar U.P. Himalayas, India). 2001.
5. Swami Satyananda Saraswathi : Asana. Pranayama. Mudra, Bandha (India:Yoga Publ ic at io ns Trust. Munger. Bihar).
6. Yoga the Science of Holistic Living Vivekanand Kendra Yoga Prakashana Publishing House. Mumbai 2001.

Indian Yoga - Gift to the World

Dr. Govind Apparao Karhale
Madhavrao Patil Arts, Commerce and Science College, Palam Dist. Parbhani (MS) India.

Abstract:

The International Day of Yoga has been celebrated annually on 21 June since 2015. Yoga is a physical, mental and spirituals practice which originated in India. 21 June, as it is the longest day of the year, in the Northern hemisphere and shares a special significance in many parts of the world. Yoga is India's gift to the world for health and peace, the benefits of the ancient Indian practice for overall well-being. It is connecting the countries and their people. While all the world has a keen interest in India's art, music and dance and Yoga. In the present paper we discuss about principles of Yoga, Health benefits of Yoga and different methods of Yoga which is very useful for mankind.

Key Words:India, InternationalDay, Yoga, World, Peace, Physical fitness, Healthy.

Introduction:

Yoga for Peace and fitness, Yoga keeps both our body and mind healthy. It strengthens our body and keeps our mind at peace, if the mind is at peace, there would be peace in family, society, country and tall over the world. Yoga is India's gift to the world for health, wellness and peace. It connects us with wellness and happiness. Yoga is bridging the vast distance between India and all over the world.

Yoga is essentially a spiritual discipline based on an extremely science, which focuses on bringing harmony between mind and body. It is an art and science of healthy living. The word 'Yoga' is derived from the Sanskrit root 'Yuj', meaning 'to join' or 'to yoke' or 'to unite'. The health of the human being is influenced by various factors. Yoga is one of the systems that includes all these factors. These factors are regular exercise in the form of physical postures, proper breathing, sufficient rest and relaxation, meditation, positive thinking and balanced diet. Yoga helps people to increase their immunity and energy level also to stay calm and fight mental health issues1.

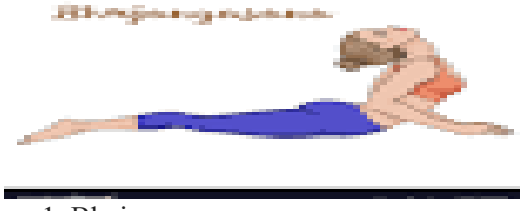
It provides clearance and see get rid of unnecessary thoughts and get perform better. Everything in nature is made up of five basic elements: earth, water, fire, air, and space. Knowledge of the five elements allows the yogi to understand the laws of nature and to use yoga to attain greater health, power, knowledge, wisdom and happiness. The name eight limbs, comes from the Sanskrit term Ashtanga and refers to the eight limbs of yoga: Yama means toward our environment, Niyama means toward ourselves, Asana i.e. physical postures, Pranayama means expansion of the breath, Pratyahara i.e. the senses, Dharana i.e. focus on mind2.The main principles of Yoga are as follows;

1. Non-violence.
2. Truthfulness.
3. Righteousness.
4. Wisdom
5. Simplicity
6. Worship of the spiritual goal.
7. Sacrifice the ego.
8. Self-discipline.

Health Benefits of Yoga:

The benefits of Yoga do, improves the body flexibility and builds muscle strength. It perfects the body posture and prevents from cartilage and joint breakdown. Continuous practice of Yoga, protects the Spinal cord andimproves bone strength, increase blood flow in the body. Yoga boosts our immunity system also drops blood pressure and regulate adrenal glands, keeps mood fresh, release tension, lowers blood sugar, deeper sleep, for better and healthy lifestyle[2].

Different types Yoga Asanas:

1. Bhujangasana

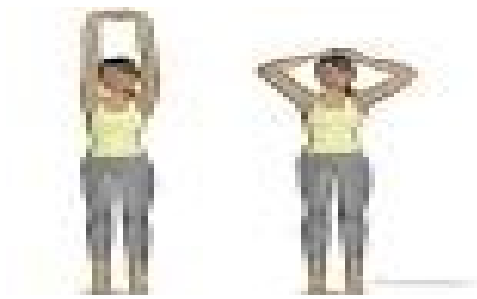
2. Vriksasna

3. Balasana

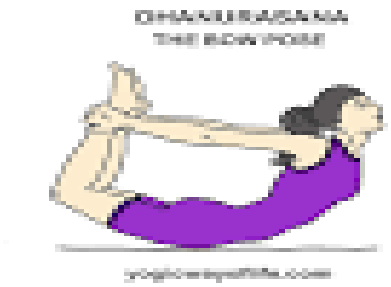
4. Shavasana

5. Tadasana

6. Trikonasana

7. Dhanurasana

8. Trikonasana

9. Ustrasana

10. Dandasana

Physical Activity:

The ability to relate physical activity to health depends on accurate, precise, and reproducible measures. Measurement techniques have evolved considerably over the years, creating a shifting pattern of strength and weakness in the evidence supporting the assertion that Yoga activity improves health. The complexity is heightened by the different health implications of fitness. The tools currently in use must be evaluated not only for their efficiency in measuring an individual status, but also for their applicability as instruments in larger scale[3].

References:

1. PranayamRahasya – Swami Ramdev (Divya Publication), Haridwar.
2. Yog Sadhana – swami Ramdev (Divya Publication), Haridwar.
3. Health and Physical Fitness – George K. Mathews (Crescent Publication), New Delhi.

Information Communication Technology in Library Science

Pro. Hangargekar Vithal Nivratirao
Librarian,
Late Bapusaheb Patil Ekambekar Gramin Mahavidyalaya, Hanegaon Tq. Degloor Dist. Nanded

Introduction:

Information Technology (IT) is playing vital role for developing the library and information center, Information center, Information Technology refers to anything which is related to computing technology. Presently majority of libraries are facilitating with web OPAC. E-Journals, E-Books, Repositories, Digitization and Digital Library etc. The emergence of ICT is one of the wonderful gifts of modern science and technology which has brought tremendous changes in library and information science. It is being increasingly used in library and information services for acquisition, processing and dissemination of information.

Concept and meaning of Information Technology :

Information and Communication Technology (ICT) is first appeared in the mid-1980s and was defined as "All kind of electronic system used for broad costing telecommunications and medicated communications." For example personal computer vide games, cell phones, internet and electronic payment systems and computer software etc. The Information Communication Technology is mad of computer and communication technology. The computer Technology is tool of for storage and processing information is digital forms while communication technology helps us to transfer and disseminate digital information.

Additionally ICT means avalicty of Technology application in the processing and communication of information the word ICT is a combination of the words information communication & Technology. Information means knowledge and Technology means the use of computer & communication. The term ICT can be defined as the integration of computing, Networking and information processing technologies, processing technologies and their application.

So ICT means a combination of computer application and communication technology for gathering processing storing and dissipation of information.

Definition of ICT :

Information and communication Technology (ICT) may be defined as the convergence of electronic computing Telecommunication it has unleashed a tidal wave of technological innovation in the collecting, Storage, processing Transmission and presentation of information that has not only transformed the information technology sector it self into a highly dynamic and expending field of actively. Creating new marks and generating new investment of income and jobs but also provided other sectors with more rapid and efficient shifts in demand patterns and changes in international comparative advantages. Through more effective production processes and new and improved products and services.

Now a day the Definition of information and communication Technology (ICT) is much broader encompassing nearly every types of business from manufactures, information retrieval, dissemination.

What is Information Technology :

Information Technology is defined in the oxford Advance dictionary as "The study use of electronic equipment especially computers for storing out information.

According to American library association 1983 defined information communication technology as the application of computers and other technologies to the acquisition. Organization, storage retrieval and dissemination of information. The computers are used to process and store data, while telecommunication technology provides information communication tools, which makes it possible for users to access databases and link them with other computer networks at different locations.

Use of ICT in Library :

Information communication Technology is enable to libraries to locate storage, retrieval and dissemination of information. ICT tools such as CD-ROM, e-mail are used in libraries for dissemination of information. In additional digitization of information resources which involves converting which involves converting print resources to electronic form is also carried out of using information communication Technology.

Conclusion :

Towards an ICT impact chain concludes that under Technology can significantly enhance poor people's human and social capabilities and have positive impact on their human being.

Reference :

1. http://digitalcommons.unl.edu.
2. rescarchgate.net
3. http://pdfs.semanticschflar.org.
4. shodhganga.inflibnet.ac.in

Metaphysical Analysis of Custody and Salvation

Prof. Mundhe A. M.
Head department of physics shahir Annabhau Sathe Mahavidyalaya Mukhed Dist. Nanded

Prof. waghmare M.N.
(Dept.of physics Shahir Annnabhau Sathe Mahavidyalaya Mukhed Dist. Nanded)

Ku. S.A. Mundhe
(Department of physics Vasantrao Naik Mahavidyalaya Nanded)

Abstract:-

India is developing county with high growth rate population whose economy is based on agree. The developing country like India which demands sound mind for salvation not for custody. Under the name of development very high attention is given for liberalization privatization and globalization (LPG) Rich country and rich peoples from world are doing computation without cooperation, doing destructive development which is affecting on civil virtue and satisfaction good parameter of human is disappeared. Philosophers are lovers of wisdom, who study reality and truth of universe. Several philosophers have explained truth of number of theories of universe Physical human body around us is real and in body there is mind chitt, intelligence and ego. Any physical action has sudden and latter two effects with reaction. In universe any physical action occurs is true but philosophy without interruption after reaction effect would be helpless. This paper explains causes opportunities metaphysical analysis of mind for custody and salvation

Key worlds: - *India mind custody salvation Philosopher, philosophy, metaphysics, truth reality.*

Introduction: -

Memory power, mussel power, body power, etc physical powers gifted by God to us but there are mind chitt, intelligence ego metaphysical powers are available in our body without which human body will not works. Metaphysics is branch of philosophy highly connected with explanation of fundamental nature of being. A Greek philosopher Pluto is known as father of metaphysics. Further several lovers of wisdom have explain number of theories and divided metaphysics in main three branches as ontology or general metaphysics, theology or religious metaphysics, and universe or physical metaphysics. All these three branches are well connected with universe. Including animal, human behavior heavenly body's etc. human behavior and animal includes mental and body process, sprit, body, life, & body temperature these are well connected with each other in absence of one of them other twos knowledge is highly impossible. Conversion of food in to seven body metals, process of creation of milk in the body of cow & mother, methods and process of after fertilization to embryo, heart bridging, process. Application properties of continuous source of energy which cannot be created not be destroyed one form of energy can be converted in another form all these are under the control of infinite intelligence called as god. In universe reality are always absolute. There is no difference between thoughts and fillings both must be same when there should be no difference between thoughts and filling then truth and reality are same.

Physical world around us is real in universe every action has its own two sudden and latter effects. In universe several physical actions are continuously occurring is true philosophy but after action latter reaction effects in reality philosophy interruption is very important. In physics there are several things which are remains to explain truth with reality those things which have latter effect reaction that comes in metaphysics called as spiritual metaphysics.

Buddhist metaphysics

In Buddhist philosophy there are various metaphysical traditions that have proposed different questions about the nature of reality based on the teaching of Buddha in the early Buddhist text whose philosophy based on Dharma (Religion).

According to substance dualism classical theory mind and body are essential mind have some attributes traditionally assigned to the soul creates an immediate conceptual puzzle about how the two interact. Dualism of substance differs from the dualism of soul. Everything has mental aspect but everything is not exist in mind. Existence consists of a single substance that itself neither mental nor physical but capable of metaphysical.

Conclusion :-

1. Several theories explained on the basis of physical being without knowing the concept of mind cheett, intelligence ego which are metaphysical.
2. Creator and interconnection of life, body and body temperature whose reality is different than truth? Same further research is essential in this field.
3. Ultimate essential substance is the route of metaphysics.

4. Place of metaphysics is universally related.
5. Metaphysics is traditionally connected with what exist, how exist, how things are related and being is being.

References: -

1. Being emergence vs pattern complexity control and Goal directedness in biological system by Jason winning and William Bechtel.
2. Metaphysics American Hentage dictionary of English language 5th ed. 2011
3. Shrimadbhagvatmahapuran by Vasdev Bhagvan.
4. Geeta by vasdev Bhagvan.
5. Metaphysics at Wikipedia.
6. Metaphysics.com/ problem
7. Introduction to metaphysics by Marthin heldgger on line coppy.
8. www.quora.com

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

Novel Drug Delivery System –A Bless to Global Health

G. Varshika
Pharma M.B.A
National Institute of Pharmaceutical Education And Research (NIPER)
Hyderabad.

Abstract:

Novel Drug Delivery system is the advance drug delivery system which eventually improves the potency and efficacy of the formulation, controls the drug release to provide sustained therapeutic effect at the particular site and with increased safety profile. They are often the innovative products that serve previously unmet medical needs and significantly serve to advance patient care and public health. It deals with multidisciplinary approach of development of formulation with controlled pharmacokinetic and pharmacodynamic parameters, non specific toxicity etc. To minimize the drug degradation and prevent the risk factors of formulation and to make it bioavailable in the body to greater extent, certain drug delivery systems has been developed. The ultimate goal of this drug delivery system is to provide the selective targeting of the drugs to the site of action which minimises the dose and its related toxicity.

Introduction:

Drugs have long been used to improve the health and extend life of an individual but its increased accumulation in the body may lead to many adverse effects in the health of the human body .To minimize the drug degradation and prevent the risk factors of formulation and to make it bioavailable in the body to greater extent, certain drug delivery systems has been developed namely microspheres, nanoparticles, liposomes, erythrocytes, hydrogels.

Controlled Release Dosage forms follow zero order kinetics whereas conventional dosage follows first order kinetics.

Materials:

Polymers are complex and giant molecules usually with carbons building the backbone different from low molecular weight compounds which can be natural, semi synthetic and synthetic polymers. Natural Polymers include albumin, gelatin, collagen, chitosan whereas synthetic polymers include acrolein (biodegradable), ethyl cellulose, eudragit are used. The rate and extent of drug release is controlled by the amount of polymer degraded.

Methods:

Different methods are developed for this type of drug delivery systems which include solvent evaporation and ionic gelation for microspheres, microemulsification and physical dispersion method for liposomes, emulsion solvent evaporation method for nanoparticles etc.

Advantages:

- Improved Bioavailability
- Better Patient Compliance
- Improved Stability of drug
- Reduced Side Effects
- Increased Safety Margin of High Potency Drugs
- Constant Drug Delivery and decrease fluctuations of drug level in blood
- Reduced amount of dose

Applications:

- Gene Delivery
- Targeted Delivery
- Ocular Delivery
- Pulmonary Application
- Arthritis
- Cancer Therapy
- Anti Microbial Therapy
- Carrier for Hemoglobin

- Drug Carriers
- Studying of Immune Response
- Tissue Engineering
- Wound Healing
- Industrial Applicability

Conclusion:

By developing new drug delivery technologies it improves much more therapeutic and commercial benefits by improving the safety margin and reducing the toxicity. Today many pharmaceutical companies are introducing various formulations which have good therapeutic response when compared with conventional dosage forms. The development of these technologies can be applied for solving the problems in the field of pharmacy and promote its better utilization.

Reference:

1. Rajan K.Verma and Sanjay Garg, "Current Status of Drug Delivery Technologies and Future Directions," Pharmaceutical Technology On-Line.
2. Charman W.N., Chan H.-K., Finnin B.C. and Charman S.A., "Drug Delivery: A Key Factor in Realising the Full Therapeutic Potential of Drugs", Drug Development Research.
3. Vasir J. K., Tambwekar K., Garg S., "Bioadhesive microspheres as a controlled drug delivery system", International Journal of Pharmaceutics.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

OSS For Developing Digital Libraries

Dr. Bharat R. Lokalwar
Librarian
Sharadchandra Arts, Science and Commerce College,
Naigaon (Bz.) Tq. Naigaon (Bz.) Dist. Nanded

Abstract

The development of any society is directly dependent upon the extent of adoption of changing environment. Digital library is essentially a fully automated information system with all resources in digital form. It not only facilitates the library functions but also saves the precious time, strength and energy of the users. The library professional should increase their skills to provide good access in ICT. The present paper highlights the role of open source software for developing the digital libraries.

Keywords: *digital libraries, open source software, digital library software*

Introduction :

The advancement of informatio9n technology, CDROM, Multimedia, Computer network, Internet etc. have paved the way towards electronic publishing and changed the traditional libraries to digital libraries. ICT have transformed the way of information generated, disseminated, preserved and made assessable with technology providing such incomparable access to digital resources and information servies, digital libraries and information repositories are no worldwide accessible. The idea of conerting traditional library into digital formats by using computer and web publications are emerging out as an important era in the library services.

1. Digital library :

A digital library has been considered as a system that provides the users with coherent access to large, organized repository of digital information and knowledge. This organization of characterized by the absence of prior detailed knowledge of the users. On other hand digital libraries are organizations that provide the digital resources, including specialized LIS professionals to select, structure, offer intellectual access to interpret, distribute, preserve the integrity of, and ensure the persistence over time of digital works so that readily and economically available for users. The ability of the users to access recognize and utilize digital resources is enriched by the capabilities of digital technologies. In fact, digital libraries are libraries extended and enhanced through digital technology.

2. Purposes of Digital libraries :

The purposes of digital libraries include :

1. to speed up the systematic development of the means to collect, store and organize information and knowledge in digital form, and digital library collections.
2. to promote the economical and efficient delivery of information to all parts of society.
3. to encourage cooperative efforts which leverage the considerable investment in research resources, computing and communications networks.
4. to strengthen communication and collaboration between and among the research business government and educational communities.
5. to contribute to the lifelong learning opportunities of all people.

3. Open Source Software (OSS) :

Open source software (OSS) as a free software began to appear in early part of 1998. It generally refers to the software distributed in source from which can be modified freely and distributed. Its basic character is that the sources code of the software is open to the world to take, modify and reuse. Application of OSS permits its users freedom concerning access :

- To run the programmers for different purposes,
- To study how the programmed works and adapt to users need.
- To redistribute multiple copies.
- To improve the programmers.

4) Rights and Obligations :

Open Source Initiative (OSI) has defined OSS as software providing certain specific rights and obligations as enumerated below:

- No royalty or other fee imposed upon redistribution.
- Availability of the source code.
- Right to create modification and derivative works.
- May required modified versions to be distributed as the original version plus patches.
- No discrimination against persons or groups.
- All rights granted must flow through to/with – redistributed versions.
- License applies to the programmers as a whole and each of its components.
- The license must not restrict other software, thus permitting the distribution of open source and close source software together.

5. OSS : Ten Commandments

As identified by OSI (Open Source Initiative) there are ten criteria for a software product to be called open source. OSI also certifies a software license as an OSI certified license on the basis of ten commandments as detailed below:

- Feee Redistribution: The license shall not restrict any party from selling or giving away the software as a component of an aggregate software distribution containing programmes from several different sources. The license shall not require a royalty to other fee for such sale.
- Source work : The programme must include source code and must allowed distribution in source code as well as compiled form.
- Derived work : The programme must allow modifications and derived works and must allow them to be distributed under the same terms as the license of the original software.
- Integrity of the authors source code : The license may restrict source code from being distributed in modified form only of the license allows the distributions of "patch files" with the source code for the purpose of modifying the programme at build time.
- No Discrimination against persons or group: In order to get the maximum benefit from the process, the maximum diversity of persons and groups should be equally eligible to contribute to open source.
- No discrimination against field of Endeavour: The license must not restrict anyone from making use of the programmers in a specific field or Endeavour.
- Distribution of license: The rights attached to the programmers must apply to all to whom the programmers is redistributed without the need for execution of an additional license by those parties.
- License must not be specific to a product: The rights attached to the programmers must not depend on the programmers being part of a particular software distribution.
- License must not restrict other software : The license must not place restrictions on other Software that is distributed along with the licensed software.
- The license must be technology Neutral : No provision of the license may be predicted on any individual technology or style of interface.

6. OSS For Developing Digital Libraries :

With the advent of ICT (Information and Communication Technology) content creation and content management are crucial components for the proper development of modern libraries. Capturing, Storing, Indexing, Preserving and redistributing digital content is a challenge of any Digital Library with ease of –use and a web based user interface.

For establishing Digital Libraries some operational software is required for this purpose. A number of free digital library software like greenstone digital library software and Dspace Digital library software are available for developing digital libraries, which aim to offer complete digital library solutions. Generally the emphasis is being given to use open source software package, which can offer the solution to construct customized applications for handling and providing access to digital collection available over the internet in digital library archives connected to web. Besides this supporting software is also required.

Following are some open source digital library software available, which can be used in digital libraries

6.1 Dspace Digital library software :

Dspace is an open source software is freely downloadable from http://www.dspace.org It is one of the most popular software for digital asset management system to capture, store, index preserve, and redistribute the intellectual of university's research faculty in digital formats developed jointly by MIT libraries and Hewlett Packard (HP). It is available to research institutions worldwide as an open source system that can be customized and extended. It helps create, index and retrieve various forms of digital content. Dspace is adaptable to

different community needs. Interoperability between systems is built-in and it adheres to international standards for Metadata.

Following are some salient features of Dspace.

- Submission facility allows scientists and researchers to upload digital documents from anywhere in the world.
- Workflow features allows moderation of the submitted documents.
- Uses persistent handles.
- Confirm to the standards like Dublin Core and OAI – PMH V.2.0
- Security can be built at various levels to effect restricted access.
- Indian language based digital libraries can be built as it conforms to the UNICODE standard.

6.2 Greenstone Digital library software :

It is open source software available on http://greenstone.org under the term of the GNU General public license. Greenstone Digital library software was developed by the New Zealand Digital library project at the university of Waikato for building and distributing digital library collections. It has been developed for organizing information and publishing it on the Internet or on CDROM. By using this software Digital library collection will be developed. This is one of the multilingual software. In the software use the Dublin core metadata standards.

6.3 GNU E-parint Archiving software :

The GNU Eprint software is a free software which creates online archives. The default configuration is a repository of the research output of an academic institutions. It has been developed at the Univesity of Southampton. Eprint is already established as the easiest and fastest way to set up repositories of open access research literature scientific date. Eprint is a major leap forward in functionality, giving more control and flexibility to repository managers, depositors, researchers and technical administrators. This software is available on http://ww.eprints.org

6.4 Ganesha Digital Library software :

GDL is an open source project initiated by KMRG ITB in 2000. It is the main engine of the Indonesian Digital Library Network (IDLN) for managing Metadata and full text of digital funded by IDRC (International Development Research Centre) Canada, The Latest development (version 4.2) is funded by the INHERENT DIKTI Project. GDL cab be downloaded free of cost at htt://dgl.itb.ac.id/download/

6.5 Libraonix Digital library system :

This libronix DLS is available on the site http://www.logos.com/products.

One technology for an integrated library, Successor to the logos library system, Modular Architecture, Internet Integration and global and Multilingual these are the some important features of the libronix digital library software.

Conclusion :

Digital libraries are evolving from an experimentation stage to institutionalization. Next generation digital libraries will supply a comprehensive range of services on network, not as an institutional prerogative, but as a universal search library. The library that meets the information needs with the collections and services which were previously maintained in-house. The approach towards setting up the digital library standards, software technologies and best practices is definitely taking a shape. The information professional has to keep constant watch for new developments and noticeable changes in the field of their concern. To cope up with the information needs with speed and relative accuracy and reliability the digital library has emerged as the most important and reliable resorty, and so knowledge discovery in these type of libraries becomes a predominant factor. Greenstone offers scores of collection and represents the cutting edge of digital library research using greenstone as a vehicle for dissemination. It helps to create different types of collection like audio, video, image, text and multimedia collection. The digital libraries arena offers a unique challenge to an emerging breed of digital libraries, to combine principles, practices and tools of information management to create new information product and service.

References :

1. Singh Sanjoba and others (2008) : OSS in A3 libraries the web based digital era. 6th convention PLANNER 2008, INFLIBENT, Ahmedabad. PP. 375-377.
2. Sinha Manojkumar (2008): Open Access, Open source Achieves and Open libraries initiatives for universal Access to knowledge and information : An overview of Indian Initiatives. 6th convention PLANNER 2008, INFLIBENT, Ahmedabad. PP.309-311.

3. Dalve, D.B. and Bhawar K.R. (2010) : Digital libraries in technical education. Proceeding of UGC Sponsored National Seminar on New Dimensions in library management, S.B. Science College, Aurangabad. PP-397-401.
4. Ravi, S.(2000) : Are we ready for digital libraries? Herald of library science, 39(1 – 2), PP 11 – 18.
5. Ali, Amjad (2005): Digital libraries in higher education, New Delhi, Ess Ess Publication.
6. VAish, Anurika (2009) : Epitaph of Digital Distribution – A restorative conundrum. Proceedings of the national Seminar on Open Access to Textual and Multimedia Content Bridging the Digital Divide held at INFLIBNET, Ahmedabad. Jan, 29-30. PP 188 – 191.
7. htt://www.dspace.org accessed on 24.09.2010.
8. htt://greenstone.org accessed on 24.09.2010.
9. http://www.eprints. Org accessed on 25.09.2010.
10. http://dgl.itb.ac.id/download/accessed on 26.09.2010.
11. http://www.logos.com/products accessed on 26.09.2010.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

Physicochemical Analysis of Different Soil Sample

Dr.Mahesh Bachewar
Department Of Chemistry, Shahir Annabhau Sathe Mahavidyalaya Taluka Mukhed Dist. Nanded.

Abstract

Analysis of soil was carried out for the studies of various parameters like total Organic Carbon, Nitrogen (N), Phosphorus (P2O5) and Potassium (K2O) pH, conductivity, This study leads us to the conclusion of the nutrient's quantity of soil of Kandhar, Taluka District-Nanded, (M.S) Results shows that average all the villages of Kandhar have medium of high minerals content. This information will help formers to solve the problems related to soil nutrients amount of which fertilizers to be added to soil to increase the yield of crops.

Key words : *Physicochemical, Conductivity, Organic Carbon.*

Introduction

A collection of soil sample from seven villages of Kandhar taluka, District Nanded, which represent soils of that village. The soil sample were collected by standard procedure and collected in polythene bags. All the samples were collected in summer season. In laboratory these sample were analyzed to measure various chemical parameters by standard methods.

[1] Analysis of soil is carried out for the studies of various parameters and estimations of Organic Carbon, Nitrogen (N), Phosphorus (P2O5) and Potassium [K2O] pH, pH measurement and estimations of Mg2+, Ca2+, k+, HCO3-PO4-, NO3.% OF soil was studied. The fertility of the soil depends on the concentration of N, P, K, organic and inorganic materials and water. Conductivity. The physicochemical properties such as moisture content, specific gravity Nitrogen as a fertilizer required for the growth of plant. Potassium is used for flowering purpose and phosphate is used for growth of roots in plants [2-5]

Materials And Methods

All the chemical and reagents of A R grade were used. Analysis of physic- chemical parameters of the soil samples were suspended in distilled water (1:4 w/v) and allowed to settle down the particle. The pH of the suspension was determined using pH meter (Equiptronics, India). Electrical conductivity of the soil was determined in the filtrate of the water extract using Conductivity meter. % Organic carbon (OC) content was determined by adopting chromic acid wet digestion method as standard procedure of Walkley and Black method, available nitrogen was estimated by alkaline permanganate method [,6-8] available phosphorus determined by volumetric method. Available ptoassium content in the soil was determined by using turbiditimetric method, calcium and magnesium can be determined by titration with standard KMnO4 solution, magnesium can be determined by titration with standard KMnO4 solution magnesium can be determined by precipitation in alkaline medium as magnesium ammonium phosphate, carbonate in soil was determined by rapid titration method [9-12].

Results And Descussion

Physical chemical properties of soil sample was studied, pH of soil sample shows variation 7.2 to 8.3 , the above 7.5 value of pH shows basic nature. These values had shown in table no 1.

Table 1.shows physic- chemical properties of sample from villages of Kandhar taluka.

Sr. No.	Samples	S1	S2	S3	S4	S5	S6	S7	S8
1	pH	7.6	7.2	7.8	7.4	7.7	7.9	8.3	7.9
2	Conductivity (M mhos)	0.09	0.06	1.11	1.06	1.09	1.10	1.08	1.07
3	%C(OC)	0.48	0.44	0.46	0.48	0.45	0.51	0.47	0.55
4	%N	0.045	0.031	0.047	0.044	0.036	0.039	0.033	0.039
5	%P	0.022	0.031	0.021	0.025	0.033	0.026	0.024	0.025
6	%K	0.86	0.95	0.98	1.06	1.09	1.21	1.19	1.32
7	%Ca	1.10	0.98	1.22	1.02	1.31	3.36	1.21	1.32
8	%Mg	1.21	1.03	1.18	1.24	0.98	1.36	1.33	2.44

The Conductivity study of soil shows variation in conductivity values 0.06 mhos to 1.11 mhos this value suggest normal soil. Percentage of carbon varies from 0.44 to 0.55 also shows normal soil. Percentage of N, P and K are also in normal range. The percentage of Calcium varies from 0.98 ti 3.36 (normal range of calcium in 0.98-2.45% by weighy) in sample S6 the percentage of Ca in (3.36% by weight) abnormal. The percentage of magnesium varies from 1.03 to 2.44% by weight, the normal percentage of magnesium was 1.20 to 2.00% by weight, in sample S7 we observed 2.44% of Mg by weight which is abnormal.

Conclusion

A physicochemical studies of soil sample from seven villages of Kandhar taluka, shows that all the soil parameters conductivity, pH %Ca,%N, %P, %K and % carbon are normal range. These studies give information about nature of soil, present nutrient in soil, according to this information farmer arrange the amount of which fertilizers and nutrients needed to soil for increase the percentage yield of crops.

References

1. A K Gupta, ML Varshaney; Practical Manual for Agricultural Chemistry. Kalyani publisher., 1994.
2. K Kanimozhi; A Panneerselvam; Archives of Applied Sciense Research., 2011, 3 (2):525-536.
3. NS Sonawane; CP Sawant;, R V Patil; Archives of Applied Science Research., 2013, 5 (2):294-298.
4. NN Garba; A Isma'lla; UK Asma; ZN Garba; B.I Tijjni,; European journal of Applied Engineering and Scientific Research., 2013,(2):23-27.
5. KP Kordlaghari; SN Sisakht; A saleh; Annals of Biological Research.,2013, 4 (3):105-108.
6. KK Borah; B.Bhuyan; HP Sharma; Archives of Applied Science Research., 2009, 1 (2) 159-164.
7. I.Ifenna; LC. Osuji; Archives of Applied Science Resarch., 2013, 5 (3);184-192.
8. AF Aiyesanmi, AE Okaronkwo,; OM Sunday; Archives of Applied Science Research., 2012, 4 (1):360-371.
9. MC Onajake; LC Osuji; Archives of Applied Science Research. 2012, 4 (1):48-58.
10. CC Trasar, MC Leiros, S Seoane, F. Gilsotres, soil Biol. Biochem., 2008, 1, 301-307.
11. K Rajendren, R Veeraputhiran, Agric. Rev., 2001, 22 (1), 68-70
12. M M Lakdawala; D H Patel; Der Chemica Sinica., 2013, 4(4):73-77

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

Physicochemical Analysis of Saline water by Natural Zeolite Crystals

Miss Mundhe S.A.
(Department of physics vasantrao Naik Mahavidlaya Nanded)

Prof. A.G. Gachhe
(Head department of physicsVasantrao Naik Mahavidyalaya Nanded)

Prof. A.M. Mundhe
(Head department of physics shahir Annabhu Sathe Mahavidlaya Mukhed)

Abstract

Of the total available water only 10% water is drinkable out of which 7% water is available below the ground only 3% water is available on the surface of earth. Remaining water is available in sea which is non drinkable .So today pure water is a serious problem in the society. Under the name of development very high attention is given for urbanization industrialization and green revolution water is heavily polluted due to municipal industrial waste and agrochemical fertilizers. Pure water is elixir of life without pure water life is not possible. We are falling ill without any cause. Number of diseases can be treating and cure with the help of pure water. So purification of water is essential for human health. The Natural Zeolite crystal Heulandite brown brings from maharashtra particularly from Ajanta caves near Aurangbad is tried. Results obtained are presented in this paper.

Key words *: Polluted water, Zeolte crystal, purification, pure water*

Introduction:-

Pure water is a serious problem of society. Rapid population growth, urbanization and industrialization leads to greater demand of water supply wastage of water is return to river is polluted and becoming non drinkable. Of the total water 10% water is available on the earth out of whish 7% is available below the ground. Only 3% of drinking water is available on surface of earth it is in the form of lake. This water is heavily polluted due to municipal waste industrial waste and agrochemical fertilizers.(1)

Causing number diseases without cause.

Zeolite is alkaline aluminosilicate with a skeletal structure containing voids and channels. Voids occupied by ions and molecules of water having considerable freedom of movement that leads to ion exchange and reverse dehydration(2) Natural Zeolites posses a high affinity for water and have capability of absorbing it, without any chemical or physical change to the crystal structure (3)from literature natural zeolite crystals are excellent ion exchangers for removal and recovery of heavy metal Ca, Zn, Co, Cr, Mn, Fe, Pb, Cu, up to 97 % from water.

Methods and Material

The natural Zeolite crystal Heulandite Brown bring from the quarries from Ajanta caves near Aurangbad Maharashtra have been collected, morphologically identified and pure crystals are selected by removing unwanted parts. Pure Heulandite brown crystal is grinded for less than 212 µ size . crystal in powder form is filled in plastic pipe of 1 cm diameter size Saline water of Arabi sea at Bombay is filtered for 12 hours Turbidity (NTU) PH,Chloride, total Hardness, Nitrate NO3 and total dissolved solids (TDS) mgm/liter with and without filter are tested.

Srno.	Name of Test	Without filter Sea water	After filter Heulandite brown	%
1.	Turbidity (NTU)	3.1	2.4	77.41
2.	PH	7.8	7.0	99.90
3.	Chloride mgm/ltr	310	31	10
4.	Total hardness (Th)mgm/ltr	756	136	17.98
5.	Nitrate No.3	Nil	Nil	Nil
6.	Total dissolved Solids TDS mgm/ltr	1316	273	20.74

Result and Discussions

1. Turbidity PH chloride total hardness and total dissolved solids are considerably decreases
2. Heulandite brown natural Zeolite crystal is a best natural water filter

References

1. Water quality in sustainable water management by Sudhakar, N.Rao P.Mamatha Cureent science Vol. 87,No.7,10 october 2004.
2. Natural Zeolite by G.V. Tsitshivly T.G. Andronikashivili
3. www.Natural Zeolite .com

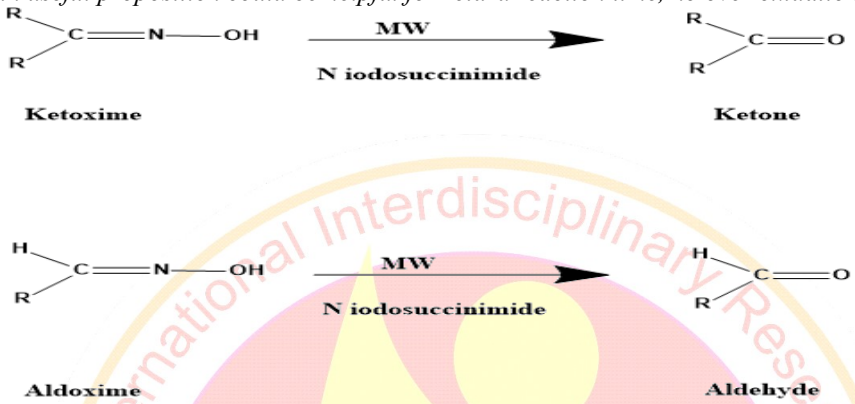
Regeneration Of Carbonyl Compound in Disrinction to Oxime Concealed By Microwaves Irradiation Providing N Halogen Compounds.

Dr. Swanand S Mukhedkar
Associate Professor Head of Department of Chemistry : Shahir Annabhau Sathe Mahavidyalaya Mukhed Dist. Nanded (MS).

Abstract :

In the present work we have achived selective method for cleavage of oxime by reaction of Aldoxime / Ketoxime Providing N halo compound concealed Microwaves Irradiation.

The study with useful proposition could be helpful for retard reaction time, no over oxidation, high yield.

Key Words :- *N-halo Compounds, oximes.*

Introductions :

Oximes are useful protecting groups for aldehyde & ketones.

Oximes have three characteristic band in the IR whose wavelength corponding to the stretching vibrations of its three types of bonds 3600 per cm (OH), 1665 per cm C=N & 945 per cm (N-O). In Aqueous solution aliphatic oximes are resist to hydrolysis than Analouge Hydrazones. Study of oxidative Rejuvenescence of oxime to carbonyl compound by N-halo compounds, such as N- iodo pthalamide, N iodo saccharin, N iodo phenyl P toluene has been reported.

New method for selective cleavage of oxime under Micro wave condition NIS that over come the draw back with method refined so for, Micro wave assisted reaction happen considerable drop in reaction time.

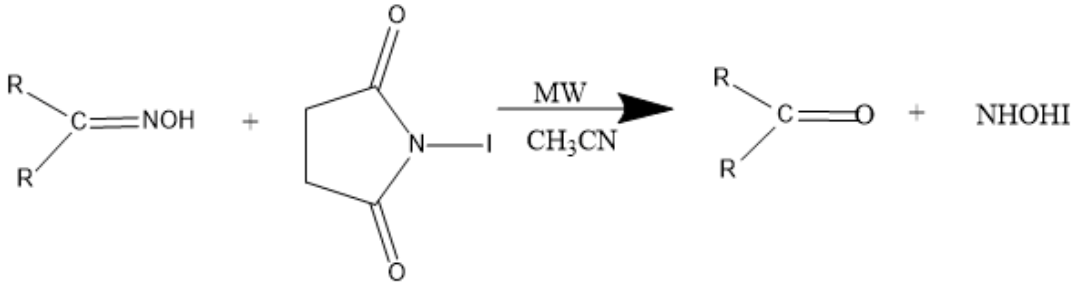
Experimental :

The Starting material were prepared according to literature. A mixture of oximes (5M mol) and NIS (5M mol) in cyanomethane (20ml) brought in two necked flask with reflux condenser, are reflux under irradiation of micro wave oven at 200 W for suitable time recorded in table.

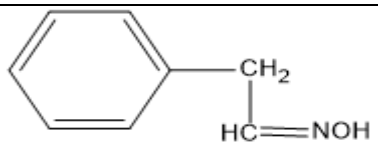
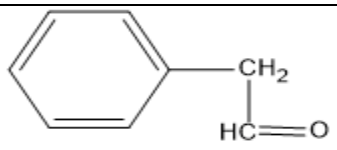
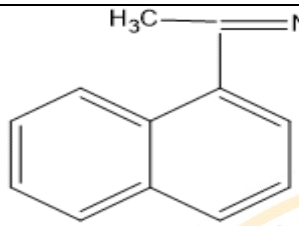
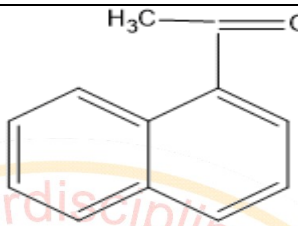
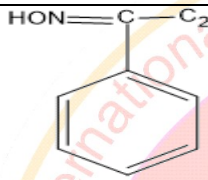
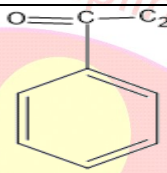
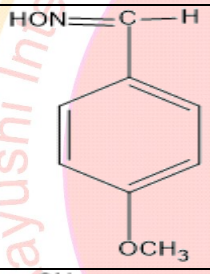
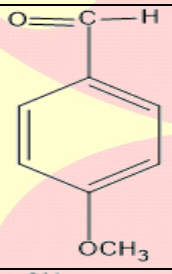
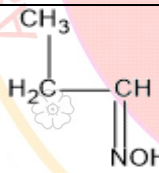
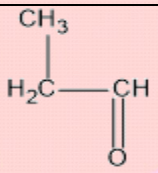
after the completion of reaction solvent was removed under pressure, 25 ml diethyl ether was added and stirred for 10 to 15 minutes, than the product was cleaned by column chromatography product were characterized by physical constant compared with standard norms, with the melting point 2,4 dinitrotriphenyl hydrazone derivative.

Result and discussions:

The utilization of N halogen Compound was to create a new adept obligation for the deoximation of a variation of oximes using (NIS) under microwane irradiation. We now descripted a new oxidative method for deoximation under microwave using NIS partition of oxime in cyano methane with add of small amount of water and consecutive reation with NIS under micro wave gives analogous. Carbonyl compounds in good yield.

This method is useful for oxidative deoximation of oxime in existence of alcohol or for oximes that consist of OH functional groups. As appravent from result aldehyde derivative were commonly deprotected rather faster than keto derivative it was also exotic to note that governing the amount of reagent, it was possible to avoid further oxidation of free aldehyde to corresponding carboxylic Acid. After the reaction was concluded, NIS was transformed to succinamide so it can be isolated and reused as a new deoximating reagent.

Sr.No	Substrate	Product	Yield	Time
1.			78%	90 sec
2.			84%	75 sec
3.			81%	95 sec
4.			72%	90 sec
5.			80%	110 sec

Conclusions :

The impressive component of our method is formation of no over oxidation product, due to selective nature of NIS short reaction time, high efficiency of product finelly the NIS can be recovered and reused. NIS was found to be an efficient reagent for the oxidative cleavage of oximes to the corresponding aldehyde and ketones under micro wave irradiation in oven.

Acknowledgement :

We are thankful to the Principal Shahir Anna Bhau Sathe Mahavidyalaya Mukhed, for providing laboratory facilities and encouragement for this work, also thankful to lab developing team for providing software.

Reference :

1. A. Khazaei, A.A. Manesh, Synthesis, (2004) 1739.
2. A. Khazaei, M. Sadrib and H. Hosseini, J. Chinese Chem. Soc., 54 (2007) 1011.
3. A. Khazaei, A. Rostami, J. Chem. Res. 10 (2004) 695.
4. J.T.Li and X.L. Li and T.S. Li, Ultrason Sonochem., 13 (2006) 200.
5. J.T. Li and X.L. Li and T.S. Li, J Org Chem., 26 (2006) 1594.
6. A. Khazaei, M. Tajbakhsh, Tetrahedron Lett. 42 (2001) 5099.
7. Smith M.B March Advance Organic Chemistry reaction, mechanism & structures New York 2013.
8. Solomons,T.W.G, Fryhel,C.B., and Sndyer,S.A., Organic Chemistry,new York John Wiley &sons 2014

Role Of Biodiversity in Nature –A Study

Dr. Shaikh Rashida Begum Rahematulla
Research Student,

Before 10,000 years ago human beings started farming & developed different types of crops. So, they added biodiversity, congress green grass convert into wheat, gradually Jawar, Bajra, Nachni, other grains & leafy vegetables also developed. Generation by generation theirs hybridization created our food system.

History of Biodiversity –

Biodiversity is term the represents the total Varity of all life on us. That's the things to sum up thousands of different world habitats, Millions of caregorstics they all have. The total biodiversity of our planet is immense. Which is good say because the biodiversity more secure all life on earth is including our selves. You may not but we need time forests across.

Our planet divers driving eco-system may seem like permanent features the actually venerable to collapse. Jungle can become doesn't weeds can become life us rocks. Why makes one eco-system strong & another week in a face of change the answer two logic stand is biodiversity 1) eco-system 2) species diversity 3) genetic diversity.

One of the most biodiversity region on earth due to complex of eco-system huge makes are species & generic provide

Objectives:--.

1. To study about history of biodiversity
2. To study about role of biodiversity in nature
3. To concentrate faced by decreasing many varieties of biodiversity
4. To study about food chain of biodiversity

Research Methodology:--

This study is based on biodiversity in the world this present study is based on secondary data is also used of reference books, various journals, various websites, Thesis, research paper etc. This is the quantitive study.

Review of Literature:--

Biodiversity is the backbone of nature

Einstein says that—"If whole world's bees died after four years human beings will died".

Living in harmony: ---

Biodiversity is us driving biodiversity realize on many relationships that exists between all living banks. These relationship how create the essential condition for life.

Fresh water:--

Fresh water is life of biodiversity. Many creatures live in fresh water. If we polluted the water our biodiversity not more live life. If the oil spreading on the surface of water when the ocean creatures in healer then go in oil & they died it. Our duty is keep surrounding is clean & fresh air & keep fresh water.

Help full: ---

Fresh & green environment is very helpful for our biodiversity. The environment also provides us resources winds for energy, shelter, & medicines. Clean air & water required half year environmental dramas. Today's solar energy, wind energy, tidal energy are very important in our life. Natural energy is sustainable energy it is not end. It is very help full in our life. Natural energy is not necessary of water, just air, solar rays & ocean tidal.

The food chain: ----

The food chain also depends are biodiversity. More plants make their own food using in sunlight, water& carbon dioxide in process call photosysenthesis. Animal & human eat to food but should any food supply becomes scare whole die are completely. This can serious consequence other species too. The food chain shows have each living things gets in food intescribe who each one or row. Typical in food chain baby creatures is smaller one. This is the part of natural cycle of wide.

In our ocean the blue hot planet the small fish eat tinier visible organism called platen. These fish or than food for large fish & than in term provided tasty snacks for even major product. A land there is an enormous Varity food chain.

Role of birds:--

Birds are very important role in nature. Birds are wake up us early in the dawn & singing beautiful sweet song we feel very fresh till the whole day. We can't live without birds support. They eat the insects & create nutritional atmosphere for human beings. Old people wake up early in the morning they cook white rice & mix up curd & build in small cloth. The farmer go to the farm early in the morning & throw mixed rice in the field. The birds are very hungry from night twelve hours. The rice looks like a warm the bird fast spring forward & pick up one by one rice. This is very good habit of bird. Therefore the birds protected farmers grain but nowadays we cut the trees & snatched birds existence. So, the farmer's habit is left & farmers grain in danger zone.

Earth warm :--

Earth warm is the best friend of farmer. Cow dung is the best food of earth warms. They found in cow dung & west material. Earth warms eat rotten material & provide best fertilizer for farm. When it goes in the soil there fell a hole. Air goes in the hole soil get nutritional atmosphere. Earth warm is the best creature in the far. Farmers are purring a chemical fertilizer in this farm. So, the natural creatures & birds are in the danger zone.

Honey bee :--

Bees are flower particularly interesting chain. Bees feed for in nectar flowering plants the use this nectar to produce honey. In a process of vine one plant to another. Bees & another insects power net flowers allow them to produce. This result wide range of grains, fruits & vegetables. 70% crops eat by people around the world this makes them very important for food production pleased also food for larger insects & another animals such as spires. Bees are more beneficial for our farm. When bees sat on a flower the farina particles attaching her legs then they sat another flower & farina particles spreading here & there.

Decomposition :-

Frogs, birds & the other creatures rand of food chain in a called decomposition. Bacteria & fungi break down any plants any plants or animals the die this in put process allows the nutrients to be release in which in the water or land in which they once more this is nature's way of recycling nothings is west. The availability of food war & resources' for every feature living grow depend on the help of the surrounding environment making biodiversity.

Zoo Aquarium :---

A central of wide zoo aquarium around the world are playing important role in biodiversity with many species facing extension. Zoo aquarium are helping prevent they disappearance with international breading programmes.This programmed viral in zoo aquarium & several animal now extend the wild & you may care.

Bats :-

Bats are very important to the life of the forest. It is a mammal. These bats planate plants as they fly to other flower. They despair the seeds bat help farmers by eating bugs. So, bugs can't destroy their crops. Females live with pups in maternity colonies. 100 bats each makes live alone or in small groups both roost inside tree bark noise & light & temp cluster. Therefore they do not work with the government to protect us.

Too high frequency human can't hear it the bat can find its way around & hunt its prey as a bat approaches its prey eacher, louder & faster snatching with its tail membranes scoop it into its months.

Conclusion :--

Biodiversity is our culture. It is very necessary to proper care. If .biodiversity is very important. Biodiversity is survival of the fittest for us. How to save everything we learn from honey bees. Save biodiversity cycle so, human life will save.

References :-

1. Webliography – www.biodiversity .com
2. Kim Paresh off – Why is biodiversity so important nature, 20 April, 2015.
3. WWF International – What is Biodiversity 2 May, 2019
4. Webliography – www.biodiversity is us.com.

A Role of Chemistry in Global Technological Development

Mr. Satish Y. Mane
Department of chemistry, Shivneri Mahavidyalaya Shirur Anantpal,Dist-Latur, 413544 . Maharashtra,India.

Abstract:
In present research article we try to highlights the role of chemistry in technological development in all fields including pharmaceutical, agricultural, industrial, communication-technology. Wealso try to highlight recent development in research in chemical science which impact on all round development of human being.
Key words:*Technology,Innovation,Development,Research,Application.*

Introduction:

Modern science is divided into three branches natural science,social science and formal science. Chemical science belongs to natural science, but chemical science is known as central science.In chemical science is the study of structure,properties,chemical composition of matter and behaviori.e reactivity of matter. [10]If we see history of science and human developments people have tried to convert matter in to more useful forms. OurStone Age ancestor chipped pieces of flint into useful tools and carved wood into statues and toys that was initial technological development. These development involved changing the shape of substance without changing the substance itself .But as our knowledge increased, humans began to change the composition of the substances as well clay was converted into pottery,hides were cured to make garments,copper ores were transformed into copper tools and weapons,and grain was made into bread.Human began to practice chemistry when they learned to control fire and use it to cook,makepottery,andsmeltmetals.Subsequently,they began to separate and use specific components of matter.A number of drugs such as aloe,myrrh and opium were isolated from plants.Dyes such as indigo and tyrianpurple, wereextractrd from plants and animal matter. Metals were combined to form alloys.Alkalis were extracted from ashes,and soaps were prepared by combining these alkalis with fats.Alcohol was produced by fermentation and purified by distillation.[2] Human attempts to understand the behaviour of matter form its evolution on earth all types of research is associated with the behaviour and behaviour of all matters and organism is depends on the properties of matter i.e. periodic properties of elements if we do not know the property of any matter we cannot use it for any purpose.Science is based on the laws,properties and experimental result which arises from the properties of matter . For example earth having gravitational force which attract all object towards the surface but it should know that how gravitational force is produce in the core of earth what is its chemical composition and can we creates artificial gravitational force .Earth core is made up of solid materials Ni + Fe which is surrounded by liquid materials which creates gravitational force Thus in this way study of chemical composition, structure and properties is very important.

Methodology:

Importance of periodic table:

Periodic table is a scientific arrangements of an elements according to atomic number, Massnumber, electronic configuration, periodic properties atomic size, ionisationenergy, electronegativity, electronaffinity, electropositive character etc.which predict the reactivity of one elements with others and tendency to form different types of compounds,salts,oxides ,peroxides,etc.In periodic table at present condition 118 elements are discovered which having numerous applications.

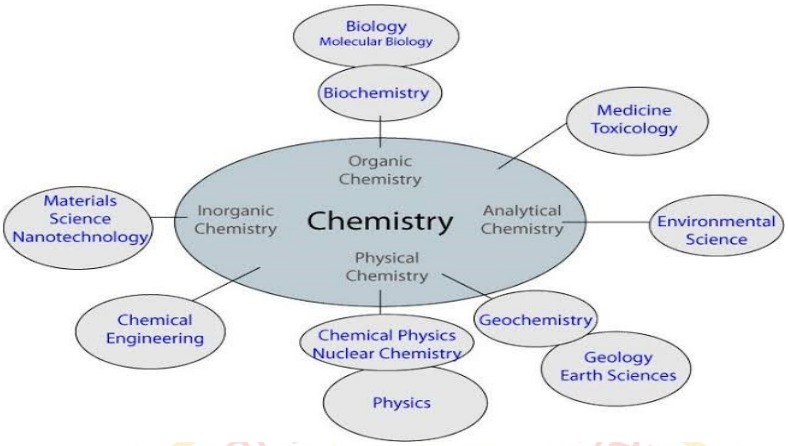
Relationship between science and technology

[4]Research and development arises from scientific knowledge Generally as per present information technology is the application of science i.e application of basic research in the development,Science provide basis to the technology.[3]Mostly discussed and debated relation of science and technology is new discoveries in science used in applied research,design,manufacturing, and finally commercilization and marketing . [3]Science technology and innovation are interdepend but distinct. whyindia is lag behind in technology than western and other countries though ancient literature has rich source of knowledge ,because their application was for creating myth in society they do not have any scientific approach in the development of technology .

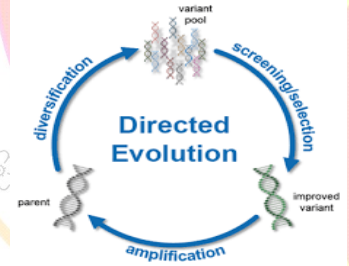
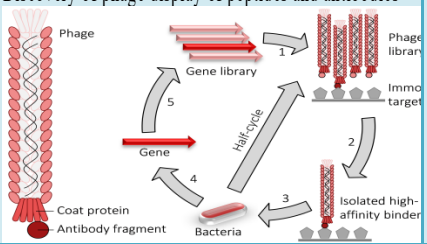
Research in chemistry and its impact on technology

[1]Chemistry provides the basis for understanding atomic and molecular aspects in different disciplines such as medicine,biotechnologygenetics,material science and energy.chemistry involve in the initial stage of research i.e synthesis, intermediated stage and in the evaulation of impact.[5]Early development in branches of chemistry

like electrochemistry lead method of production of electrical energy,organic chemistry leads research in pharmaceutical for drug development which improve life expectancy and quality of life. [6]Chemistry has also contributed in agricultural sector in production of fertilizer, pesticides; leads green revolution.[7]chemistry has application from fabric and structural materials to information and communication technologies and medicinal imaging.

[2]Highlights of some selected recent research in chemistry and its application in technology.

Sr no.	Name of scientist	Research work	Applications
01	John B Goodenough,M Stanley Whittingham and Akira Yoshino	Development of lithium ion batterie	Lithium ion batteries revolutinsed the world of technology. The batteries power everyday products such as smartphones,laptops and even electric vehicles.
02	Frances H Arnold,	Invention of Direct evolution of Enzymes 	Use of Frances Arnold include more environmentally friendly manufacturing of chemical substances, such as pharmaceuticals, and the production of renewable fuels for a greener transport sector.
03	George P.Smith and Gregory P Winter	Discovery of phage display of peptides and antibodies 	Used for humanized arthritis,psoriasis and inflammatory bowel diseases,phage display has produced antibodies that can neutralise virus,counteractautoimmune diseases and cure metastatic cancer
04	Jacques Dubochet,Joachimm Frank and Richard Henderson	Discovery in the "development of Cryo-electron microscopy for the high resolution structure determination of biomolecules in solution"	Which both simplifies and improves the imaging of biomolecules.This method has moved biochemistry into a new era.
05	Jean-Pierre Sauvage,Sir Fraser Stoddart,Bernard L Feringa	Discovery of " desigining and synthesis of molecular machines"	Used in the development of things such as new materials, sensors and energy storage systems.
06	Richard R.Ernst	Discovery in development of the methodology of high resolution nuclear magnetic resonance (NMR) spectroscopy	Revolutinary developments make a spectroscopic technique indispensible for chemistry.It having wide application in chemical system from drugs to proteins and nucleic acid study.
07	Michael Farady	Formulation of laws that governing electrolysis of aqueous solutions	Electrolysis became an extremely important process for transforming materials and especially for the production of inorganic chemicals and compounds.
08	Thomas Edison	Observe that carbon filament in an oxygen free environment bulb glowed but did not burn up.	Invention of electric light bulb open the way of replacement of polluting combustion processes for lighting in homes, workplace and public places.
09	August Hoffman	Discovery of aniline and process for its synthesis from benzene	Aniline dyes became a basis for the development of dyestuffs industries.
10	Charles Gerhardt	First synthesis of acetylsalicylic acid.	Study of microorganism and physiological effect of chemical and work on structural modification of natural products and synthetic chemicals.
11	Elias James Coery	Discovery in the development of the theory and methodology of organic synthesis.	This development of organic synthesis afforded efficient methods of manufacturing products like plastic,artificial fibers,paints, dyes,biocides, and pharmaceutical products.

Conclusion:

From above discussion it can conclude that research in chemical science has power to change technological world which plays vital role in development in almost all areas of research in science helping human development in the world. Chemical science has no any particular limitation in research field it has broad scope and diversity because it located at the center of all branches of science.

Reference:

1. Stephan A.Martlin and Berhanu M Abegaz. Chemistry for development,Naturechemistry,vol 7,December 2015.
2. Wikipedia2020.
3. The relationship between science and technology, HarveyBrooks, JohnF.Kennedy School of government, Harvard university,79,J.F.K Street,Cambridge,MA.02138,USA.
4. Technology and innovation report 2018 UNCTAD.
5. A book of preparing the next generation of chemist teaching information literacy to digital natives. Elsevier R & D solutions Reaxys,July 2016.
6. A book of chemical technology;ProfessoF.A.Henglein First edition 1969,pergamon press limited,Headington Hill Hall,Oxford 4 & 5 FitzorySquare,London W.1.
7. Arnall,A.A Future technologies,Today choices ,nanotechnology,Artificial Intelligence and robotic;Atechnical,political and institutional Map of Emerging Technologies,Londongreenpeace Environmental Trust,2003.
8. A book of Chemical element Chemistry's contribution to our global future,First edition edited by Javier Gracia-Martienez Serrano Torregrosa.Published2011 by Wiley –VCH Verlag GmbH &Co.KgaA.Chapter 2 The role of chemistry in addressing hunger and food security.JessicaFanzo,RoselineRemans,and Pedro Sanchez.
9. PiergiuseppeMorone and Dalia D Amato;the role of sustainability standards in the uptake of bio-based chemicals,reviewarticle,science direct ,Elesevier.current opinion in greenand sustainable chemistry 2019;45-49.
10. A book of chemistry ISBN-10 1938168399, openstax college Rice university 6100 main street MS-375 Houston,Texas 77005,2015.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

Self Help Group (SHG) And Rural Development

Dr.Sureshkumar Kundlik Kamble
Assistant Professor in English
Late-Venkatrao Deshmukh College Babhalgaon Tq.& Dist.Latur

India has been witnessing the emergence of many SHGs since 1990 in rural areas through the efforts of government and non-government agencies. SHGs have emerged as an alternative development strategy to promote the common interest of the weak particularly the rural poor. At present, the government gives employment to millions of the rural poor through their implementation of the National Rural Employment Guarantee Act (NREGA).

The present research paper is concerned with the exploration of scheme of Self Help Group (SHG) and Rural Development (RD). In fact, poverty is the most excruciating blasphemy of human dignity. It aparts people from their hometowns and makes the poor subservient of the rich. Poverty has pushed many people to extreme social abnormalities. So, Self Help Groups is the most important instrument for poverty alleviation at the village level. Members make small regular savings contributions over a few months until there is enough capital in the group to begin leading.

The Self Help Group (SHG) is an informal organization of 10-20 persons from the homogeneous poor section of the society. It is controlled and managed by the members. Generally, the regular saving contribution to corpus fund is the eligibility to join the SHG. The mutual trust is the spirit of the organization. It has its own set of rules and regulations. Some are women SHGs and some other are men SHGs. Some SHGs have bank linkage programmes and some other SHGs are development linkage programmes. To boost self-help and mutual help, savings, micro-enterprise, credit linkage with credit institutions are the main priorities and functions of SHGs. But it is also a hard truth that slowly and slowly the groups have become only the means of collection and distribution of savings among the members. There are many factors responsible for lowering the effectiveness of these groups viz...illiteracy, lack of proper leadership, management, promotion of income generating activities etc.

Rural development is a multifaceted phenomenon on which rests the fate of millions of rural poor in India. The Public Distribution System Committee (PDSC) has reviewed the various plans in this regards and has indicated his strong commitment towards evolution of a “national commitment transcending party and political line for the uplift means the rural sector.

Rural Development involves raising the socio-economic status of rural people on a sustainable basis through minimum using of local resources. The main objectives of Rural Development is not providing but in promoting the rural sector. Hence, Rural Development stresses on self-reliance and improving the quality of life of rural people. As per the World Bank Rural Development Forum is a strategy designed to improve the economic and social life of a weaker section of the society. But Rural Development supports both on the economic betterment of people as well as greater social transformation.

Objectives of Rural Development:-

1. To improve the living standards or well being of the mass of the people by ensuring that they have society and that their basic needs such as food, shelter, clothing and employment.
2. To, make rural areas more productive and less vulnerable to nation hazards, poverty and exploitation.
3. To ensure that any development is self sustaining and involve the mass of the people.
4. To ensure as much local autonomy and as little disruption to traditional custom as possible.
5. Utilization of the vast unexplored countryside resources lying dormant.
6. Elimination of inequalities.
7. To empower economic growth and distributive social justice.

The SHGs offer an easy and cost effective way of depositing this small savings. The purp0se of SHGs also to provide irrigation facility and tree plantation on common land and providing such basic amenities as a school, health, social works and so on.

Objectives of SHGs:

1. SHGs important for women and households
2. Micro-finance institutions mobilize voluntary savings the households as an enterprise gets the benefit.

3. MFIs build social capital and it makes significant contributions to women's empowerment.
4. SHGs always helpful or to promote the weak and the vulnerable sections of the society.
5. Develop human dimension of sharing.
6. Ability to turn individual problems into collective one.

India is largely rural and rooted predominantly in agriculture sector. At least 80 crore people who are directly depending on agro - and – allied activities. If agriculture is not made profitable and vibrant a largo section of the society will get displaced from their livelihood activities. But the future of India largely depends how far Indian policymakers succeed in developing agriculture, cottage industries and handicrafts. But encouragement of minor irrigation, creation of self- employment opportunities and development of educational facilities in rural areas programmes will definitely help to eradicate the rural poverty.

That's why, Self Help Groups programme is the right way to create self- employment opportunities to uplift the weaker section of the society. Such programme provides the rural poor women the access to micro-credit. Again it encourages rural women entrepreneurship and rural women empowerment. So, it is found that bonefishes from every social category come forward to show their inclination towards SHGs.

To sum up the concept of SHGs very successful in many parts of India like Maharashtra, Gujarat, Hyderabad and Tamilnadu etc. where people, government and most NGOs have come forward with true motivation and interest. Obviously, SHGs have the power to create a socio- economic revolution in the rural areas of our country. SHGs have not only produced proper assets and improved living conditions of the members, but also helped in changing much of their social outlook and attitudes.

References:-

1. Self Help Group (SHG)s Rural Development: An article by Amarjeet Kour, Post Graduate Deptt. of Sociology, Faculty of Behavioral Sciences, University of Jummu, Jamnu – 180006.
2. Strategic Model for Effective Functioning of SHG: An Article by Dr. Seema Tyagi
3. Is India's Poverty Eluding Solution? By Narayana K.S. Assistant Register (Academic) Institute for Social and Economic Change, Bangalore-560072.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

Skill Development Technique in Financial Management

Dr. Anant Pandurang Jadhav
N.W. Mahavidyalaya, Akhada Balapur.
Tq. Kalamnuri, Dist. Hingoli.

Abstract

We need to develop skill in business with the help of financial management that will help to increase business opportunities. Cash flow management and forecasting are the key tools for every business to plan strategically a company's future financial liquidity and save it from financial crunch. In the present era of increasing cost of capital matters relating to money management are most important and various financial problems can be solved with technical skills of finance and accounting. Four Ms of business management i.e. Man, Material, Machinery and Methods are revolves around money management. However, whatmay lack at times is the focus that money deserves amidst a plethora of other management and other regulatory issues. This paper intends to understand various skills and techniques essential to understand cash flow management and forecasting in financial management.

Keywords: *Forecasting, Liquidity Management, Cash Budgeting, Risk Management*

Introduction:

Cash management is a finance activity that involves handling cash inflow, outflow and optimal allocation of cash so as to reduce carrying cost and maintain liquidity and solvency of the business. We need to develop skill in managing the cash in business in a very efficient manner that is possible with the Cash flow management and forecasting. It may be possible that despite of having encouraging EBITDA (Earnings before interest, taxes, depreciation and amortisation)and comfortable PAT (Profit after tax) a business may still be burning cash and heading towards insolvency. It is therefore necessary to focus on two more parameters apart from Net income from operations i.e. Net Equity and Net cash from operations. An analysis of these three concepts may yield startling results of cash flow mismatch and faulty capital structure. Companies tend to use working capital to finance expansion projects thus creating operational cash gaps and use long-term capital to finance working capital needs as an easy way to manage short term cash needs, thus diverting money away from cash generating assets.Both the situations result in a cash flow mismatch. Poor visibility on cash flow forecast may result in high leveraging of the business, making it difficult to service interest cost. This type of risk can be avoided with the help of cash flow management and forecasting as a part of skill development in financial management.

Objectives Of The Study:

- To understand the importance of cash flow management
- To know cash flow forecasting with methods of forecasting
- To study classification of cash flow activities
- To assess various pre-requisites for efficient cash flow forecasting
- To discuss challenging issues in cash management

1. Importance of cash flow management :

Cash management is a finance activity that involves handling cash inflow and outflow and optimal allocation of cash, so as to reduce carrying cost and maintain liquidity and solvency of the business.

Tools and concepts of cash flow management: It is a technique which covers one or more of the following:

A. Cash Budgeting: It is generally prepared annually along with the master budget and sets the road map for proposed cash flows on the basis of historical transaction and future plan. It is future oriented and may be prepared for one year or more.

B. **Cash flow forecasting**: It is a tool to give an outlook of financial liquidity over a short term period, comprising of forecasted inflows and outflows. Most cash management activities revolve around short term forecasting. While long term forecasting is used to make capital budgeting decisions.

C. **Liquidity management**: This aims to maintain a balance between liquidity and profitability on a day-to-day basis, by making investment and expense allocation decisions. Tools for liquidity management are timely invoicing, issue of post-dated cheques, availing short term credit through instruments like Letter of credit, Bank guarantee, short term liquid investments, bill discounting, factoring of receivables etc.

D. **Risk management**:Risk of loss from exchange rate fluctuation, complex financial instruments, cash pilferage, signatories' fraud, price rise etc. can be dangerous if not dealt cautiously. Business can be shielded

from measurable and immeasurable risks by establishing strong internal controls, identification of risk areas, use of risk management tools like hedging, insurance and other tools of risk management.
Cash management can be both preventive and corrective in approach. Regular cash management exercise is vital for healthy finances. Entities which mismanage cash either die a natural death or undergo business restructuring due to steady wealth erosion.

2. Cash flow forecasting and methods of forecasting:

It is generally a regular exercise which may be done annually, half-yearly, quarterly, monthly, weekly or even daily when the cash situation is in acute distress. It gives a clear view of cash surplus or funding gap. Deep analysis of actual vs forecast variances helps in improving the forecast.

Methods of forecasting:

- For short term forecast, generally the Direct method or Receipts and Disbursement Method is used.
- For long term forecast, generally the Indirect method or Adjusted Net Income approach is used.
- Cash flow forecast for short-term decision making is more popular, easy to prepare and understand.

3. Classification of cash flow activities:

Operational Activities:

Revenue: - Separate forecasting for cash and credit collection may be made depending upon past trend, credit terms and sales plan in immediate future. Forecast basis may be different for different class of debtors.

Purchase: - Consumption of raw materials is normally a variable of revenue and production. With a production plan in place and established inventory level, one can forecast the purchase requirement and payment shall be forecasted based on terms of payment.

Employee cost: - These are more or less are fixed. However variable factors like performanceincentive, salary increment, hiring and retrenchment, loans and advances against salary should also be considered while forecasting.

Operating and Administrative expenses:- Expenses coming under this head are rent, repairs & maintenance, marketing, travelling, printing & stationary ,power and fuel , communication ,legal etc. some of the expenses are fixed in nature and are periodical while others are variable.

Investment Activities: These include capital expenditure, interest income, purchase and sale of investment products likes shares, fixed assets, business acquisition, etc. The capital expenditure budget and capital budgeting decisions would determine the need and timing of investment activities.

Financing activities: It includes sourcing of Debt and Equity to finance or refinance and its repayment along with interest and dividend, bank charges etc. These flows are pre-determined and do not change frequently.

Statutory Activities: These include various taxes and penalties levied by the law of the land, License fee, statutory deposits, refunds, etc. These are unavoidable cash flows and any default in payment may result in huge penalties. Therefore, cash should be separately earmarked to meet statutory dues.

Contingency activities: These includes what cannot be reliably forecasted and may manifest in any unknown form like litigation, change in market forces, changes in law of land, accidental loss etc. A buffer may be created under each head before allocating the surplus. The quantum of buffer may be decided based on available indication for future transaction and past trends of forecasting error.

Pre –Requisites for efficient cash flow forecasting:

For a cash flow forecast to be useful for decision making, it is incumbent to have the following in place:

Management's commitment: - The senior management must underline the urgency and priority of cash flow management, which will set the tone of cash discipline across the organisation.

Robust book keeping: - Accurate and timely accounting and reporting of financial and non-financial data is the single most important pre-requisite for cash flow forecasting and management to meet its objective.

Participation of all stakeholders – It shall include integrated finance team, MIS and budgeting team, sales and marketing team and all other user departments, the participation of which is required for developing and using cash flow forecasts.

Regular historical variance analysis: - it will help to improve the accuracy of forecast and identify cash burning areas.

Tight monitoring of cash flow – It goes hand in hand with cash management activities, which can be both preventive and remedial in nature. Internal audit team can cross – check the means and end use of funds.

Challenging issues in cash management:

There are difficult issues which do not have theoretical correct answers, and requires professional judgement and problem –solving skills coupled with sharp, agile and analytical bent of mind to deal with myriad of circumstances. Few of them are given below –

Liquidity management is still easy by borrowing from money market but how to address deficit management?

In a cash deficit scenario, which of the five cash flow needs are more priority? Normally statutory dues, salaries and electricity dues are non-negotiable payments, but in a dire cash crunch situation, one may have to prioritise vendor payment and loan repayment over others, say to avoid winding up petition from vendors; NPA status in banking loan; or save higher penalty cost.

Few debtors with large sales volume-what if the debtors default?

How to manage regular outflow when inflows are seasonal?

Fewer vs. many vendor dependency? While less number of vendors are easy to manage when negotiating, the same may develop a monopolist tendency and may dictate the payment terms.

Holding of inventory – just – in – time vs. Economic order quantity?

Borrow or sell? Whether to continue borrowing or to downsize operations and sell assets?

Users of cash flow Forecast

Any user of financial statement may also be interested in knowing the current and futures liquidity position of the organisation like:

- Lenders and Bankers
- Management team
- Investors
- Cost centres managers
- Employee and vendors
- Government Authorities

A cash flow projection is used for assets valuation, financial budgeting, capital structures decisions; investment decisions, cost management and other operational, tactical and strategic decision, apart from day to day liquidity management.

Conclusion:

For smaller business with little capital back-up, cash mismanagement means immediate doom, and it can never grow. In case of bigger organisations with initial large funding, it is unintentional but a habitual offence of finance controllers to ignore the early signs of cash flow mismatch, or have incongruous understanding of funding gap till capital erosion start. A good finance controller shall keep cash management tools as a routine exercise for taking operational and financial decisions. While it may appear traditional to think of about managing business from cash flow perspective with so much emphasis, it is actually all the more relevant in today's era of increasing cost of capital. The finance professionals are expected to manage cash as much as any other business issues. Cash management is such a powerful tool that can indeed infuse life in a de-oxygenated dying entity.

References:

1. Guide to cash management – John Tennent
2. ICAI Publications
3. Website : http://www.caclubindia.com
4. Website :http://www.wikipedia.org
5. Economics Times.
6. Management Account.-Prof. Doke K.B.
7. Risk Management.-

Status of Pink Bollworm, Pectinophora Gossypiella Infesting Pest of Bt Cotton : A Review

Bhupalwar Srinivas rao
H.O.D. Department of Zoology,
L.B.S. College, Dharmabad Dist : Nanded (M.S)

Y.L . Khandare
Department of Botany
L.B.S. College, Dharmabad, Dist : Nanded (M.S)

Abstract
Cotton is commonly called as "white gold" or king of fibre. It is one of the most important crop producing natural fibre which has been under commercial cultivation for domestic consumption. The field studies were conducted to know the status of pink bollworm infesting Bt cotton in Nanded District was recorded in Dharmabad taluka during the year 2019-2020.
The pink bollworm assumed Major Pest status in recent past & has known to cause loss in seed cotton yield, oil content, loss in normal opening of bolls, damage of locules & reduction in seed cotton yield. The above workers tried here to collect the information about the status of Pink Bollworm, its life history, source of abundance nature of damage, its symptoms, development of resistance, reasons of occurance of PBW in Bollgard II (cey I Ac & cry II Ac).
This above information may helpful to the researcher / scientists to plan their research on this most destructive pest.
Key words : *Bollgard, Pectionophora gossypiella, Bt cotton.*

Introduction

Bt Cotton is an important fibre crop of India. Which has been under commercial cultivation. In India, Bt cotton crop cultivated about 120.82 lac hectares with production of 29 million bales, the major cotton growing talukas are concentrated in Nanded District.

The Bt Cotton crop is attacked by 1326 species of insect pest throughout the globe, of which about 130 different species of insect and mites found to consume Bt Cotton at different stages of crop growth in India. Among the American Bollworm, Pink Bollworm assumed major pest status in recent pas (Ghosh 2001) world wide pink bollworm *pectinophora gossypiella* has become economically the most disasting pest of cotton & has known to cause 2.8 % to 61.9 % in seed cotton yield, 2.1% to 41.1 % loss in oil content & 10.7 % to 59.2% loss in normal opening of bolls (Patil 2003) Locule damage was noted to an extent of 55% & 35 - 90 % reduction in seed cotton yield have been reported by Narayanna (1962), Agarwal & katiyar (1979) estimated the yield loss to an extent of 6225 MT annually.

Material & Method :

Field studies were undertaken in Nanded district of Maharashtra on an incidence of Pink Bollworm P. Gossypiella in Bt cotton during 2018-19 & 2019-20. Dharmabad, Biloli & Umri taluka of Nanded District were selected for the purpose. In each Taluka, Three villages were selected for study (Table No. A) Green cotton bolls were collected randomly from two selected plots (S) & two random plots (R) each selected villages & observed carefully in the laboratory through devasting sampling method. Out of these collected green cotton bolls, healthy and damaged bolls were separated and counted. Based on these data the percentage of green cotton bolls damage was worked out. Green cotton bolls were collected three times during 2018 – 2019 & three times during the period 2019-2020. All selected plots were of bollgaurd II, cotton varieties.

Results & Discussion :

Nanded District :

The data of prevalence of pink bollworm noted picking wise in three taluka nanded district during the year 2018-19, 2019-2020 are recorded in Table A and B.

2018-2019 : In this year, during the First picking (2nd week of December) Higher 3.95% revalance of pink bollworm (green boll damage due to pink bollworm) was recorded in village of Nagni of Biloli taluka followed by village Hungundha (3.53%) and karikeli of Dharmabad taluka (3.33%) minimum percentage of damaged bolls 1.87 % - 3.04 % due to pink bollworm was recorded in rest of the villages nanded.

During the Second picking cotton green bolls also di-sected and investigation of pink bollworm was recorded to the strain of 18.12 % - 26.04% in different villages surveyed. The highest (26.04%) cotton boll worm damage due to pink bollworm was recorded in the village Jarikot of Dharmabad taluka. Following by the villages of Bachegaon (23.54%) of umri taluka. In the rest of the villages, it was in the range of 18.12% to 21.24%

During the Third Picking in the month of January green cotton bolls were also collected and examined out of 9 villages of nanded district. The highest (81.08%) cotton green bolls were infected by pink bollworm was noted in village Chikna Dharmabad taluka followed by Hungundha Biloli taluka (69.24%) and Jarikot (67.16%) of Dharmabad taluka.

(Mar-2020), ***Status of pink bollworm,Pectinophora gossypiella infesting pest of Bt cotton : A review.***

Table A : Infestation of pink bollworm P.gossypiella in Bt cotton in Nanded district of Maharashtra during 2018-2019.

Table –A

Sr. No.	Taluka/ Mandal	Village	Field No.	Picking wise green boll damages (%) due to pink bollworm. 1st	2nd	3rd	AV of field/ Villages	AV. Of Talukas/ Mandal
01	Dharmabad	Chikna	S1	0.00	18.66	83.33	33.99	
			S2	4.16	23.33	86.00	37.83	
			R1	5.83	20.00	76.99	34.27	
			R2	1.67	14.17	78.00	31.28	
				2.91	19.00	81.08	34.33	
		Karkheli	S1	3.33	16.66	58.00	25.99	
			S2	0.00	13.33	63.00	25.44	
			R1	6.66	30.00	68.33	34.99	32.17
			R2	3.33	24.99	73.66	33.99	
				3.33	21.24	65.74	30.10	
		Jarikot	S1	0.00	37.50	64.00	33.83	
			S2	4.16	33.33	74.33	37.27	
			R1	6.33	23.33	67.00	32.22	
			R2	1.67	10.00	63.33	25.00	
				3.04	26.04	67.16	32.08	
02	Biloli	Hungunda	S1	0.00	26.66	77.00	34.55	
			S2	3.33	13.33	79.00	31.88	
			R1	4.16	19.17	62.33	28.55	
			R2	6.66	1417	58.66	26.49	
				3.53	18.33	69.24	30.36	
		Machnur	S1	0.00	10.00	72.33	27.44	
			S2	3.33	29.26	53.00	28.53	
			R1	2.50	24.99	58.66	28.71	28.93
			R2	1.67	13.33	70.33	28.44	
				1.87	19.39	63.58	28.28	
		Nagni	S1	5.83	16.66	68.00	30.16	
			S2	0.00	19.17	80.00	33.05	
			R1	3.33	13.33	48.33	21.66	
			R2	6.66	23.33	53.66	27.88	
				3.95	18.12	62.49	28.16	
03	Umri	Bachegaon	S1	2.50	14.17	62.33	26.33	
			S2	1.67	32.50	48.33	27.33	
			R1	0.00	20.83	71.00	30.61	
			R2	4.16	26.66	58.00	22.20	
				2.08	23.54	59.91	26.66	
		Raodhanora	S1	5.83	3.33	63.66	24.27	
			S2	0.00	23.33	53.50	25.61	
			R1	4.16	16.66	48.33	23.05	27.30
			R2	1.67	29.16	55.00	28.61	
				2.91	18.12	55.12	25.38	
		Wagala	S1	3.33	30.00	63.66	32.33	
			S2	0.00	13.33	53.00	22.11	
			R1	0.00	20.83	63.00	27.94	
			R2	5.83	33.33	72.33	37.16	
				2.29	21.07	62.99	29.88	
Average of the District =								29.46

Note : S= Selected Plot, R= Random Plot

Table A : Infestation of pink bollworm P.gossypiella in Bt cotton in Nanded district of Maharashtra during 2019-2020.

Table –B

Sr. No.	Taluka/ Mandal	Village	Field No.	Picking wise green boll damages (%) due to pink bollworm.				AV. Of Talukas/ Mandal
				1st	2nd	3rd	AV of field/ Villages	
01	Dharmabad	Chikna	S1	3.33	12.00	86.33	33.88	
			S2	6.66	10.00	79.00	31.88	
			R1	5.83	18.33	76.99	33.71	
			R2	8.13	14.50	77.33	33.32	
				5.98	43.95	79.41	33.19	
		Karkheli	S1	6.33	13.00	8000	33.11	
			S2	9.33	8.00	73.66	30.33	
			R1	0.00	13.00	82.16	31.72	32.97
			R2	8.33	16.66	78.00	34.33	
				5.99	12.66	78.45	32.38	
		Jarikot	S1	7.00	10.33	83.33	33.55	
			S2	9.50	23.33	76.33	36.38	
			R1	7.35	20.00	72.33	33.22	
			R2	8.00	19.17	63.50	30.22	
				7.96	18.20	73.87	33.34	
02	Biloli	Hungunda	S1	2.50	15.83	82.16	33.49	
			S2	0.00	10.00	80.25	30.08	
			R1	13.33	14.17	90.00	39.16	
			R2	16.33	13.33	75.00	34.88	
				8.04	13.33	81.85	34.40	
		Machnur	S1	4.16	16.66	58.50	26.44	
			S2	5.33	20.00	65.25	30.19	
			R1	6.25	26.66	60.00	30.97	33.53
			R2	0.00	16.66	72.00	29.55	
				3.93	19.99	63.93	29.28	
		Nagni	S1	8.00	14.17	78.00	48.17	
			S2	6.33	38.33	52.00	32.22	
			R1	2.50	10.00	38.00	25.16	
			R2	0.00	56.25	65.50	40.58	
				16.83	29.69	58.37	36.53	
03	Umri	Bachegaon	S1	4.33	30.00	58.00	53.66	
			S2	6.00	31.25	76.00	62.58	
			R1	0.00	40.00	63.25	61.08	
			R2	10.0	25.00	59.00	54.66	
				5.08	31.56	64.06	57.99	
		Raodhanora	S1	1.67	22.50	75.25	33.14	
			S2	5.83	0.00	63.50	69.33	
			R1	2.50	5.00	68.50	25.33	45.50
			R2	8.33	20.00	53.25	27.19	
				12.08	11.87	65.12	38.74	
		Wagala	S1	1.67	31.25	48.50	27.14	
			S2	0.00	35.00	74.25	59.75	
			R1	4.16	31.25	83.50	38.63	
			R2	13.00	40.00	48.00	33.66	
				4.70	34.37	63.56	39.79	
Average of the District =							**37.33**	

Note : S= Selected Plot, R= Random Plot,

In the rest of the villages it was to the tune of 55.12 % to 65.74% (talukas) of the three are in nanded district surveyed. The highest 32.17% cotton bolls damaged , it was found in Dharmabad taluka, Biloli (28.93% and Umri (27.30%).

Among the different villages, higher infestation was recorded in chikna (34.33%) and Jarikot 32.08% of Dharmabad taluka followed by Hungundha, biloli 30.10% of wagala of umri taluka39.88% than the average 29.48 % cotton green bolls was recorded due to the pink bollworms in nanded district.

2019-20220 : Now this year, the higher 16.83 % incidence of Pink bollworm was recorded in village Nagni of biloli followed by village raodhanora of taluka umri 12.08 % and hungundha of biloli taluika 8.04%.

During the 1st picking whereas in rest of the villages it was in range of 3.93 % to 7.96 % cotton boll damaged

During the 2nd picking cotton green bolls were observed and infestation due to pink bollworm was recorded in the tune of 11.87 % to 43.95 % in different villages surveyed. The highest 43.95 % cotton boll damage due to the pink boll worm was recorded in the village chikna following by wagala 36.37 % of umri taluka.

During the 3rd picking it was in the range of 58.37 to 81.85 % higher 81.85 % . Infestation was found in Hungunda of biloli and followed by Chikna of Dharmabad 79.41%.

Among the different villages of Nanded district, the highest 81.85% cotton green balls infected by pink boll worms was recorded in the village Hungundha and it was recorded in the village biloli taluka followed by chikna 79.41% and tarkeli 78.45% dharmabad.

In rest of villages it was in the range of 58.00 to 70.00 % (Table B).

The highest cotton boll damage was found in Hungundha, biloli. Which is followed by chikna, in which percentage cotton bolls damage is registered as 73.87 %, 65.12 % , 64.06 % , 63.96% respectively.

As per the report conclusion Hungundha (2020), pink boll worm survival on Bt II was recorded significantly higher in 2018-2019.

Reference:

1. Kranthi ; K.R. 2015 pink bollworm strikes Bt cotton, cotton statistics News, 35:1-6.
2. Agarwal R.A. & Katiyar K.N. (1979) An estimate losses of kaps seed due to boll worm on cotton in india.
3. Indian J. Ent. 41(4) : 143-148.
4. Prasad N.V.V.S.D. : Rao. M & Rao, N.H. (2009) performance of Bt cotton & Non Bt cotton hybrids against pest complex under unprotected conditions.
5. J. Biopesti, 2 (1) : 107-110.

ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

Survey of helminthes Parasites in fresh and Stagnant water from Taluka Mukhed, District Nanded (MH)

Mr. Mukhtar Amjat Patel
M.Sc. (Applied Parasitology) B.Ed.

Abstract:

The present study deals with the survey of helminth parasites from Taluka Mukhed, District Nanded (MH).

During July 2018 to June 2019 this report summarizes the data of incidence, intensity and density of infection of helminth parasites in fresh and stagnant water fishes in relation to environmental factors.

Fish samples were collected from four main localities i.e. Manyad River, Lendi River, Kundrala Dam and Chandola Dam in Taluka Mukhed, District Nanded (MH) region examined for helminth parasites included three classes i.e. Cestode, Trematode and Nematode.

During the present study 127 fishes were examined, in which 84 fishes were infected with seven genera of helminth parasites among these Four were cestodes,
Two were trematodes and one was nematode.
The present studies are helpful for the status of diversity of helminth parasites from Taluka Mukhed, District Nanded (MH).

Key-word: *Survey, helminth Parasites, fresh and stagnant water fishes.*

Introduction:

India is the third largest producer of fish in the world and second in inland Fish production**.** Fisheries are important for the Indian economy as it provides employment opportunities, is a source of nutritional food and foreign exchange earnings.

The total fish production is 6.4 Million Metric Tonnes (mmt) of which 3.4 mmt is inland and 3.0 mmt is marine production but fish farming remains a high risk investment, mainly due to the disease problems caused by parasitic infections.

The survey of helminth parasites in freshwater fishes was undertaken to investigate the internal helminth parasitic environment of the host and the environmental factor such as season, temperature, humidity, age of the host.

The common parasites of fishes causing the economic losses includes the helminth parasites like *Senga* Dollfus (1964), *Diphyllobothrium* (1758), *Lytocestus* Cohn, (1908), *Spinitectus* Fourment, (1883).

However, very little is known about the parasitic fauna of fishes of the India in comparison with the information available from other regions of the continent. Fishes are host to many adult helminth parasites and larval forms, the adult of which occur in amphibians, reptiles, birds and mammals as well as predatory fish.

The strict dependence of the parasite on its host and the exploitation of the latter by the former provide a useful research model in the field of ecology and evolutionary biology. Several investigations have studied helminthes parasites of freshwater fishes.

Through the work of these investigation concerning the survey, population dynamics, host specificity, organ specificity. Therefore one objective of this study was to determine monthly incidence of infection; variation in intensity of infection and the second was to determine variation in parasite fauna with the diet of the host, variation in infection with the habitat type.

Material and Method:

The freshwater fishes were collected from different places of Taluka Mukhed, District Nanded (MH) during the period of July 2018 to June 2019. Fishes were opened up dorso-ventrally and the internal organs examined.

The entire digestive system was removed and placed in a Petri dish with physiological saline. Infection of each group of parasites was treated as follows: collected cestode and trematode were first relaxed and then fixed in hot 4%formalin and stained using Harris haematoxyline. Stained parasites were washed in distilled water, dehydrated in ascending grades of alcohol, cleared in xylem, mounted in D.P.X. Nematodes were fixed in hot 10% Glycerol and cleared in lacto phenol.

The identification is made with the help of "Systema Helminthum" by Yamaguti (1961).

Population dynamics of helminthes parasites were determined by following formulae,

1) Incidence of infection = $\frac{infected\ host\ X\ 100}{Total\ hosts\ examined}$

2) Intensity of infection = $\frac{No.of\ parasites\ collected\ in\ a\ sample}{No.of\ infected\ host}$

3) Density of infection = $\frac{No.of\ parasites\ collected\ in\ a\ sample}{Total\ host\ examined}$

4) Index of infection = $\frac{No.of\ host\ infected\ X\ No.of\ parasites\ collected}{Total\ hosts\ examined}$

Result and Discussion:

The survey was carried out with 127 fresh and stagnant water fishes in which *Mastacembalus armatus* (Lecepede, 1800), *Clarius batrachus* (Linnaeus, 1758), *Wallago attu* (Bleaker, 1857) and *Channa punctatus* (Bloch) From various places of Taluka Mukhed, District Nanded (MH). Out of 127 fresh water fishes 84 were infected with helminth parasites in which cestode, trematode and nematode were found in one annual cycle.

A total 84 helminth parasites were found during the present investigation. They were belonging with three classes in which total seven genera are found, out of them four from cestode *Senga* [Dollfus, (1934)], *Circumoncobothrium* [Shinde (1968)], *Lytocestus* [Cohn (1908)], *Gangesia* [Woodland, (1924)], two from trematode *Allocreadium* [Looss (1900)], *Orientocreadium* [Tubangui (1931)], And one from nematode *Procamallanus* [Baylis(1923)].

During the present investigation the high rate of infection of cestode and trematode found as compare to nematode parasites. The incidence of infection of cestode and trematode was highest in summer season (41.55%, 23.91%) respectively, while cestode low in winter season (27.95%) and trematode moderate in winter season (9.44%) and but in cestode moderate in rainy season (40.14%,) while trematode least in rainy season (07.06%) but nematode parasites incidence of infection was highest in winter season (13.66%) while moderate in summer season (08.64%) and least in rainy season (0.40%).

Regarding the parasitic diversity and population study cestode and trematode indicates abundance population as compare to nematode parasites. This may be due to, development of parasites requires high temperature, low humidity and less rainfall which is the best environment for the growth of parasites except nematode parasites.

The valuable information pertaining to the influence of seasons on the helminth parasites was contributed by several workers like Tornqust (1931) who described about the systematic method of occurrence of certain fish parasites *Camallanus lacustus* that the infective stages invade the host during summer, the growth and maturation takes place during autumn and winter release of their infective progeny occurs during summer.

Survey of seasonal infection of fish infected with Caryophyllids has been done in other countries by different workers Hanley, Anderson (1976), Karnaev (1960) in carps, Progestrom and Haluorson (1968) in *B.rutilius*.

They observed high infection in summer. Kennedy (1976) and Homes (1976) observed the factors such as distribution and environment of the host the diet and mode of feeding, often play important role to limit a parasite to a particular host species, as well as high prevalence occur in particular season.

During summer season the manifestation of cestode parasite was highest because of temperature which helps to hatching eggs of parasites and enhances the rate of parasites while as rainy relatively shows very low infection of the parasites.

The L. Szidat (1956) he state that “parasites are influenced by the same conditions of specific differentiation and phylogenetic development as free living animals.

The only difference is that the they are influenced by the wide external environment surrounding the host, but only by the host itself acting as the environment.

The latter produces stimuli which promote further development” (Szidat 1956). This statement is radical contradiction to the following statement by V.A. Dogel (1947), “parasites are also connected by many strong links to the external environment surrounding the host itself”.

The second thesis of Soviet parasitology is the study of all parasites inhabiting the host organism, in which they form a certain aggregation, the parasitofauna. V.A. Dogel (1935, 1936, 1947, and 1948) defines the problem confronting ecological parasitology as the study of the dependence of the parasitofauna as a whole on the changes in the external conditions surrounding the host and on changes in the physiological state of the host itself i.e. the environment of the order. This line of study has proved to be extremely fruitful.

The infections of *Lytocestus* sp. are observed in only *Clarius batrachus* and *Senga sp, Circumoncobothrium sp.* and *Allocreadium* are heavily found in *Mastacembelus armatus.*

The infection of *Senga sp, Orientocreadium sp.* in *Channa punctatus* and while *Gangesia sp, Procamallanus sp. is* found in *Wallago attu,* because of the host specificity. Morphological, physiological and ecological factors play important role in the host specificity. *Senga sp, Circumoncobothrium sp. Gangesia sp*. *Procamallanus sp.* were specifically recovered from intestine *M. armatus* and *W. attu* while *Allocreadium sp.* were recovered from lung only M. *armatus*. *Lytocestus* are recovered from stomach of *C. batrachus* and *Orientocreadium sp. were recovered from* stomach and intestine of *C. punctatus* This suggests that the worms are site specific and probably derive certain Nutrients from the organs. This needs further investigation to establish the reasons for organ specificity.

The subject of organ specificity among fish parasites has been reported by various researches for example, William and Jones (1994) reported that host and organ specificity is determined by ecological requirements of the hosts and the parasites. Hosts when they share the same environment and have, for example, similar feeding requirements are likely to harbor parasites which are closely related taxonomically.

Another interesting observation during this study was variation in parasitic infection with sampling stations. Although *Mastacembalus armatus* was more infected than the other fish hosts, the intensity of infection of this fish with different parasites varied from one station to another. At Latur and Osmanabad Districts the fish was heavily infected with the cestode and nematode while the other parasites occurred in low numbers or absent.

At Aurangabad District, same the fish was heavily infected by the cestode parasites. Noteworthy is the fact that all *Clarius batrachus* and *Channa punctatus* from Nanded Districts did not harbor any nematodes.

The above variations can be attributed to changes in physico-chemical parameters or variation in food habits of the host. Among the *Wallago attu* those from Nanded and Latur Districts were observed to be more heavily infected by the nematode. Moller and Anders (1986) concluded that fish from more polluted water tend to harbor more helminth parasites than those from less polluted waters.

Polanski (1961a) reported that the main factors determining the variety of parasite fauna as well as the intensity and incidence of infection can be summarized as follows:

The diet of the host, lifespan of the host, and the mobility of the host throughout its life including the variety of habitats it encounters, its population density and the size attained, large hosts provide more habitats suitable for parasites than do small ones.

During this study, *Mastacembalus armatus* which was the most heavily infected was observed to feed mainly on a particular type of zooplankton and other small fishes.

Some of these parasites cause diseases to fish, affecting their health and reproduction, making them fall easy prey to predators and some infect man. In fish farming, parasites may lead to epidemics and mortalities, resulting in economic losses (Khalil & Polling, 1997). The purpose of this survey was to estimate the present status of parasite incidence in this region and to provide parasitological and epidemiologic information.

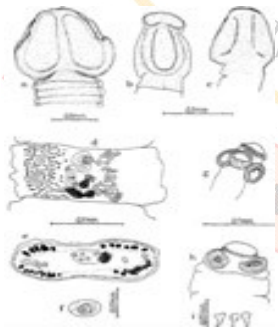

fig. Mastacembalus armatus

fig. Senga sp

Conclusion:

The one year survey has shown that fresh and stagnant water fishes from the Taluka Mukhed, District Nanded (MH) harbor a wide range of parasites especially the helminth parasites.

The study has established that the *Mastacembalus armatus* fish is one of the most heavily infected fish species as compare to *Clarius batrachus*, *Wallago attu* and *Channa punctatus.*

This study thus highlights on the details of therefore is, the only one that has given some details on the endoparasitic organisms infecting freshwater fish species along the Taluka Mukhed, District Nanded (MH).

However, the above study can only be complete if it covers a whole season to investigate the following: Seasonal variation in incidence of infection, variation in intensity of infection, variation in parasite fauna with the diet of the host, variation in infection with the habitat type.

References:

1. Anderson R.M. (1976) Parasitology (72) 281-395…
2. Anderson R.M. and May R. M. (1979) Nature 280: 361-367.
3. Baylis H.A. (1923) Parasitology, 15, 137-138.
4. Cohn (1908) Bakt. Parasitenk (46) 134-39
5. Dollfus R.PH (1934) Bull. Sac. Zool. France 69; 476-490
6. Dogiel V.A. (1985) Parasitology of fishes.Leningrand university press,
7. Olivear and Boyed, Edinburgh and London. 1-348
8. Esch G.W. (1977) Regulation of parasite population. Academic press, INC, New York 253. KanaevA.I. (1956) Avaforcefert mosrybutavz, 137-144
9. Kennedy C.R. (1976) Ecological aspects of parasitology North Holland publishing company Amsterdam 1-474
10. Moller H. And Anders K. (1986) Kiel: Moller 365.
11. Shinde G.B. (1968) Rivi Di Para (1912): 111-114
12. Shinde Laxmikant et. Al (2009) Ecological study of endoparasites in alimentary Canal from Gallus (M.S.) India. Decca c.science Thomas J.D. (1964)
13. J. Animal Ecology, 33:83-85
14. Tubangii M. A. (1931) Philipp. J. Sci. 44: 417 – 424
15. Williams D.D. (1978a) Lowa State J. Res. 53(4): 305-310
16. Williams H, Jones A. (1994) Parasitic worms of fish, Taylor and Francis, Bristol, UK 593.
17. Woodland NF1924 Parasite (16): 441-451.
18. Yamaguti S. (1958) Systema Helminthum vol. I the digenic Trematodes of vertebrates. Int.Sci. pub. New York 1575.
19. Yamaguti S. (1961): Systema Helminthium, vol II .Cestode of vertebrates, Interscience publishers INC, New York and London, 1-860.
20. Yamaguti S. (1961) Systema Helminthumthe nematode of vertebrates, interscience publisher's INC New York and London Vol III Part I and Part II.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

Women's Attitudes Towards Gender Discrimination in Yasmina Khadra's Novel 'The Swallows of Kabul'

Dr. P. Susheela Sriram
Associate Professor in English
HOD & Research Guide, L.B.S.College, Dharmabad, Dist. Nanded. (Maharashtra)

Abstract
The swallows of Kabul *by Algerian writer Yasmina Khadra is an example of portrayal of life of women in Afghanistan. The struggle and oppression in the lives of women are shown in the novel. It is defined as the condition of being unequal; lack of equality or disparity. In the book, gender inequality is well demonstrated as a social issue as there are many restrictions towards women. Gender Inequality is defined as the unequal treatment or perception of individuals based on their gender. It is worldwide issue that continues to occur resulting in mistreatment of others, discrimination, lack of respect, biological hormones and lack of education. This extraordinary novel takes readers into the lives of two couples: Mohsen and his wife Zunaira, who was once a brilliant teacher and is now no longer allowed to leave her home. Atiq is a prison keeper, a man who has sincerely adopted the Taliban ideology and struggles to keep his faith, and his wife Musarrat, who once rescued Atiq and is now dying of sickness, despair.*
Keywords: *Gender Inequality, mistreatment, discrimination and lack of respect.*

Literature is simply another way we can experience the world around us through our imagination (Jones. 1968:1) Literary work is the result of human thought which tells us about life and deals with feeling, ideas, experience, ambition, imagination and problems. It presents to give an enjoyment and also broader the reader's general knowledge. Literature is one of the most creative and universal means, of communicating the spiritual emotion and intellectual concern of mankind.

Literature is also a mirror of society and will be characterized by human imagination and ideas of their expression, good form, techniques and our fantastic world. It can be applied from human of daily life. The researcher observes the form of literature which reflects the real incidents of the writers, the persons and sometimes the whole community. The aim of literature is to present the society as it is.

Feminism is a fight for the rights of women, as Bell Hooks quoted the definition from her book ***Margin to Center*** and stated it in her book ***Feminist is for Everybody***, ***"Feminism is a movement to end sexism, sexist exploitation, and oppression," (Hooks, 2000:1).*** The term subaltern, derives from the Latin word, sub (below, under) plus alter (other) or (alternate) which result in subalterns (subordinate). It means a lower ranking or inferior individual. According to Spivak, subaltern women are subjected to oppression more than the subaltern men. They do not have proper representation, and therefore not able to voice their opinions or share their stories. No one is aware of the daily struggle they face. This paper is a study of the female characters that share the common bond of subjugation and miserably struggle for their survival. This concept is studied from feminist perspectives. Patriarchy is alarm to the feminism. The attitude of male Personae to look at female was totally a gender discourse. So Simone de Beauvoir here comment,

This humanity is male and man defines woman not in herself but as relative to him , she is not regarded as an autonomous being…. she is defined and differentiated with reference to man and not he with reference to her; she is the incidental, the essential as opposed to the essential. He is the subject; he is the Absolute-she

Women have always fought for their rights in the matter of equality between women and men. There has always been a struggle for women to be able to have the same job as men, the same salaries as men and permission to vote and affect society. The women in the novel genuinely appear as suffering beings. The prolonged conditions of conflict in Afghanistan have taken heavy toll on human life and brought enormous suffering and devastation for the country. In any conflict children and women, in any case, are always the worst sufferers because of their vulnerable position in the society. As Chandra Talpade Mohanty argues,

women have never been secure within (or without) the nation state-they are always disproportionately affected by war, forced migration, famine, and other forms of social, political and economic turmoil (514).

Patriarchy has been defined as a term that "refers to those system-political material and imaginative-which invest power in men and marginalize women. It manifests itself in both concrete ways (such as disqualifying women a vote) and at the level of imagination" (Mcleod 173).This concept becomes a major instrument of oppression of women. About the centrality of female sexuality and its moral regulation as an essential trait of South Asian societies, Jayawerdene and de-Alwis point out:

Ironically, the comma denominator that cuts across all communities, and often classes as well in South Asia, remains, notions of female modesty. The sexual and moral codes imposed on women, codified and disseminated through hegemonic patriarchal institutions and instruments such as the state, law, religious

tenets and their interpreters, the schools, the family, etc. share many similarities, despite their being categorized as Muslim, Christian, Hindu, Buddhist and so on.(Jayewardene and de-Alwis 17)

Afghanistan has always been the international theatre of power game, rivalry and confrontation amongst the states and super powers as well. The history of this country has been full of turmoil, and escalating violence. Almost this country has witnessed volatile events affecting a large number of people..

Yasmina Khadra (1955), a female name, pseudonym of Muhammad Moulesshoul, an Algerian military officer for 25 years, is now a French citizen. Khadra had already had six books published before the authorities decreed that his work had to be sent to the military censors. The name Yasmina Khadra is in fact that of his wife who persuaded him to use it. Yasmina Khadra is a very productive and most celebrated Algerian writer. He always felt like a writer even though he was an officer in the Algerian army. He was born in the Sahara Desert. His father was the male nurse and his mother was the nomad. In 1964 his mother sent him to a military school in Algeria where he discovered literature and his love for writing. He chose to write in French because his French teacher encouraged him and also because of the censorship of the Algerian authorities.

Khadra resigned from the army in 2000 because his writing activity was not compatible with military duties, almost all of his works have been translated into English. Yasmina Khadra's novel, ***'The Swallows of Kabul'*** (2009) set in Afghanistan under the rule of the Taliban; it is a moving portrait of a society in which "death is an only banality" (p.10) and "pleasure has been ranked among the deadly sins." (p.31). 'The swallows of Kabul' puts a human face on the horrors and repression of that worn-torn country.

Kabul under the Taliban, a divested city ruled by execution and crows where laughing in public brings down the wrath of the religious police. On the one hand, we have Mohsen and Zunaira Ramat. Mohsen from the wealthy family of shopkeepers destroyed by the Taliban, and Zunaira is the talented former teacher who is no longer allowed to leave her home without being covered with a burqa and without an escort. On the other, there is Atiq Shaukat a loutish Taliban prison keeper who has religiously adopted the ideology of the Taliban but struggles to remain within his faith along with his wife Mussarat who saved his life but is now dying. Mohsen who has become so dulled by the daily incidents of brutality, one day finds himself wandering dissolutely amongst the divested streets of Kabul and participating in the stoning of a prostitute. First of all, an effect of gender inequality is male dominance is very evident in the novel. One example is where males do whatever they please.

In that case, what are you waiting for? Kick her out. Divorce her and get yourself a strong, health virgin who knows how to shut up and serve her master without making any noise.
(Khadra, 28)

'The Swallows of Kabul' is a harrowing novel that tugs at the readers thoughts constantly. Identity crisis and violence have largely been discussed in this novel. By focusing on the lives of the two couples and giving the Taliban only walk-on roles, Khadra renders the repression all the more sinister. His spare, taut prose depicts the bleakness that leads ordinary men-and-women to violence.

Zunaira has steadfastly refused to leave her home or wear the burqa that "cancels my face and takes away my identity and turns me into an object." But the burqa she hides behind cannot protect them from the harassment of zealous Taliban soldiers, and their marriage, already frayed by Mohsen's act of violence.

This is no stereotype of Islamic male-female relationships: the problems between these couples are universal issues of respect, but they are made chronic by the circumstances of zealotry, illness and desperation. In a culture where men are made to denigrate women, Yasmina Khadra has his women characters find solutions that are shocking in their extremity and that provide a narrative of appalling inevitability.

Mohsen who strove to never changes Zunaira becomes abusive towards her when she denies him a normal relationship and thereby shatters the dynamics of their relationships. His abusive actions towards Zunaira turn him into a man he was afraid of turning into and his fears come true when Zunaira denies him the sight of the face which was his guiding light. On the other hand, Atiq who dreams of a future with Zunaira goes crazy without her, finally slipping into madness Zunaira becomes the fading hope which evades the hands of complicit masculinities.

Works Cited:

1. Lewis, Reina, and Sara Mills. Feminist Postcolonial Theory – A Reader. Edinburgh: Edinburgh UP, 2003.
2. Hooks Bells, Feminism is for Everybody, South, India Press, 2000
3. Khadra Yasmina. 2009. The Swallows of Kabul. London, translated from French by John Cullen. Vintage Books
4. http://yasminakhadra.com
5. Skaine, Rosemarie. The Women of Afghanistan under the Taliban. 2002. North Carolina: McFarland & Company, Inc, 2002. Web
6. Afghanistan Profile." BBC News. BBC, 19 June 2013. Web. 22 Oct. 2013.

Zooplankton Diversity And Seasonal Variation In Sri Ram Sagar Project Of Nizamabad, (T.S.), India

G.Srinivas Reddy
Department of Zoology, Girraj Govt. College (A), Nizamabad

Abstract:

SriRam Sagar Project is a multipurpose dam constructed across Godavari River and considered as a lifeline for North Telangana. Diversity of zooplankton was studied during Jan 2018 to December 2018. Zooplanktons of this study area belongs to four major groups i.e., Rotifera, Copepoda, Cladocera and Ostracoda. Diversity analysis have showed that total 27 species of zooplanktons have been found, of which 12 species of Rotifera, 4 species of Cladocera, 9 species of Copepoda and 2 species of Ostracoda.

Key Words: *SriRam Sagar Project, Zooplankton Diversity, Seasonal variation*

Introduction:

Zooplankton plays an important role in a lake's ecosystem and food chain. They are microscopic organisms, act as integral components of aquatic food web and contribute significantly to productivity of freshwater ecosystems. They are performing at second tropic level in energy flow and switch over to conservation of detritus matter in to edible animal food.

Zooplankton supports the economically important fish populations. The study of zooplanktonic composition and seasonal variation is helpful in planning and successful fishery management. Zooplanktons are bio-indicators and help in measuring water pollution status of the water bodies.

The aim of present study to evaluate the zooplankton diversity and their seasonal variation in SriRam Sagar Project of Nizamabad district.

Materials And Methods:

Study Area:

SriRam Sagar Project (SRSP) is a multipurpose dam constructed across Godavari River and it is considered as a lifeline for North Telangana. SriRam Sagar Project serves irrigational needs of Nizamabad, Warangal, Karimnagar, Adilabad, Nalgonda, and Khammam districts, and has a capacity of 75 billion cubic feet with 42 floodgates. There is a hydroelectric plant working at the dam site, with 4 turbines each with 9 MW capacity generating 36 MW. It is also known as Pochampadu project.

It lies between 18".58' North Latitude and 78".20'East Longitude. It is 3km away from the national high way 44, 53 km from Nizamabad and 208 km from Hyderabad.

Zooplankton Sample Collection:

Zooplankton samples were collected randomly in different locations of the reservoir between 7-9 am to a period of one year January 2018 to December 2018 and such samples were pooled together to consider a final sample for analysis. Zooplankton samples were collected by filtering 20 liters of water through standard plankton net (77 mesh bolting silk) and samples were fixed in 4% of formalin.

Identification and Analysis:

The quantitative analysis was done by the Sedgwick rafter plankton counting cell and the results were expressed in organisms per liter. The identification of Zooplankton was done with the help of standard texts and monographs.

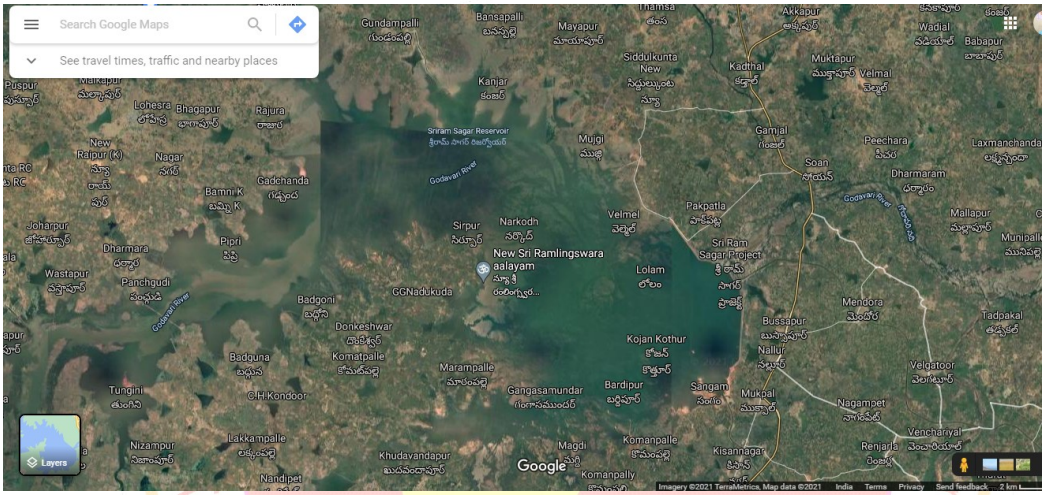
Results and Discussion:

The zooplankton observed falls under four major groups i.e., Rotifera, Copepoda, Cladocera and Ostracoda. The dominance order of zooplankton known is **Rotifera > Copepoda > Cladocera > Ostracoda.** Diversity analysis have showed that total 27 species of zooplanktons have been found, of which 12 species belongs to Rotifer, 4 species of Cladocera, 9 species of Copepoda and 2 species come under Ostracoda.

Varying population densities of Rotifera, Ostracoda, Cladocera and Copepoda is presented in Table1. In case of Rotifera, major growth was observed during the months of April 2018 and a decline in its population was recorded in August 2018, High abundance of Ostracoda was seen in the month of April 2018 and minimum in August 2018. Monthly abundance of Cladocera was recorded in May 2018 with the minimum growth observed in the month July 2018. Accordingly, high population densities of Copepoda were observed in March 2018 and rapidly decreased during July2018.

Rotifera, with 40 percentage was occupied a larger part of the total population at SriRam Sagar Project in 2018. Records of Copepoda, Cladocera and Ostracoda show a descending order of population density with 25%, 21% and 14% respectively. The percentage variation of the population densities of these groups are shown in figure2.

In conclusion, the study of season wise zooplankton analysis showed an average abundance of species in winter season with declining populations around rainy season and maximum in summer due to the different environmental and inflow characteristics of water bodies.

Map showing the study area of SriRam Sagar Project

Table1. Monthly population dynamics of zooplankton at SriRam Sagar Project.

Months	Rotifera	Cladocera	Copepoda	Ostracoda
Jan-18	473	179	306	89
Feb-18	593	102	272	105
Mar-18	539	242	340	133
Apr-18	616	143	301	317
May-18	575	277	229	164
Jun-18	153	101	171	112
Jul-18	159	76	108	64
Aug-18	82	104	134	42
Sep-18	151	96	146	65
Oct-18	301	179	186	109
Nov-18	141	219	169	136
Dec-18	535	212	267	189

Figure1. Monthly population dynamics of zooplankton at Sri Ram Sagar Project.

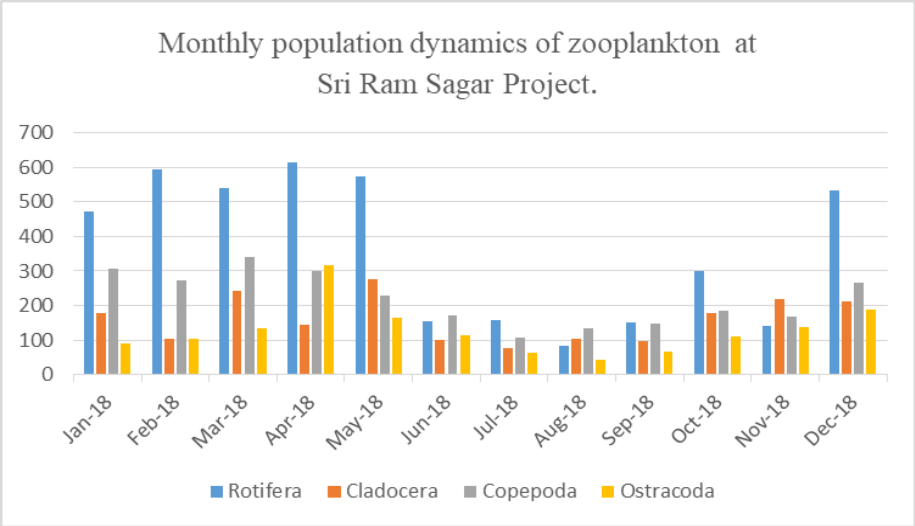
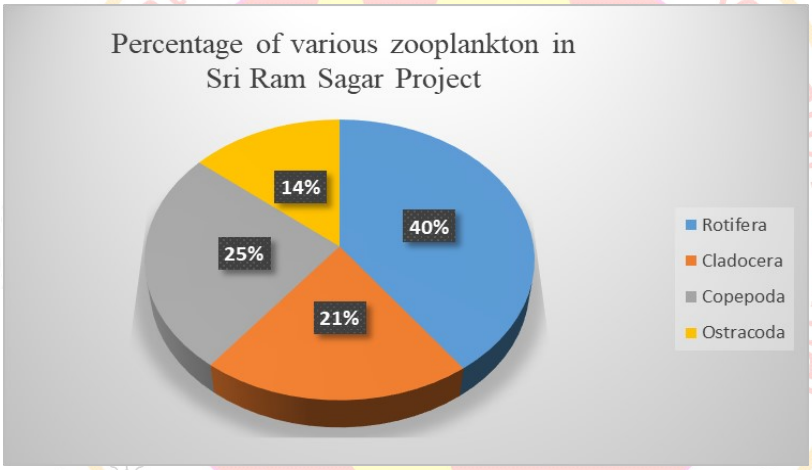

Figure2. Percentage of various zooplankton in Sri Ram Sagar Project

References:

1. A.P.H.A.1985. Standard Methods for the examination of water and wastewater. 19th Edn. American Public Health Association.Washington.PP1268
2. R. J. Shiel, A guide to identification of rotifers, cladocerans and copepods from Australian inland waters. Albury: Co-operative Research Centre for Freshwater Ecology, Murray-Darling Freshwater Research Centre, 1995, pp. 1-142
3. Segers, H. 2007. Annotated checklist of the rotifers (Phylum Rotifera) with notes on nomenclature, taxonomy and distribution. Zootaxa, 1564: 1-104.
4. Reddy, G.S., Balakrishna, D. and Reddy, T.R., 2015. A study of physico-chemical parameters and fish diversity of Nizam Sagar Dam, Nizamabad, Telangana. *International Journal of Fisheries and Aquatic studies*, *3*(2), pp.248-254.
5. Thirupathaiah, M., Sravanthy, C. and Sammaiah, C., 2012. Diversity of zooplankton in lower Manair reservoir, Karimnagar, AP, India. *International Research Journal of Biological Sciences*, *1*(7), pp.27-32.
7. Meena, K. and Dube, P., 2018. A Critical Review of Zooplankton Studies of Lentic Water Bodies of India. *International Journal of Environmental Sciences*, *7*(3), pp.79-83.
8. Kumar, P.A., Balakrishna, D. and Jangir, O., 2020. Abundance of Zooplankton and Physico chemical properties of Kamareddy Town Lake, Telangana. *Uttarpradesh Journal of Zoology*, pp.15-20.
9. Singh, P., Patel, U. and Patel, U.P., 2018. Limnological studies of Govindgarh lake Rewa (MP). *Int. J. of Appl. & Uni. Res*, *5*(6), pp.1-8.

Effect Of Azadirachtin On Total Reducing Sugar Content Of Mango Midge Fly.

Pallavi Kohirkar,
Department of Zoology,N.E.S Science college,Nanded.
kohirkarpallavi@gmail.com

Abstract:

Azadirachtin is known phagorepellent natural product from seeds of the neem tree Azadirachta indica which impede the development of insect larvae.In present investigation neem was used to control in gall causing insects midge fly.Total reducing sugar content was observed to be decreased significantly from the 24hrs. to 15 days of treatment.

Key words: *Azadirachta indica*,mango midge fly.

Introduction: Botanical insecticides or their derivatives effect on insect physiology in different ways.Authors were examined the effect of *Azadirachta indica* on the biochemical architecture including total reducing sugar.Neem components show multiple effects against different insects (Rehimi et. al.,2011).The neem tree cointains over 140 different tissues (Isman et.al.,1996;Koul,2004) many of which are biologically active against insects as antifeedent effects of azadirachtin.

Materials & Methods: Fresh neem leaves were collected & washed properly with water.By adding little water the leaves were ground in a fine paste.1gm paste was added in 100ml distilled water.This became 1% neem spray.Similarly 2%,3%,4% and 5% neem sprays were prepared for the treatment.By adding alcohol in neem leaf paste alcoholic sprays were also prepared and used.The midge infested branches were selected and treatment was given at regular time interval of 24hrs upto 72hrs.Then further spraying was done after 7days &15days.After this neem spray treatment gall leaves were collected & larvae were separated.30 larvae were selected from same instar & kept in deep freezer.Then the reducing sugar analysis was carried out.

Observations & Results:

Table: 1: Effect of 1% Neem spray on Total Reducing Sugar Content of midge larvae * (The Total Reducing Sugar Content expressed in terms of mg/gm wet wt. is the average of 5 samples ± S.D.)

Period	Name of sample	Total Sugar Content ± S.D.	% Change	Student "t" Test	Level of significance
24 hrs.	Control	84.43 ± 1.20			--
	Aqueous	86.94 ± 0.50	2.97	6.71	**P>0.01**
	Alcoholic	85.62 ± 0.60	1.40	3.44	**P>0.05**
48 hrs.	Control	85.30 ± 1.38			
	Aqueous	90.29 ± 0.50	5.84	11.87	**P>0.001**
	Alcoholic	81.19 ± 0.33	4.81	8.97	**P>0.001**
72 hrs.	Control	86.34 ± 1.60			
	Aqueous	85.70 ± 1.52	0.74	5.09	**P>0.01**
	Alcoholic	84.64 ± 1.36	1.96	7.64	**P>0.001**
7 days.	Control	87.23 ± 1.39			
	Aqueous	84.86 ± 0.26	2.71	4.96	**P>0.01**
	Alcoholic	84.24 ± 0.73	3.42	8.23	**P>0.001**
15 days.	Control	88.94 ± 1.54			
	Aqueous	87.15 ± 1.08	2.01	5.94	**P>0.01**
	Alcoholic	**84.72 ± 0.61**	**4.74**	**9.79**	**P>0.001**

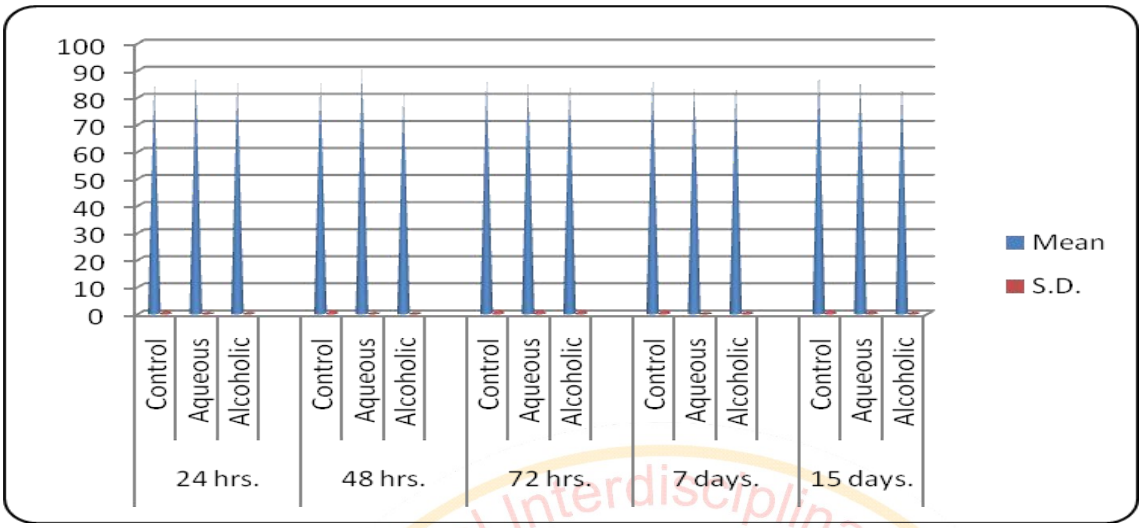

Table:2 : Effect of 2% Neem spray on Total Reducing Sugar Content of midge larvae * (The Total Reducing Sugar Content expressed in terms of mg/gm wet wt. is the average of 5 samples ± S.D.

Period	Name of sample	Total Sugar Content ± S.D.	% Change	Student "t" Test	Level of significance
24 hrs.	Control	86.76 ± 1.53			--
	Aqueous	84.16 ± 0.80	2.99	6.81	**P>0.01**
	Alcoholic	82.96 ± 0.10	4.37	7.11	**P>0.001**
48 hrs.	Control	87.94 ± 1.46			
	Aqueous	86.64 ± 1.24	1.47	6.18	**P>0.01**
	Alcoholic	85.17 ± 0.67	3.14	6.98	**P>0.001**
72 hrs.	Control	90.29 ± 1.36			
	Aqueous	87.32 ± 0.66	3.28	7.96	**P>0.001**
	Alcoholic	86.29 ± 0.43	4.43	9.32	**P>0.001**
7 days.	Control	91.34 ± 1.61			
	Aqueous	89.68 ± 1.14	1.81	5.41	**P>0.01**
	Alcoholic	88.41 ± 0.48	3.20	6.16	**P>0.01**
15 days.	Control	92.33 ± 1.62			
	Aqueous	90.40 ± 0.55	2.09	4.17	**P>0.01**
	Alcoholic	**87.85 ± 0.28**	**4.85**	**8.66**	**P>0.001**

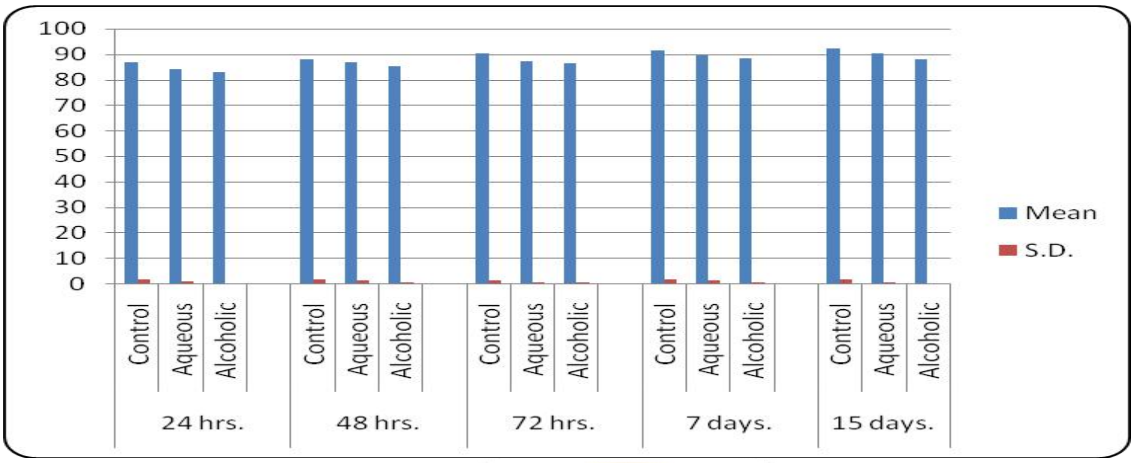

Table: 3: Effect of 3% Neem spray on Total Reducing Sugar Content of midge larvae * (The Total Reducing Sugar Content expressed in terms of mg/gm wet wt. is the average of 5 samples ± S.D.)

Period	Name of sample	Total Sugar Content ± S.D.	% Change	Student "t" Test	Level of significance
24 hrs.	Control	91.69 ± 1.71			--
	Aqueous	90.20 ± 0.33	1.62	2.83	**P>0.05**
	Alcoholic	88.63 ± 0.19	3.33	5.54	**P>0.01**
48 hrs.	Control	91.77 ± 1.61			
	Aqueous	89.66 ± 0.76	2.29	5.14	**P>0.01**
	Alcoholic	88.05 ± 0.24	4.05	7.12	**P>0.001**
72 hrs.	Control	92.49 ± 1.57			
	Aqueous	90.52 ± 0.83	2.12	5.14	**P>0.01**
	Alcoholic	89.65 ± 0.51	3.07	6.18	**P>0.01**
7 days.	Control	94.65 ± 1.24			
	Aqueous	93.37 ± 0.88	1.35	4.75	**P>0.01**
	Alcoholic	91.93 ± 0.52	2.87	7.17	**P>0.001**
15 days.	Control	95.56 ± 1.54			
	Aqueous	93.33 ± 0.58	2.33	5.10	**P>0.01**
	Alcoholic	**91.50 ± 0.36**	**4.24**	**8.38**	**P>0.001**

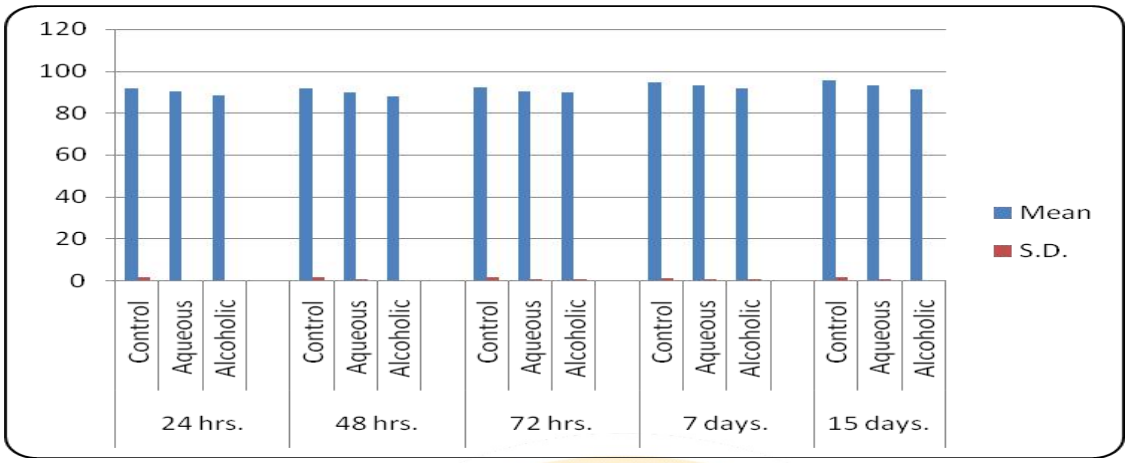

Table: 4: Effect of 4% Neem spray on Total Reducing Sugar Content of midge larvae * (The Total Reducing Sugar Content expressed in terms of mg/gm wet wt. is the average of 5 samples ± S.D.)

Period	Name of sample	Total Sugar Content ± S.D.	% Change	Student "t" Test	Level of significance
24 hrs.	Control	96.78 ± 1.59			--
	Aqueous	95.26 ± 1.25	1.57	5.81	**P>0.01**
	Alcoholic	94.26 ± 1.11	2.60	8.15	**P>0.001**
48 hrs.	Control	97.08 ± 1.49			
	Aqueous	96.06 ± 1.06	1.05	3.49	**P>0.05**
	Alcoholic	95.30 ± 1.18	1.83	7.08	**P>0.001**
72 hrs.	Control	97.44 ± 1.18			
	Aqueous	96.48 ± 0.84	0.98	3.71	**P>0.05**
	Alcoholic	95.54 ± 0.61	1.94	5.64	**P>0.01**
7 days.	Control	95.48 ± 1.34			
	Aqueous	93.94 ± 0.67	1.61	4.22	P>0.01
	Alcoholic	92.74 ± 0.58	2.86	7.00	P>0.001
15 days.	Control	95.68 ± 1.11			
	Aqueous	94.74 ± 0.61	0.98	2.99	P>0.05
	Alcoholic	92.94 ± 0.26	2.86	6.66	P>0.001

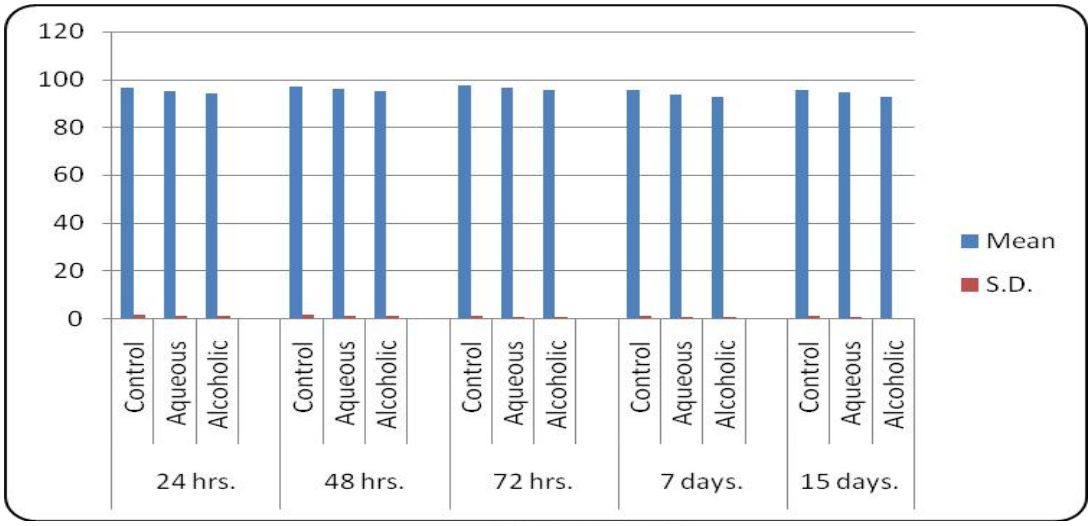
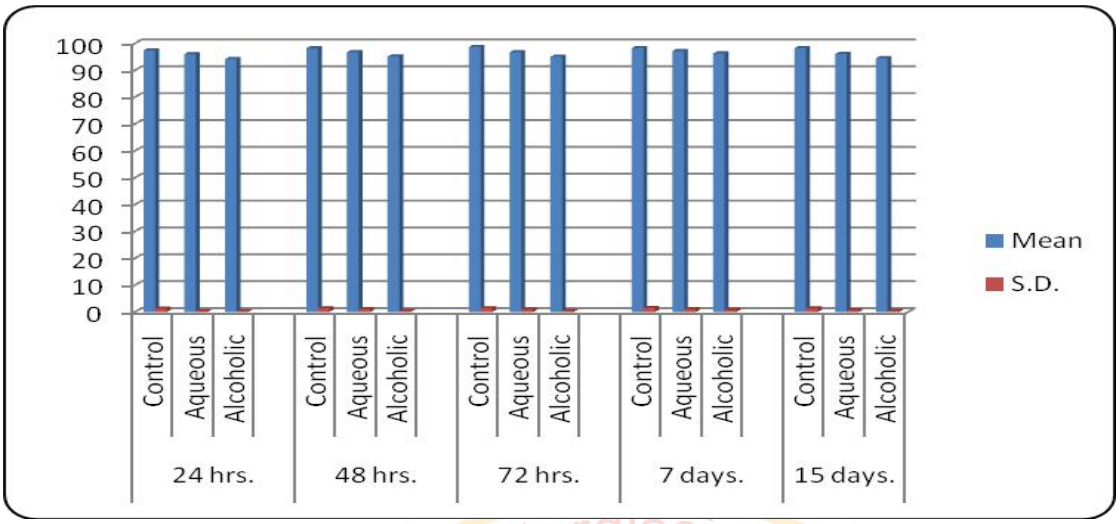

Table: 5: Effect of 5% Neem spray on Total Reducing Sugar Content of midge larvae * (The Total Reducing Sugar Content expressed in terms of mg/gm wet wt. is the average of 5 samples ± S.D.)

Period	Name of sample	Total Sugar Content ± S.D.	% Change	Student "t" Test	Level of significance
24 hrs.	Control	97.36 ± 1.25			--
	Aqueous	95.98 ± 0.33	1.41	3.22	**P>0.05**
	Alcoholic	94.15 ± 0.33	3.29	7.49	**P>0.001**
48 hrs.	Control	98.16 ± 1.37			
	Aqueous	96.75 ± 1.04	1.43	5.48	**P>0.01**
	Alcoholic	95.11 ± 0.36	3.10	6.77	**P>0.01**
72 hrs.	Control	98.64 ± 1.40			
	Aqueous	96.73 ± 0.98	1.93	6.65	**P>0.01**
	Alcoholic	94.99 ± 0.36	3.70	8.03	**P>0.001**
7 days.	Control	98.24 ± 1.49			
	Aqueous	97.16 ± 1.04	1.09	3.62	**P>0.05**
	Alcoholic	96.26 ± 0.78	2.01	5.24	P>0.01
15 days.	Control	98.24 ± 1.31			
	Aqueous	96.10 ± 0.66	2.17	5.96	P>0.01
	Alcoholic	94.49 ± 0.39	3.81	8.76	P>0.001

Discussion:

These findings coincide with those of Abbott (1995), Chitra and Reddy (2000) who reported reduction in carbohydrate content of different instar larvae when treated with Ammi majus Apium graveolens, Milia azedarach and Vince rosea extracts.Also, as reported by Hashem et. al., (1993), amylase is the most sensitive enzyme to the action of several molluscides, otherwise, the inhibition of the enzyme activity well in twen reduce glucose level in both pests through decreasing the hydrolytic rate of glycogen.

The present histopathological destruction caused by the investigated plant insecticides may suggest that the neem extract is capable of causing death of the insect when entering into tissues in adequate amounts.

Neem oil has many complex active ingredients. Rather than being simple poisons these ingredients are similar to the hormones that insects produce. Insects take up the neem oil ingredients just like natural hormones.

Neem enters the system and blocks the real hormones from working properly. Insects target to eat, stop egg laying. If eggs are produced, they don't hatch or the larvae don't moult.

Obviously insects that are too confused to eat or breed and will not survive. The population eventually plummets and they disappear since the cycle is broken.

Some of the insects affected by neem products. American cockroach: reduces fecundity and moults, reduces number of fertile egg. Bean aphid: reduces fecundity disrupts moulting.

The well known and most useful property of the neem tree is the antifeedant property to insects expensed even in crude extracts. Azadirachtin has the highest biological activity and in addition to antifeedant property, it also produces developmental abnormalities in almost all insect orders.

Conclusion:

Present work has proved that aqueous and alcoholic both extracts of neem are effective in controlling larval reducing sugar content as it acts as an antifeedent,resulting into the decrease in metabolic activities of the larvae.

References:

1. Abbott,W.S (1995).A method of computing the effectiveness of an insecticide.J.Econ Evd.18:265-267.
2. Chitra,K.C.,Reddy TSV(2000).Effect of Annona squamosa L seed extract on protein metabolism of Spodoptera liture.Fab.Insect Eviron 6:39-40.
3. Hashem,A.M.,Ansary,A Faddah,L.M(1993).Effect of some organophorus insecticide on amylases and cellulases on Biophilario alezaeandriva snails.Egypt J.Biln.219:35.
4. Isman,M.B.,Matsuura,H.,Mackinnon,S.Durst,T.,Towers,G.H.N.and Arnason,I.T.(1996).Phytochemistry of the meliaceae:So many terpenoids.So few insecticides.Res.Adv.Phytochem.30:155-178.
5. Koul,O(2004)Neem.A global perspective In Koul,O.& Wahab,S.,(eds):Neem: Today & in the new millennium.Kluwas Academic Publishers.Dordrecht,Boston.London pp.1-19.
6. Rehmi,N.,Alouani,A.& Soltani,N.(2011).Efficacy of Azadirachtin against mosquito larvae Culex pipens (Diptera,Culicidae)under Laboratory conditions.European Journal of scitific Research.57:223-229.
7. Sadasivam S. & Manickam A. (1997).Biochemical methods.New Age International (p) Limited.4835/24,Ansari Road,Daryaganj, New Delhi 110002,pp6-37

Recent Current Trends in LIS Research in India

Prof. Mahavir Katke
Librarian
Late V.D. College, Bhabhalgaon, Dist - Latur
Email : mahavirkatake@gmail.com

Abstract: -

This article a detail analysis has been made on recent current trend progress library information science. This includes process of knowledge classification, cataloguing, documentation, library administration, internet, information literacy, change in management and library Security. It is found that the utility and security of Libraries is steadily increasing by means of the programmers, and mass Literacy programmers etc. LIS education and training facilities in India are undergoing rapid changes. The need of collection of information and knowledge of library database. This article useful for student (diploma, B.lib, M.lib), research scholars (M.Phil., PhD & D.Litt.) and library staff for knowledge.

Introduction: -

Research is a careful critical study or examination in seeking facts or principles; intelligent & diligent analysis in order to ascertain something. In India, individual research started in 1930s with Dr. S.R. Ranganathan who was actively involved in various areas of librarianship viz. classification, cataloguing, documentation, library administration, etc. About-face is the dominant factor of human life. There is immense importance to change in present period and it is the cause of human progress. The Library and Information Science is no exception to this. Therefore, it is automatic to include new trends in the syllabi. As a result of this change new concepts are coming forward. In the age of demolition of information science, the task of fulfilling the reader's expectations totally depend upon the skillful librarian. To prepare a skilled librarian the library organization and the syllabus in it, is very important. Now a day's library is not only confined to the transaction of books but it has become a Centre of information. Therefore, it is very necessary to apply the new trends in the syllabi. The current trends in library and information science can be preferably considered in the following ways.

- According to National Knowledge Commission (NKC) report (March 2015), "India has a long tradition of libraries & has contributed to the development of basic concepts in the discipline such as fundamental principles of library services & knowledge organization tools, R & D activities in LIS today are extremely limited. This is utmost concern for the growth of LIS profession in India".
- Research is a careful critical study or examination in seeking facts or principles; intelligent & diligent investigation in order to ascertain something.
- In India, individual research started in 1930s with Dr. S.R. Ranganathan who was actively involved in various areas of librarianship viz. classification, cataloguing, documentation, library administration, etc.
- LIS education in India though started as early as in 1911 & was gradually recognized as a full-fledged discipline.
- Separate departments were set up in the universities offering courses leading to bachelors & master degrees.
- This eventually set the stage for formal research activities in the subject
- At present, formal research in LIS is conducted at 4 levels, viz. M.LISc, M.Phil., PhD & D.Litt.

Current Trends

1. Knowledge of Computer and Internet: Today's age is termed as computer age. One who has no knowledge of "computer" is regarded as illiterate? That is why the syllabus of computer is included in Library and Information Science. The knowledge of internet is the need of the time. Because Internet is the most important factor of today's Life. The future Librarian must be given the knowledge of this technique
2. Use of Computer Cataloguing, database and Information Technology in Syllabus etc.: With the use of computer the old topics like classification;cataloguing and database are thought in a new fashion now a day. The information technology functions and manage the information technology. This is also included in the syllabus of Library and Information Science. Its main purpose is to motivate people to know about it.
3. Change in Management Science Studies with Library Security: The recent trends in management studies, includes the use of laws and knowledge regarding the storage of information and its application. The Librarian cautious regarding the library security, they are to be made acquainted with the new techniques. These include magnetic security system, CCTV and RFID etc.
4. Knowledge of Information Production and Sell skills: The librarian is expected to bear the skills related to the sell of knowledge production. He must be aware of the fact that, knowledge is never available without charge but some fee must be charged for it.

5. Librarian's Training Classes, New Material to the Librarian Fulfilling Reader's Need: It is desired that the Librarian ought to be well equipped with communication skills for this, training classes for Librarian are arranged to make him adept in communication skills. The needs of the reader and the information they want can be fulfilled with this. For acquiring information such as internet, website is needed to be introduced to the librarians.
6. The Library and Information Science Education is distance education mode and Arrangement of Refresher Course: The distance education has made it possible for many people to take education while doing a job. Example - 1. MDU, Rtk (Haryana) 2. IGNOU, New Delhi. In order to impart the current information to the Librarians, the UGC has organized refresher courses for them from time to time.
7. Arrangement of Continuous education, seminars, workshops and conferences: The University and the Library association take initiative in the arrangement of continuous education, seminars, workshops and conferences. The main purpose is to make librarian acquainted with new trends And developments in Library science.
8. Information Literacy Programmed and use information and document retrieval:-It is really very difficult to reach up to the expectations of readers. Therefore, it became the need of the time to arrange information Literacy programmed. It will ultimately equip the librarian with some specific skills. Expert systems Use of automatic classification techniques for document retrieval Application of parallel processing techniques to information retrieval, etc
9. This Education is imparted at Higher Secondary, Degree Level, and M.LIsc Course: Knowing the importance of library in the process of education, Library and information science. Is kept as an optional subject at higher secondary and degree level colleges. The universities one can complete a course in library and information science within two years. The Library and information science education is not only imparted at university level but competent colleges and universities also impart it.

It is considered as the 1st doctoral degree in Library Science. During 1950s universities namely, Columbia, India, Western Reserve, California & Rutgers produced 129 PhD dissertations.

- Library schools in USA focused their research during 1990s in the following areas: Management Utilization of variety of communication media & technologies in Library & Information Centers. Acquisition & processing. Information systems, documentation, IT, information storage & data processing. User studies, LIS education, Micrographics, Databases.
- NKC has recommended: User studies Organization of community information & development of appropriate standards Standardization of Indian names Vocabulary control Development of open source asoftware.
- Development of digital libraries both in English & Indian languages Cross language information retrieval &Subjects that have high potential of doing research in LIS.
- Research in LIS briefly means the collection & analysis of original data on a problem of librarianship, done within the library schools according to scientific & scholarly standards
- Research in this connection broadly includes investigations, studies, surveys, academic work at the doctoral level & research by practicing librarians & information professionals, etc.

Conclusion:

At present, the work of the Library is not confined only to the transaction of the books, but it has become the Centre of information. Therefore, it has now become mandatory to follow the current trends in the syllabi. With the current trends, in the Library and Information Science, the knowledge of computer science has got immense importance ultimately resulting in the need of the use of Internet. Now a days, classification and cataloguing have got immense importance. The changes in the syllabi have made it necessary to maintain better co-ordination between Information Technology and Management Science. New Information production and sell should get a due reference in the syllabi to achieve this goal, the training courses of these sort are run. As a part of this, a demand of imparting education in Library and Information Science is coming forward. The education of this sort is also impacted by distance mode. Besides this, it is found that the utility and security of Libraries is steadily increasing by means of the programmers, like continuous education, seminars, conferences and mass Literacy programs etc.

References:-

1. Gokhle, M,2007, granthalya aani Mahitishastra abhyaskramatil Naveen pravah,gyan gangotri p.25-26
2. Patra, Swapan Kumar & Prakash Chand. (2006). Library & information science research in India: A bibliometric study. Annals of Library & Information Studies. 53. 219-223.
3. Kaba, A.2002.Research trends in Library and Information Science at the International Islamic University Malaysia. Library Review, 51 (1): 32 – 37.
4. Kohlberg, L. A.1996. Content analysis of library & information science serial literature published in Denmark, 1957- 1086". Library & Information Science Research 18:25- 52.

लुईस ड्यूमाँ यांचे सामाजिक विचार : एक दृष्टीक्षेप

डॉ.मनोहर तोटरे
प्राचार्य तथा समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
शाहीर अण्णाभाऊ साठे महाविद्यालय, मुखेड

लुईस ड्यूमाँहा फ्रेंच मानवशास्त्रज्ञ असून भारतीय समाजशास्त्राच्या अभ्यासात त्यांनी मोलाची भूमिका बजावलेली आहे. भारतीय समाजव्यवस्थेचे अध्ययन करताना भारतीय विद्या दृष्टिकोनाचा वापर केलेला आहे. त्यांनी भारतीय समाजाचेकेलेले अध्ययन प्रामुख्याने मूल्यव्यवस्थेला महत्त्व देणारे असून, भारतीय धर्मग्रंथ, भारतीय इतिहास, वाङ्:मयाचा आधार यात प्रमुख फरक आहे. भारतीय समाजशास्त्राचा पाया हा भारतीय सामाजिक व धार्मिक मूल्य आहे. असा त्यांचा ठाम विश्वास होता. एक पध्दतीशास्त्रीय साधन म्हणूनत्यांनी भारतीय विद्या प्राच्यविद्येला अनन्यसाधारण असे महत्त्व दिलेले आहे. लुईस ड्यूमाँ यांनी भारतीय समाजासंदर्भात विपूल असे लिखाण केलेले आहे. या लिखाणात यर्थातच प्राच्यविद्या दृष्टिकोन डोकावतो.

ड्यूमाँ व पोकॉक यांनी १९५७ मध्य -

१) Contribution to Indian Sociology हे नियतकालिक सुरु केले व या नियतकालिकातून भारतीय समाजाच्या अध्ययनाला चालना देण्याचेकार्यकेले.

2) १९६६ साली Homo HierachicasEssalsuriesusemdes costs

३) १९६९ साली Caste raceand stratification

४) १९६२ साली Tribe and caste in India इ. सारख्या लिखाणातूनत्यांनी आपले विचार मांडले आहेत.

ड्यूमाँ यांनी १९७० मध्ये Homo HirtstillhiousThe Caste system and its Implication या ग्रंथातूनत्यांनी भारतीय विद्योच्या आधारावर जातीव्यवस्थेची वास्तवता केलेली आहे.

ड्यूमाँच्या मते, भारतीय समाजातील जातीसमूहामध्ये एकजीनसीपणा आढळून येतो. हा एकजीनसीपणा जातीअंतर्गत जसा दिसतो तसाच तो विविध जातींमध्येसुध्दा एकता दिसते. विविध जातीची मूल्ये, विचारसरणी यामध्ये एकता दिसते. तर जातीअंतर्गत असणारी समान रक्त वंशाची भावना अंतर्विवाहमुळे जातीअंतर्गत एकात्मता दिसते. ड्यूमाँच्या मते, या जाती जेव्हा अन्य जाती समूदायाबरोबर संबंध प्रस्थापित करतात तेव्हा जाती - जातीतश्रेष्ठ-कनिष्ठत्वाची कल्पना जोपासण्याचा प्रयत्न केला जातो. त्यांनी Homo Hierarchicas या ग्रंथामधून सामाजिकस्तररचनेचे स्वरुप स्पष्टकेलेते म्हणतातकी, भारतीय समाजाचीश्रेणी रचनाही प्रामुख्याने जातीच्या श्रेष्ठ - कनिष्ठतत्त्वार आधारलेली आहे. जातीचे श्रेष्ठत्व राखण्यासाठी इतर जातीपासून मुद्दाम अंतर ठेवले जात असे, संपूर्ण भारतीय समाजावर जाती व्यवस्थेचा प्रभाव असून येथीलश्रेणीरचनेचा प्रमुख आधार जाती आहेत. भारतात ब्राह्मणाला सर्वश्रेष्ठ तर शुद्रालाकनिष्ठ स्थान, शुद्रांअतर्गतहीश्रेष्ठ इ कनिष्ठत्वाची रचना असलेली दिसते. स्व जातीबद्दल अभिमान प्रत्येक जाती - पोटजातीत आढळतो. याचेकारण जातीसमुदायाचे जोपासलेले वैचारिक आदर्शमुल्य होत.

लुईस ड्यूमाँच्या विचाराप्रमाणे भारतीय समाजव्यवस्थेत जातीअंतर्गत पवित्र - अपवित्रतेच्या कल्पना आहेत. काही जातीला पावित्र्याचा वलय तरकाही जाती मात्र स्पर्श करण्यादेखील योग्य नाहीत. अशी जाती व्यवस्थेची धारणाहोती. त्यांना स्पर्श करणे म्हणजे अपवित्र, अमंगल मानले जात असे. शुद्र जातीना स्पर्श करणे अपवित्र मानले जात असे. हे भारतीय समाजातील जाती व्यवस्थेचे प्रमुख वैशिष्ट्य आहे असे ड्यूमाँचे मत आहे. ते म्हणतात जातिव्यवस्थेला धर्माचा पाठिंबा मिळाल्यामुळे सामाजिक स्वरुपाची समानता, स्पृश्य, अस्पृश्यतेच्या कल्पना, पुरोहितवर्ग व राज्य यांच्यामधून निर्माण झालेले नेतृत्त्व इत्यादीसारख्या अनेक बाबी जातिनिष्ठ समाजव्यवस्था अबाधित टिकविण्यात कारणीभूत ठरतात.

ड्यूमाँच्या मते, भारतीय समाजव्यवस्थेचे वरील विविधता असमान असलीतरीही भारत एक आहे. त्यांच्या विचारांचे प्रधान सुत्र आहे. सर्व भारतभर जातीचे अस्तित्त्व आहे आणि यातच भारताचे ऐक्य आहे. आणि हेच भारताचे समाजशास्त्र आहे. ही एकता विचारसरणी आणि मूल्ये यामध्ये आढळते. ड्यूमाँ व पोकॉकसुशिक्षित, अशिक्षित, श्रीमंत, शक्तिवान, शक्तिहीन असा भेद करीत नाहीत. कारण या सर्व बाबी जातीव्यवस्थेसारख्या समान तत्त्वाने निर्धारितहोत असतात.

ड्यूमाँ यांनी मूल्यप्रधान समाजशास्त्राचे स्वरुप स्पष्टकरतानासंस्कृतीशास्त्राचा आधार घेतलेला आहे. त्यांच्या मते भारताचे समाजशास्त्र मुल्यप्रधान समाजशास्त्र आहे. ड्यूमाँच्या मते भारतीय समाजव्यवस्थेचा अभ्यास करत असताना पाश्चात्य पध्दतीशास्त्राचा व दृष्टिकोनाचा अवलंब करु नये. भारतीय सामाजिक परिस्थिती, भारतीय मूल्ये नजरेसमोर ठेवूनच येथील समाजव्यवस्थेचा अभ्यास केला पाहिजे. त्यामुळेखरी वास्तविकता लक्षात येऊ शकते. ड्यूमाँ व पोकॉक यांनी भारतीय समाजाच्या मूल्यव्यवस्थेचे अध्ययन करीत असताना लोकांच्या वर्तन व्यवहारावर नियंत्रण टाकणाऱ्या जातीव्यवस्थेचे अध्ययन करणे आवश्यक आहे.

ड्यूमाँ आणि पोकॉक यांनी भारतातील एकूण समाजव्यवस्था आणि मूल्य लक्षात घेऊन भारताच्या समाजशास्त्राचा भारतीय विघात्मक अर्थ स्पष्टकेला. त्यांचा यावर भर आहेकी, भारताचे समाजशास्त्र हे मुल्यप्रधान समाजशास्त्र असून प्रथम समाजमूल्ये शोधले पाहिजे. प्रतिनिधिक मूल्ये शोधायला हवीत. याशिवाय कोणते विचार योग्य, कोणते विचार अयोग्य याबाबी लोकांकडूनच शिकल्या पाहिजे. ड्यूमाँ व पोकॉक यांच्या मूल्यप्रधान समाजशास्त्रातीलठळक बाबी खालीलप्रमाणे नमूदकरता येतील.

१) भारतात विविधतेत एकता असलेली दिसते. भारतातील एकताहा सामान्य प्रकार आहे. या आधारे भारत हा एक आहे.

२) विचार, मूल्ये यातील एकता सामाजिक स्वरुपाची आहे. कारण या एकात्म विचारसरणी व मूल्यावरुनच संपूर्ण भारतीय समाजव्यवस्था लक्षात येते.

३) भारत विद्याच सर्व अर्थाने लोकांना वर्तनदृष्ट्या मार्गदर्शनकरण्यात महत्वाची भुमिका बजावते. भारतीय विद्या भारतीय लोकांच्या वर्तनाचे मूळ आहे.

४) तथ्याच्या दृष्टीने विचार करत असताना एक तथ्य म्हणून लोकांची विचार करण्याची पध्दतच महत्वाची आहे.

५) भारतीय समाज व्यवस्थेच्या संदर्भात जात ही एक मूल्यव्यवस्था आहे व समाज संघटनाच्या संदर्भात भारताची मूलभूत एकात्मता.

लुईस ड्यूमाँच्या मते, भारतचे समाजशास्त्र हेहिंदूच्या सामाजिक, धार्मिक मूल्यांच्या विश्लेषणाला महत्व देणारे असून, पध्दतीशास्त्रीय साधन म्हणून भारतीय विद्या महत्वाची आहे आणि संदर्भ चौकट म्हणून मूल्य महत्त्वाची आहेत.

१९६० मध्ये ड्यूमाँ यांनी World Renunciation in India Religion या लेखामध्ये धर्म, अर्थ, काम या पुरुषार्थाचा अन्वयार्थ कर्तव्य, नफा, समाधान या पध्दतीने लावण्याचा प्रयत्न केला. एकूणच जाती व्यवस्थेचा अभ्यास त्यांनी मूल्य व्यवस्थेच्या संदर्भात करुन भारतीय समाजशास्त्र हे मूल्यप्रधान समाजशास्त्र असल्याचे नमूदकेलेले आहे. भारतीय समाजाच्या अभ्यासासाठी लुईस ड्यूमाँ यांनीसंस्कृती शास्त्रीय दृष्टिकोन प्रमाण मानला आणि समाजव्यवस्थेतील एकात्मता व सातत्य यांना महत्व दिले आणि परिवर्तन व संघर्ष यांना गौणत्व दिले असे योगेंद्रसिंह यांनी प्रतिपादनकेले आहे. मूल्यांचे समाजशास्त्र यापेक्षा मूल्यभारित समाजशास्त्र यावर ड्यूमाँ यांनी भर दिला आणि भारतातील समाजशास्त्राचा एक नवाच अध्याय अभ्यासकापुढे ठेवला.

ड्यूमाँ आणि पोकॉक यांनी भारताचे समाजशास्त्र हे मूल्यांचे समाजशास्त्र किंवा मूल्यभारित समाजशास्त्र किंवा मूल्यप्रधान समाजशास्त्र असल्याचे म्हटले आहे. भारतीय समाजशास्त्राच्या प्रगतीविषयी ते म्हणतातकी, भारताचे समाजशास्त्र आणि अभिजात समाजशास्त्र यांच्यामध्ये योग्य असे संबंध प्रस्थापित झाल्यामुळेही प्रगतीहोऊ शकली. भारतीय समाजशास्त्राची उभारणी ही प्रामुख्याने प्राच्यविद्योच्या अस्तित्वावर आधारित असून भारताचा भूत आणि वर्तमान जाणून घेण्याचे सामर्थ्य प्राच्यविद्येत आहे. ड्यूमाँ आणि पोकॉक यांनी पुढे असे म्हटले आहेकी, भारताचे समाजशास्त्र हे समाजशास्त्र आणि प्राच्यविद्या यांच्या संगमावर आधारित आहे.

भारतीय समाजाच्या अध्ययनाच्या आधार म्हणून प्राच्यविद्या किंवा आध्यात्मिकता यांच्याशी आर. एन. सफसेनाहेहीसहमत आहेत. ड्यूमाँ आणि पोकॉक यांचा मुलभूत मुद्दा असा आहेकी, भारत हा एक आहे (India is one) म्हणजे भारतातील एकताहा एक सामान्य प्रकार आहे. सर्व भारतभर जातीचे अस्तित्व आहे आणि यातूनच भारतीय ऐक्य दिसून येते. हे भारताचे समाजशास्त्र आहेत्यांनी असेठामपणेसांगितलेकी, ही एकता, विचारसरणी आणि मूल्ये यांमध्ये बहुतांशी एकता आढळते. भारताची ही एकता सामाजिक स्वरुपाची आहे. कारण या एकात्म विचारसरणी आणि मूल्यांवरच संपूर्ण भारतीय समाज निदर्शनास येतो. या एकात्मतेचे दर्शन आपल्याला संबंधातूनही दिसते. जाती जातीतील संबंध हे यांचे निर्देशांक आहे.

भारताचे समाजशास्त्र हे वर्णणात्मक समाजशास्त्र आहे. असेसांगूनत्याचे महत्व ड्यूमाँ आणि पोकॉक दोघेही मान्य करतात. हे समाजशास्त्र प्रशिक्षित अशा मानवशास्त्रज्ञाने केलेल्या क्षेत्रकार्यात्मक लघुप्रबंधकावर आधारित आहे. हे जरीखरे असलेतरी ड्यूमाँ आणि पोकॉक असे एक वर्णनालेखीय किंवा प्रादेशिक अभ्यास करावेत या मताचे नाहीत, किंवा एखादे राज्य किंवा भाषिक समूहाच्या अभ्यासावरच मर्यादित असावे, हेही त्यांना मान्य नाही. त्यांच्या मते, प्रादेशिक अथवा राष्ट्रीय विविधता किंवा विभिन्नतेवर भर देण्याऐवजी आपण समान संस्कृतीवर किंवा पॅन इंडियन प्रतिमानावर भर दिला पाहिजे. वर्णनात्मक समाजशास्त्र म्हणजेत्यांची मते जाणून घेणे, म्हणजेच एकूणच भारतीय समाज जाणून घेणे.

ड्यूमाँ आणि पोकॉक यांनी भारतातील एकूणच व्यवस्था आणि मूल्य लक्षात घेऊन भारताच्या समाजशास्त्राचा प्राच्विद्यात्मक अन्वयार्थ स्पष्टकेला आहे. भारताचे समाजशास्त्र हे मूल्याचे समाजशास्त्र आहे असेसांगूनत्यांनी समाज मूल्येकोणती आहेत याचे प्रथम वर्णन केले पाहिजे असेसांगितले आहे. तसेच प्रतिनिधिक मूल्ये आणि वर्णनप्रकार यांचेसमीक्षणहोणार नाही यांची दखल घेतली पाहिजे असेहीसांगितले आहे. तसेचकोणते विचारांचे प्रकार योग्य आणि कोणते अयोग्य या गोष्टी आपण लोकांकडून शिकल्या पाहिजेत, कारण त्यामध्येही आपल्याला भिन्नता आढळते.

तेव्हा ड्यूमाँ आणि पोकॉक यांच्या मूल्यप्रधान समाजशास्त्रात या ठळकगोष्टी आढळतात. त्या म्हणजे -

१) भारत एक आहे.

२) प्राच्यविद्या हे लोकांच्या वर्तनाचे प्रतिनिधिक आहे किंवा लोकांच्या वर्तनाला वैशिष्ट्येपूर्ण रीतीने प्राच्यविद्या मागदर्शन करते.

३) विचार आणि मूल्ये यातील एकताही सामाजिक स्वरुपाची आहे.

४) एकता आणि भिन्नत्व यांचेसहअस्तित्व असू शकत नाही.

५) लोकांची विचार करण्याची पध्दतहे तथ्य म्हणून स्वीकारले जावे. या गोष्टी ड्यूमाँ आणि पोकॉक यांच्या मूल्यप्रधान समाजशास्त्राचे दर्शन घडवितात. उत्तर आणि दक्षिण भारत, सुशिक्षित आणि अशिक्षित, श्रीमंत आणि गरीब, समर्थ आणि दुर्बल असा भेद ड्यूमाँ आणि पोकॉक मानत नाहीतकारण त्यांच्या मते, या सर्व गोश्टी जाती व्यवस्थेसारख्या समान तत्त्वाने निर्धारितहोत असतात. जात ही केवळ कल्पना आणि मूल्ये यांची व्यवस्था नाहीतरती एक विविधावस्था आहे. जात ही एक गतिशिलता आणि स्थलांतर निर्माण झाले असे जे इतिहासकारांनी सिध्द केले आहे. त्या सर्व महत्त्वाच्या गोष्टी मूल्याचे समाजशास्त्र निर्माण करणाऱ्या ड्यूमाँ आणि पोकॉक या दोन रचनाकारांनी दुर्लक्षितकेल्या आहेत.

भारताचे समाजशास्त्र अभिप्रेत असलेल्या ड्यूमाँ आणि पोकॉक या ंना या संदर्भात आणखीहीगोष्टी महत्त्वाच्या वाटतात म्हणजे -

१) स्पृश्य - अस्पृश्य किंवा पवित्र आणि अपवित्रेची कल्पना

२) जात ही एक मूल्यव्यवस्था आहे.

३) समाज संघटनाच्या संदर्भात भारताची मूलभूत एकात्मता

४) श्रेणीरचना म्हणजेचसंस्थाकरणात्मक असमानता

तेव्हा ड्यूमाँ आणि पोकॉकच्या मते भारताचे समाजशास्त्र हेहिंदूच्या सामाजिक, धार्मिक मूल्यांच्या विश्लेषणापलीकडे जाऊ शकत नाही. पध्दतीशास्त्रीय साधन म्हणूनत्यांनी प्राच्यविद्येला इतके महत्त्व का दिले आणि संदर्भाची चौकट म्हणून मूल्यांना झुकते माप का दिले यामागील त्यांचा खराहेतू शोधणेकठीण आहे. तसेच जेकल्पित आहेते वासतव आणि जे वास्तव आहेते विश्लेषणासाठी दुर्लक्षितकरण्यात आल्याचे दिसते अशा तऱ्हेचे मूल्यमापन ड्यूमाँ आणि पोकॉक यांच्या विचारांचे करण्यात आले आहे.

एफ. जी. बेली यांचीसमीक्षा :-

ड्यूमाँ आणि पोकॉक यांनी भारताच्या समाजशास्त्राविषयी जो दृष्टिकोन वापरला त्यावर एफ. जी. बेली यांनी टीकाकेली आहे.

१) समाजशास्त्रात केवळ मूल्यांचा अभ्यास होत नाही. लोकांची श्रध्दा आणि विचार हेच केवळ समाजशास्त्रचेक्षेत्र नसते असेही त्यांनी म्हटले आहे.

२) जमाती आणि खेडी ही देखील समाजशास्त्रीय वास्तवता आहे. केवळ जाती नव्हे असे बेली यांना वाटते.

३) भारताच्या समाजशास्त्रासाठी प्राच्यविद्या किंवा संस्कृतीशास्त्रचत्यांनीका निवडले यांचे स्पष्टीकरण ड्यूमाँ आणि पोकॉक देत नाहीत.

४) सांस्कृतिक घटकांची त्यांनी केलेली व्याख्या इतरकोणत्याहीसमाजाशी भारताची तुलनाकरण्यापासून वंचित करण्यासारखी आहे.

५) संस्कृतीपेक्षासमाजाचे वेगळेपण कितीतरी पटीनी अधिक आहे असे बेली व योगेंद्रसिंग म्हणतात.

६) पुढे बेली म्हणतातकी ड्यूमाँ आणि पोकॉकनेसांगितलेलेते समाजशास्त्रच नव्हे तरते केवळ संस्कृतीशास्त्र आहे.

ड्यूमाँ यांनी या सर्व मतप्रवाहांना उत्तर देताना म्हटले आहेकी, भारतीय समाज जाणून घेण्यासाठीतुलनात्मक आणि वस्तुनिष्ठता यावर आधारित बाह्य दृष्टिकोनहाच अधिक योग्य आहे. प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्षपणे भारत सार्वत्रिक समाजशास्त्र योगदान देऊ शकेल असे ड्यूमाँचे मत आहे. भारतातील श्रेणीरचनाहे आधुनिक पाश्चात्य समाज जाणून घेण्याचे एक सार्वत्रिक साधन आहे, असे ड्यूमाँ यांना वाटते.

संदर्भ :-

१) प्रा.व्ही.एन. गजेंद्रगड - समकालीनसमाजशास्त्रीय सिध्दांत

२) डॉ.घोडे रमेश - आधुनिकसमाजशास्त्रीय सिध्दांत

३) श्री.दोषी एस.एल. - उच्चतरसमाजशास्त्रीय सिध्दांत

४) श्री. सैनीगुप्ता - समकालीनसमाजशास्त्रीय सिध्दांत

5) M.F. Abraham - Modern Sociological Thero An Introduction

६) श्री.दोषी एस.एल. - आधुनिकता, उत्तर आधुनिकता एवं नव समाजशास्त्रीय सिध्दांत

'चाक' उपन्यास में ग्रामीण नारी का संघर्ष

डॉ. व्यंकट पाटील
अध्यक्ष, हिंदी विभाग
स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय शिरूर (ता.) ता.अहमदपुर जि.लातूर

हिंदी साहित्य में बहुचर्चित कथाकार मैत्रेयी पुष्पा ने'चाक' (1997) उपन्यास का सृजन किया है। उपन्यास के केंद्र में नारीवाद हैं। इस उपन्यास की स्त्री आर्थिक और राजनीतिक आजादी के साथ-साथ दैहिक आजादी भी चाहती हैं। उपन्यास की नायिका सारंग पुरुषप्रधान व्यवस्था के प्रति विद्रोह करती हैं। ब्रज प्रदेश के अतरपुर गाँव में किसान की पत्नी सारंग को अनेक यातनाओं से गुजरनापड़ता हैं। सारंग स्त्री अत्याचार के खिलाफ आवाज उठाती हैं। पिछड़े क्षेत्र का गाँव होने के कारण वह विकास से कोसों दूर हैं। पुराने रीतिरिवाज, जातीयता, वर्गभेद के कारण निरंतर संघर्ष होता हैं।

स्त्रीवादी साहित्य की अवधारणा: स्त्रीवादी साहित्य के लिए 'स्त्री विमर्श' शब्द समिक्षा में रूढ़ है। स्त्रीवाद की अवधारणा का विचार करते समय यह देखने में आता है कि, स्त्रीवादी लेखन पहले हुआ बाद में सिद्धांत बना। स्त्री की मानसिकता को लेकर साहित्य रचना आधुनिक काल में हुई है। उत्तरशति के हिंदी साहित्य का मुख्य विषय स्त्रीवाद हा है। विभिन्न विद्वानों ने स्त्रीवादी साहित्य को परिभाषित करने का प्रयास किया है। मानव के सृजन संचालन, विकास में स्त्री की भूमिका पुरूष से अधिक होती है। स्त्री के पास नेतृत्व है जो पुरूष की तुलना से अधिक है, स्त्री शब्द को इसी अर्थ में लिया जाता है। इसी नेत्रत्व का परिचय सारंग के रूप में मिलता है। 'चाक' उपन्यास में ऐसी ही विद्रोहीणी स्त्री है सारंग। सारंग समाज के समय चक्र को बदलना चाहती है।

चाक का दूसरा नाम है समयचक्र। उसका कार्य है नीत नया निर्माण करना। एक स्त्री के विकास की विद्रोह और संघर्ष की कथा है चाक उपन्यास। अतरपुर गाँव के लोगों का मुख्य व्यवसाय खेती है । गाँव के लोगों में परिवर्तन की अपेक्षा नहीं होती है हर समय वह परिवर्तन का विरोध करते हैं। क्योंकि बदलाव के कारण विश्वास टूटते हैं। अतरपुर जौसे पिछड़े गाँव जातीयता, वर्ग-संघर्ष, भेद-भाव, राजनीतिक मतभेद से भरे है।

पुरुष संस्कृति में अपना अस्तित्व निर्माण करने का प्रयास सारंग करती है। अनेक कठिनाईयों से गुजरकर भी वह अपने कर्म को आगे बढ़ाना चाहती है। समाज के रीति-रिवाज, मर्यादाएँ भंग करती है। और अपना अस्तित्व निर्माण करना चाहती है। इस उपन्यास का परिवश ब्रज प्रदेश है। समाज की भयावह कथा इस उपन्यास में है। नारी शोषण, परिवार में नारी की स्थिति, सत्तापिपासु वृत्ति के दर्शन इस उपन्यास में होते हैं। ब्रज प्रदेश की हिंदी भाषा के माध्यम से बहुत ही सुंदर बींबो का निर्माण हुआ है। यह उपन्यास में रोचकता पौदाकरता है।

सारंग के बुवा की बेटी रेशम की हत्या होती हैं। अतरपुर गाँव में यह पहली दास्तान रहीं थी।"अतरपुर गाँव के इतिहास में दर्ज दास्ताने बोलती हैं-रस्सी के फंदे पर झूलती रुकमणी, कुएँ में कूदनेवाली रामदेई, करबन, नदी में समाधिस्थ नारायणी.. .. ये बेबस औरतें सीता मइया की तरह 'भूमि प्रवेश' कर अपने शील-सतीत्व की खातिर कुरबान हो गई। ये ही नहीं, और न जाने कितनी.." सारंग ने इन दास्तानों को राकने के लिए विद्राह का झंड़ा उठाया। अपने पति रंजीत की सहायता से रेशम के हत्यारों सजा देने का पयास करतीहै। भ्रष्ट पुलिसतथा गवाही देने के लिए कोई तौयार न होने के कारण असफल हाने पर राजनीति में सक्रिय होती हैं। पंचायत के चुनाव में अपने पति के खिलफ ही प्रत्याशी बनती है। सत्ता प्राप्त कर नारी को न्याय दिलाना चाहती हैं।

थानसिंह मास्टर के बेटे डोरिया ने रेशम की हत्या की हैं, रेशम की बहन सारंग अपने पति रंजीत को आदालत का दरवाजा खटखटाने के लिए कहती हैं तब रंजीत कहता है-" थानसिंह मास्टर, उसके लिए कानून-कायदे पौसा देकर कागज के ऊपर से देनेवाली इबारत के सिवा कुछ नहीं। और औरत के हक में तो बिलकुल नहीं।" यही सोच समाज में स्त्री शोषण को बढ़ावा देती हैं और पौसेवाले कानून के साथ खिलवाड़ करते हैं। पौसों से काम न चला तो गुंडागर्दी पर उतर आते हैं।'चाक' उपन्यास में रेशम के हत्यारे डोरिया को सजा दिलवाने के लिए आदालत को गवाह की आवश्यकात है, लिकिन कोई भी गवाही देने के लिए राजी नहीं है। गवाह खरीदे जाते हैं और सच्चाई को दबाया जाता है। ऐसे समाज से सारंग निरंतर विद्रोह करती हैं।

सारंग प्रचायत के चुनाव में प्रधान पद के लिए पर्चा भरती है। पुरुषप्रधान समाज उसे रोकने का प्रयास करता हैं। सारंग को चुनाव में खड़ा होने से रोकने के लिए उसके बेटे चंदन पर हमला किया जाता है। चंदन की गर्दन दबाता डोरिया देखकर उसपर टूट पड़ी"आव देखा न ताव, लात मारी उसकी जांघों के बीच। रंजीत के चढ़ावाँ जूता पहने थी। जूते की भरपूर चोट से तिलमिला गया डोरिया औदूसरे ही पल सारंग का ब्लाउज पकड़ लिया गले से। " साहस के साथ अपने बच्चे की गुंडों से रक्षा की। ऐसे हमले सारंग भयभीत न होकर पुरे साहस के साथ व्यवस्था का विद्रोह करने लगी।

उपन्यास की अन्य नारियाँ भी विद्रोह पर उतर आती है। सास के द्वारा बहू का शोषण यह आम बात है। उपन्यास में बहू सास के अत्याचार नहीं सहती है। 'चाक' उपन्यास में देबीचरन की बहू अपनी सास के रोज-रोज के झगड़े से तंग आकर एक दिन "बुढ़ी अम्मा की मुट्ठी

भरी हड्डियाँ बाहों में उठाकर चबूतरे पर बिछी खाट पर पटक आई। घूँघट में मिसमिसाकर बोली, अम्माजी, ओ अम्माजी, ओ मेरे बाप की अम्माजी, आयंदा घर में पाँव धरा तो मुझसे बुरी न होगी कोई।दो रोटी और एक गड़ई पानी यहीं धरी मिलेगी दोनों बखत। मुझे रार-कलह का रिबित (आदत) नहीं।" इस संवाद से स्पष्ट होता है की नारी विद्रोह कर रही है। वह सशक्तीकरण की तरफ बढ़ रही हैं।

उपसंहार: समाज में महिलाओं को अनेक बंधनों से बांध दिया जाता है। घर से बाहर न निकलसके इसलिए उसे पावित्र्य, नौतिकता, पतिवृता आदि में जकड़ दिया है। सारंग इन सारे बंधनों को तोड़ना चाहती है तब चरनसिंह बौहरे कहता है। लोग मानेंया न मानें, स्त्री आदमी से दोगुना खाती है, चार गुनी लज्जाशील, छ: गुनी हिम्मती और आठ गुनी कामिन। तभी तो इसे गहनों सेबाँध-छेदकर रखा जाता है। पर यह रंजीत की लुगाई आदमी से कितनी गुनी बलवान है कि बाँधनेछेदने पर भी इतनी खौफनाक।" सारंग अपने पति से बहुत प्यार भी करती है, लेकिन वह अगर उसे बंधनों बांधना चाहता है तो उसे मान्य नहीं। अपने पति के होते हुए भी सारंग श्रीधर मास्टर केसाथ शरीर संबंध रखती है। सारंग देह की आजादी भी चाहती है।

ब्रज प्रदेश की आंचलिक भाषा का प्रभाव देखा जाता है। मौत्रेयी पुष्पा भाषा में बिंबों और दृश्यों को उतारने की क्षमता है पाठक उपन्यास के कथा-रस से विलक्षण प्रभावित होता है। उनके नारीवादी विचारों को देखने के पश्चात यह ज्ञात होता है कि, नारी इस विषमता मुलक व्यवस्था के विरोध में खड़ी होना चाहती है। नारी को व्यक्ति के रूप में देखा जाय यही नारीवादी आंदोलन का लक्ष है।

संदर्भ संकेत

1. मौत्रेयी पुष्पा : चाक : पृ. 7
2. मौत्रेयी पुष्पा : चाक : पृ. 16
3. मौत्रेयी पुष्पा : चाक : पृ. 46
4. मौत्रेयी पुष्पा : चाक : पृ. 245
5. मौत्रेयी पुष्पा : चाक : पृ. 407

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी कृषी विकासासाठी केलेल्या उपाययोजन

संशोधक
प्रा. पुंडलिक काठेवाडे,
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, शंकरनगर, ता. बिलोली.

सारांस :-

" छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्वराज्य स्थापणेनंतर अस्मानी (सतत पडणारे दुष्काळ) आणि सुल्तानी (आदिलशाही, कुबुबशाही, मोगलबादशाही) संकटातुन महाराष्ट्रातील जनतेला बाहेर काढण्यासाठी तत्कालीन उपाययोजनांचा अवलंब करुन कृषीक्षेत्र स्थिर व फायदेशिर करण्यासाठी केलेल्या यशस्वी प्रयत्नांच्या अनुशंगाने"

प्रस्तावना :-

"छत्रपती शिवाजी महाराजांनी गेल्या चारशे वर्षापुर्वीच्या कार्यांची गरज आजच्या युगाला फायदेशिर व मार्गदर्शक ठरत असल्याचे दिसून येत आहे. आलीकडच्या काळामध्ये महाराजांनी केलेल्या अनेक लोककल्याणकारी कार्यावर संशोधन होत आहे. कार्यावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न करणार आहे. शिवाजी राज्यांनी १७ व्या शतकात आस्मानी व सुल्तानी कचाट्यातुन सर्वसामान्य जणतेची सुटका करुन आर्थिक उत्पन्नाचा मुख्य स्त्रोत असलेल्या कृषी क्षेत्रात अनेक उपाय योजना (तंत्राचा) अवलंब करुन कृषिक्षेत्र, फायदेशिर व स्थिर बनविण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला याचा शोध घेणार आहे.

शिवकाळात अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत महाराजांनी शेती व शेतकरी यांना अनुरुप उपायोजना केल्यामुळे कर्जबाजारीपणा शेतकरी अत्महत्या, अशा समस्या आढळुन आल्याचे दिसत नाही, पण आज आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या काळातही महाराष्ट्रात मात्र शेतकरी कर्जबाजारी, अत्महत्या आशा अनेक समस्या आढळून येत आहेत आजच्या काळात शेती फायदेशिर का उरली नाही. याची कारणमीमासाही करणार आहे. महाराजांनी केलेल्या उपाययोजनांचा आजच्या काळात उपयोग करुन शेती व शेतकरी फायदेशिर व स्वलंबी करता येईल का? याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करणार आहे.

संशोधन अभ्यासाची गृहीतके :-

१) शिवाजी महाराजांनी निर्माण केलेले "स्वराज्य" विश्ववंदनीय आहे.
२) महाराजांनी सर्वसामान्य जनतेला स्वावलंबी बनविले.
३) शिवरायांनी उत्पन्नाचा मुख्य स्त्रोत असलेल्या कृषी क्षेत्रात विविध तंत्राचा वापर केला.
४) विविध नियम व कायद्यांच्या माध्यमातुन स्वराज्यात भ्रष्टाचार मुक्त वातावरणात विविध योजना राबविल्या.
५) शेती ही फायदेशिर आहे हा सकारात्मक दृष्टिकोण सर्वसामान्यात निर्माण केला.

संशोधनाची उदिष्ट्ये :-

१) "स्वराज्य" विश्वंदनीय होण्यासाठी कोणकोणत्या लोक कल्यांनकारी योजना अमंलात आणल्या यांचा शोध घेणे.
२) स्वराज्यातील सर्वसामान्य माणुस स्वतंत्र व स्वावलंबी कसा बनला याचा अभ्यास करणे.
३) महाराजांनी स्वराज्यातील कृषीक्षेत्र सुधारण्यासाठी कोणकोणत्या तंत्राचा वापर केला हे अभ्यासणे.
४) कृषीक्षेत्र व कृषक यांना विविध योजनांचा फायदा मिळविण्यासाठी भ्रष्टाचार मुक्त वातारणात कसे निर्माण केले.
५) कृषी क्षेत्र फायदेशिर आहे याची जाणीव करुन देण्यासाठी आगोदरच्या कृषीत्रातील दोष दुर करण्यासाठी केलेल्या प्रयत्नांचा शोध घेणे.

महाराजांनी कृषी विकासासाठी कृषीक्षेत्रात केलेल्या विविध उपाययोजना :-

शिवाजी राजे ज्यावेळी आपल्या वडिलोपार्जित पुणे, सुपे जागीरीमध्ये आले त्यावेळी पुणे, भकास व उजाड सापीत होते. शिवबांनी आपल्या मातोश्रीच्या जिजाबाईच्या मार्गदर्शनासाठी पुण्याच्या भुमिवर सोण्याच्या फाळाचा नागर फिरवुन लोकांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण केला व कृषीक्षेत्रात विविध उपाययोजना करुन कृषी क्षेत्र फायदेशिर करण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला.

१) शेती कसणाऱ्यांना विविध योजना :-

शिवपुर्वकाळात शेती ही शेतकऱ्यांच्या नावे नसत, तसेच शेती ही वतनदारांच्या कचाट्यात होती. शेतकरी वतनदारांच्या दयेकर अवलंबुन असत पण महाराजांनी संबंध स्वराज्यातील शेतीची मोजणी केली. (१ हात = १४ तसु, एक काठी = ८२ तसु, २० काठ्या = १ बिघा, १ चावर = २१ बिघा) व प्रत्येक शेतकऱ्यांना हक्काची जमीन (सातबारा प्रथा) बहाल केली. पढीक जमीन लागवडीखाली आणन्यासाठी विशेष सवलती व कर्ज उपलब्ध करुन देण्यात आले. मोफत बिबियाने व बैलजोडीचे वाटप करण्यात आले यामुळे शेतकऱ्यांना दिलासा मिळाला त्यामुळे शेतीला अधिक गती प्राप्त झाली असल्याचे आढळून येते.

आजही महाराष्ट्र शासनाने अनुसूचित जाती जमातीच्या शेतकऱ्यांना पंचायत समिती मार्फत बैलजोडी व शेतीसाठीचे अवजारे वितरीत करीत असते पण या संदर्भात शासन व लाभधारक उदासीन असल्याचे आढळून येते. तर बि-बियाणामध्ये अनुदान दिले जाते पण शेतकऱ्यांना अनुदान मिळविण्यासाठी शासन दरबारात बऱ्याच चकरा कराव्या लागतात असे वाटते.

२) शेतकऱ्यांना व्याजमुक्त कर्ज वाटप :-

शेती क्षेत्रात प्रगती व्हावी शेती व शेतकरी कर्जमुक्त रहावा यासाठी महाराजांनी एक महत्वाची योजना आमलात आणली ती म्हणजे शेतकऱ्यांना व्याजमुक्त कर्ज देण्याची होती. शेतकऱ्यांना सहूकारांच्या पाशातुन मुक्त करण्यासाठी ही योजना राबविल्याने आढळते. कर्जाची परत फेड ही टप्या टप्याने व सवलतीने देण्यात आल्याचे आढळते.

पण आज शासनधार्जीनी बँका शेतकऱ्यांना कर्जासाठी बँकाभोवती चकरा घालवण्यास लावतात. ते ही व्याजमुक्त नसलेल्या कर्जासाठी, वर्षानंतर चक्रवाढ व्याज लावण्यात येत असल्याचे आढळून येते अशा चुकीच्या धोरणामुळे शेतकरी कर्जाझ ाच्या ओझ्याखाली दबल्याचे आढळून येते व त्यात सावकारांच्या फाशत आडकल्याचे आनेक उदाहरणे पहावयास मिळतात अशा वेळ शेतकरी कर्ज माफीची वाट पहाण्यात वेळ व पैशा खर्च करत असतो.

३) दुष्काळ व नापिकीवेळी शेतसारा व कर्ज माफ :-

शिवजन्मावेळी महाराष्ट्रामध्ये भयानक अवर्षण (कोरडा दुष्काळ) पडला होता. कदाचित याचा अभ्यास करुन शिवाजी राजानी, दुष्काळ निवारणासाठी आगोदरच उपाययोजना केल्या असाव्यात असे वाटते. शिवकाळात अनेकदा अवर्षण (कोरडा दुष्काळ), ओला दुष्काळ पडल्याची उदाहरणे दिसून येतात, अशा वेळी शेतकऱ्यांना धिर देण्यासाठी महाराजांनी शेतसारा व शेतीवरील कर्ज माफ केल्याचे आढळून येते. कर्ज माफी बरोबरच दुष्काळ ग्रस्त शेतकऱ्यांच्या हाताला कामही दिल्या जात असल्याचे आढळून आले आहे. शेतकऱ्यांच्या पशुधनाचीही विशेष काळजी घेऊन त्यांना चारा पाण्याची सोय उपलब्ध करुन दिल्याचे दिसते. तसेच परचक्रावेळी जनतेचे स्तलांतर करुन संरक्षण दिल्या जात असे अशा वेळी कर्जात सवलमत ही मिळे टोळधाड, पुर, आशा संकटावेळीही विशेष सवलत दिली जात असत.

गेल्या चार-पाच वर्षापासून महाराष्ट्रामध्ये अवर्षण ग्रस्त स्थिती निर्माण झाल्याने शेतकरी हवालदिल झाल्याचे दिसून येते पण शासनाकडून योग्य तो न्याय शेतकऱ्यांना मिळाल्याचे आढळून येत नाही. उदा: कर्ज माफी व शेत सारा या विशेष सवलती न मिळाल्याचे दिसते. याउलट चाराछावणतील भ्रष्टाचार रोजगार हमी योजनेतील भष्ट्राचार असे अनेक प्रकार वृर्तमानपत्रातून वाचायला मिळतात.

४) शेतमालाला हमी भाव :-

शिवरायांनी शेती क्षेत्रात स्थिरता आणन्यासाठी शेतमालाला हमी भाव देण्याची उपाययोजना राबविल्याचे आढळते. शेती मालाला हमी भाव दिल्यामुळे शेतकऱ्यांचे शोषण थांबले स्वराज्यात जेवढ्या पिकांचे उत्पादन केल्या जात त्यासर्व पिकांना हमी भाव जाहिर केल्याचे दिसते. त्यामुळे हमीभावापेक्षा कमी दरात शेत माल खरेदी करण्याचा अधिकार व्यापाऱ्यांना नसत जर हमी भावा पेक्षा कमी दरात एखाद्या व्यापाऱ्याने शेती माल खरेदी केला असेल तर त्या व्याप्याऱ्यावर कडकती कार्यवाही करुन त्यास शिक्षा दिली जात असे यामुळे शेतकऱ्यांच्या कष्टाला मोल आल्याचे आढळून येते.

सध्यामात्र शासनाकडून हमी भाव जाहिर केला जातो पण त्या कायद्याकडे दुर्लक्ष करुन हमी दरापेक्षा कमी भावात व्यापारी शेत माल खरेदी करुन शेतकऱ्यांची पिळवुन करीत असल्याचे आढळून येते पण शासनाचे यावर विशेष असे नियंत्रण असल्याचे आढळुन येत नाही.

५) सिंचनासाठी विशेष योजना :-

जलव्यवस्थापनातून सिंचन ही संकल्पना प्राचिन काळापासून निर्माण झाल्याचे आढळून येते, पण महाराजांनी जे जलव्यवस्थापन निर्माण केले ते इतर राज्यकर्त्यापेक्ष वेगळे होते कारण सध्या प्रचलित असलेली सुक्ष्मसिंचन व्यवस्था त्याकाळात आमलात आणल्याचे दिसते. शिवकाळात तलाव, तळे, विहिरी, धरणे, कालवे यांच्या सह्याने सिंचन व्यवस्था केली जात असत. ह्या जलस्त्रोत निर्मितीसाठी महाराजांनी विशेष योजना राबविल्याचे दिसते. उदा: दुष्काळावेळी रोजगार हमी योजनेच्या माध्यमातुन तळे, तलाव, सार्वजनिक विहिरी, यांची निर्मिती केली जात असत, तर मालकी हक्काच्या जागेत विहिर खोदण्यासाठी शासनाकडून विशेष असे अल्पव्याजदारातील कर्ज उपब्लध करुन दिल्या जात असत. या जलस्त्रोतातुन जास्तीत जास्त जमीन ओलीताखाली आणन्याचा प्रामाणिक प्रयत्न असावा असे वाटते.

आज महाराष्ट्र शासन सिंचनासाठी पाण्यासारखा पैसा खर्च करुन ही सिंचन क्षेत्रात योग्य ते यश मिळत नसल्याचे आढळून येते. पाणीआडवा पाणी जिरवा, जलयुक्त शिवार, मागेल त्यास शेत तळे, अनुसूचित जाती जमातीसाठी विशेष विहिर योजना, नदीजोड प्रकल्प, अशा अणेक योजना राबवुन ही सिंचनासाठी विशेष असे यश मिळत नाही, कारण काही शासकीय कर्मचाऱ्या मधील भ्रष्टाचार, लाभाधारकातील उदासिनता यामुळे ह्या योजना कागदावर राबविल्या जात असल्याचे आढळून येते.

६) *शेतीला पुरक अशा व्यवसायाना चालन:-*

महाराजांनी स्वराज्यातील संपूर्ण जनता शेतीवरच अवलंबु ठेवली नसल्याचे आढळून येते. त्यांनी शेती पुरक असलेल्या विविध व्यवसायांची निर्मिती करुन शेतीवरील अतिरीक्त भार कमी केल्याचे आढळून येते. बारा बलुते धारांच्या सह्याने बारा महाल व आठरा कारखाने निर्माण केले व यांच्या सह्याने खेडी स्वंयपुर्ण केली. करोडवाहू शेतीवर अवलंबुन असलेल्या तरुन शेतकऱ्यांना सैन्यात भरती करुन अर्थिक स्थैर्य प्राप्त करुन दिले. तसेच शेती पुरवक अशा पशुपालनालाही प्रोत्साहन दिला. स्वराज्यातील लोकसंखेच्या जवळ-जवळ ५० टक्के प्रमाण असलेल्या स्त्रियानाही स्वंयपुर्ण स्वावलंबी बनविले. त्यासाठी त्यांच्या हाताला काम दिल्याचे दिसते. उदा: तलवारीच्या म्यानावरील नक्षीकाम, पाणी पिण्याचे भांडे, घोड्यावरील आसन, लगाम, सैन्याचे कपडे, तंबु इत्यादी म्हणून स्त्रियाही आर्थिक स्त्रोतांच्या मुख्य प्रवाहात आल्याचे आढळून येते.

महाराष्ट्र शासन आज ही शेती पुरक असलेल्या जोड धंद्याना चालना देत असते. त्यात पशुपालन, दुग्ध व्यवसाय, कुकूट पालन, शेळी पालन, मत्सव्यवसाय, शिलाई काम अशा विविध योजना राबवित असते, पण कांही प्रशासकीय अधिकाऱ्यांच्या भष्ट्राचारामुळे व नागरीकांच्या उदाशिनतेमुळे ह्या योजना खेड्या पर्यंत पोहचत नसल्याचे दिसते.

७) *बाजार पेठा वसवून व्यापाराला प्रोत्सहान :-*

स्वराज्यातील उत्पादीत वस्तूंना योग्य भाव मिळवुन देण्यासाठी स्वराज्यात अनेक बाजारपेठांची निर्मिती महाराजांनी केली. मोक्याच्या ठिकाणी नविन नगरांची निर्मिती केली तसेच किल्ला तिथे बाजार पेठ असे समिकरण निर्माण केले. त्यामुळे शेतीच्या मालाला योग्य भाव मिळु लागला बाजारपेठांना अधिक गती प्राप्त करुन देण्यासाठी साहुकारांचे महत्व आपल्या अज्ञापत्रात विषद केल्याचे दिसते. "साहूकार म्हणजे राज्याची व राजश्रीची शोभा..." बाजारपेठाणा अधिक व्यापक करण्यासाठी इंग्रज, फ्रेंच, डच इत्यादी व्यापाऱ्याना विशेष अशा सवलती देऊन विदेशासी व्यापारी संबंध निर्माण केले. एवढेच नाहीतर आयात निर्यात धोरण ही ठरविले, आयात वस्तूवर जास्त कर तर निर्यात वस्तूवर कमी कर लावला त्यामुळे शेतकरी व कारागिर हे फायदेशिर राहिले.

आज जागतिकरणाच्या युगात ही शासन आपली भूमिका पार पाडत नसल्यामुळे बाजार भाव कोसळत असल्याचे दिसते. चुकीच्या आयात निर्यात धोरणामुळे शेतकऱ्यांचा शेती माल हा कवडीमोल भावामध्ये विकत असल्याचे आढळून येते.

निष्कर्ष :-

वरील संशोधन अध्यनावरुन काही महत्व पुर्ण निष्कर्ष निघाले आहे.

शिवाजी महाराजांची शिवशाही वास्तवात आणण्यासाठी महाराजांच्या वरील विचारांना प्रत्यक्षात व प्रमाणिक पणे अमलात आणन्याची अत्यंत अवश्यक्ता आहे.

शिवकाळा प्रमाणे आज ही महाराष्ट्रीयन जनतेला स्वलंबी बनविण्यासाठी शासन व जनता यांना आपआपली जबाबदारी प्रामाणिक पणे पार पाडावी लागेल.

सद्याच्या महाराष्ट्रात शासन व जनता यांना कृषीक्षेत्राविषयी सकारात्मक दृष्टीकोण ठेवावा लागेल व कमीत कमी खर्चाची शेती करण्याकडे कल दिला पाहिजे.

शिवकाळा प्रमाणेच आजही कायद्याच्या माध्यमातुन विविध योजना भ्रष्ट्राचार मुक्त वातावरणात अमलात आणल्या पाहिजेत जणेकरुन योजनांचा लाभ शेतकऱ्या पर्यंत पोहचल्या पाहिते.

सद्याच्या बाजापेठा, आयात निर्यात धोरण यामधील चुकीच्या धोरणाचा अभ्यास करुन शिवकाळातील कृती प्रत्यक्षात आणणे आवश्यक आहे.

सततची नापिकी, दुष्काळ, कर्ज बाजारीपणा यावर मात करण्यासाठी ठोस उपायोजना करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

संदर्भ :-

१) *रामचंद्र पंडित अमात्य - विरचीत, "अज्ञापत्र".*
२) *नामदेवराव जाधव, "शिवाजी महाराजांचे अर्थशास्त्र", राजमाता प्रकाशन अंबेवाडी पुणे,२०१३, पृ.क्र. १४४.*
३) *पुरूषोत्तम खेडेकर, "लोकराजे शिवराय", जिजाई प्रकाशन, पुणे, २०१०, पृ.क्र. २४, ३५*
४) *जयसिंगराव पवार, "शिवचरित्रापासून आम्ही काय शिकावे" मेहता पब्लिशिंग, हाऊस पुणे, २००५.पृ.क्र. २.*
५) *सिताराम काकडे, "छत्रपती शिवाजी महाराज" - स्मारक ग्रंथ, पार्वती प्रकाश अहमदनगर, २०१०.पृ.क्र.१४४,२०५,२४१.*
६) *नामदेवराव जाधव, "उद्योजक शिवाजी महाराज", राजमाता प्रकाश मुंबई, २०१२, पृ.क्र.४२,६१.*
७) *पुरूषोत्तम खेडेकर, "कुळवाडी भुषण", जिजाई प्रकाश पुणे, २०१९ पृ.क्र. १०८,१४६.*

जागतिकीकरणाचा शेतीच्या आर्थिक व सामाजिक विकासावरील परिणामाचा समाजशास्त्रीय अभ्यास

प्रा.डॉ. सिध्देश्वर रामचंद्र शेटकर
सहयोगी प्राध्यापक व समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
संजीवनी महाविद्यालय चापोली ता. चाकुर जि. लातुर

प्रस्तावणा :-

एकोणीसशे नव्वद सालानंतर भारताने आर्थिक उदारीकरणाचे धोरण अवलंबिले जीवनाच्या अनेक क्षेत्रात जे अनुकुल बदल घडून येत आहेत, त्यावरुन भारतीय अर्थव्यवस्था आता नव्या पर्वात प्रवेश करीत असल्याचे चित्र दिसत आहे.

प्रस्तुत विषय का निवडला याचे कारण असे की, भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेती क्षेत्राला महत्वाचे स्थान आहे. लोकसंख्येपैकी जवळ जवळ 65 टक्के लोकसंख्या शेतीवर अवलंबुन आहे. एकंदर राष्ट्रीय उत्पन्नापैकी जवळ जवळ 1/3 उत्पन्न शेती क्षेत्रा पासुन मिळते. जागतीकीकरणामुळे शेतीतुन धान्य प्राप्त होतेच आणि त्यामुळे शेतीच्या आर्थिक विकासास गतीही मिळत आहे. शेतीप्रधान उद्योगांना शेती या व्यवसायातुन कच्चा माल उपलब्ध होत असतो. औद्योगिक क्षेत्राला मजुर प्राप्त होतात, रोजगार निर्मिती होते, औद्योगिक उत्पादनाना ग्रामीण भागातुन मागणी प्राप्त होते त्याच बरोबर शेतमालाच्या निर्यातीतुन परकीय चलन प्राप्त होत असते. खतनिर्मिती, शेत अवजारे, उत्पादन उद्योग, शेतमाल प्रक्रिया, वितरण, साठवन इत्यादी उद्योगांचा विकासही शेती विकासाबरोबर होत असतो.

ग्रहितकृत्ये :-

जागतिकीकरणामुळे शेतीच्या आर्थिक विकासास गती मिळत आहे व शेतकऱ्यांच्या राहणीमानाच्या किंवा जीवनमानाच्या परिस्थीतीमध्ये सुधारणा घडुन येते.

संशोधन उद्दिष्टे :-

1) जागतिकीकरणात शेतीच्या आर्थिक विकासावरती परिणाम करणारे घटक कोणते ?
2) जागतिकीकरणात शेतीविषयक निर्यात धोरण काय आहे ?
3) जागतिकीकरणामुळे शेतीच्या मुलभूत सेवा सुविधामध्ये झालेल्या बदलाचा आढावा घेणे ?
4) जागतिकीकरणामुळे शेतकऱ्यांचे घडून आलेले सामाजिक स्थित्यंतर स्पष्ट करणे ?

साहित्याचे पुनरावलोकन :-

सर्वप्रथम आपणास आर्थिक विकास याचा अर्थ समजुन घेणे गरजेचे आहे, डी. ब्राईटसिंग यांनी सामाजिक कल्याणाच्या आधारे आर्थिक विकासाची व्याख्या केली आहे ती पुढील प्रमाणे आर्थिक विकास ही बहुमुखी प्रवृत्ती आहे, ज्यामध्ये मौद्रिक उत्पन्नातील वाढ अपेक्षीत नुसन त्यासोबत सामाजिक सवयी, शिक्षण, सार्वजनिक आरोग्य, विश्रांती आणि वास्तविकत: या सर्व सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थितीतील वाढ समाविष्ट आहे. या बाबी एक पुर्ण आणि सुखी जीवन निर्माण करण्यास सहाय्यभुत ठरतात. तसेच डॉ. पाटील गंगाधर यांनी त्यांच्या भारतीय आणि जागतिक आर्थिक विकास या पुस्तकात आर्थिक विकासाची व्याख्या केली आहे. ती पुढील प्रमाणे आर्थिक विकास ही एक सतत चालणारी प्रक्रिया आहे जी की, ज्याचा परिणाम म्हणून देशातील नैसर्गिक उत्पादन साधनांचा कौशल्य पुर्ण विकास केला जातो. देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात आणि दरडोई उत्पन्नामध्ये सतत आणि दिर्घकालीन वाढ होते. देशातील जनतेच्या सामाजिक कल्याणात वाढ होते आणि जनतेच्या जीवनमानाचा दर्जा तर उंचावतोच परंतु जीवनमान निर्देशकांत वाढ होते.

गॅट करारासंबंधात शेतीमालसंबंधी चर्चा करत करत असताना डॉ. व्हि. के. पांडे असे मत मांडतात की गॅट करारामुळे शेती मालाच्या आयातीतील जकात करात कपात व त्याच बरोबर सर्व प्रकारची बंधने काढून टाकणे, यामुळे विशेषत: विकसित राष्ट्रातील शेती-मालाची बाजारपेठ जास्त प्रमाणात उपलब्ध होईल. या शिवाय गॅट करारात अशी तरतुद करण्यात आली आहे की, प्रत्येक देशाने आपल्या देशातील खपतीच्या कमीतकमी 3 टक्के तरी शेतीमालाची आयात सक्तीने केलीच पाहिजे या सक्तीच्या आयतीच्या तरतुदीमुळे परदेशी बाजारपेठा, खुल्या झाल्या. याचा फायदा भारतासारख्या शेतीप्रधान देशाला शेतीमालाची निर्यात वाढविण्यासाठी होणार आहे.

भारतातील उदारीकरणापुर्वीची निर्यात व त्यानंतरची निर्यात यातील फरक लक्षात घेता उदारीकरणामुळे कृषी क्षेत्राला चांगले दिवस आले आहेत. दुसरे म्हणजे भारताच्या निर्यातीतील परांपरिक कृषी उत्पादनाकडून नवीन कृषी उत्पादनाकडे निर्यातीचा कल दिसुन येतो. भारत अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वयंपुर्ण होत आहे. म्हणून निर्यातीस प्रोत्साहन देवुन नवीन उत्पादन तंत्र व बियानांचा वापर करुन,

कृषी उत्पादन वाढवून उदारीकरणाचा फायदा घेण्यास हरकत नाही. जर निर्यातीत घट झाली भारतातील शेतकरी आपला उत्पादनाचा कल हा इतर पिकांकडे वळवतील अशा वेळेस अन्नधान्याचा प्रश्न निर्माण होण्याची शक्यता आहे. सध्या भारतीय कृषी उत्पादनात, अन्नधान्याच्या उत्पादनात सतत वाढ होत आहे. डॉ. टकले या लेखकाने भारतीय कृषी निर्यातीच्या संदर्भातील व्यक्त केलेले हे विधान भारताच्या मागील 50 वर्षात कृषी विकासात झालेल्या प्रगतीचे आशादायक चित्र दर्शविणारे आहे.

एन.डी. पाटील यांनी आयात निर्यात धोरणाबाबत टिपणी करताना असे म्हणतात की आयात निर्यात धोरण सातत्याने शेतकऱ्यांच्या विरुध्द राहिलेले आहे. जेव्हा परकीय बाजारपेठेत शेतकऱ्यांच्या मालाला चांगली किंमत येण्याची संधी असते नेमके त्याचवेळी भारत सरकार शेतीमालाच्या निर्यातीवर बंदी आणुन शेतकऱ्यांला त्या तेजीचा फायदा घेऊ देत नाही.

मिळालेल्या माहितीचे विश्लेषण :-

मागील काही भागामध्ये दर्शविल्याप्रमाणे माझ्या संशोधनासाठी मी काही पुस्तकांचा वापर केला आहे. यातून जे निष्कर्ष मिळाले आहेत, त्याची मांडणी या ठिकाणी केली आहे. मांडणी करतेवेळेस मिळालेल्या निष्कर्षाचे चार विभागामध्ये विभाजन केले आहे.

1) शेतीच्या आर्थिक विकासावरती परिणाम करणारे घटक
2) शेतीविषयक निर्यात धोरण
3) शेतीच्या मुलभूत सेवा सुविधामध्ये झालेला बदल
4) जागतिकीकरणाच्या नंतर शेतकऱ्यामध्ये घडून आलेले सामाजिक स्थित्यंतर

शेतीच्या आर्थिक विकासावरती परिणाम करणारे घटक :-

1) शेती उत्पादनामध्ये स्वयंपुर्णता :-

सन 1950-51 मध्ये अन्नधान्य उत्पादन 50.08 दशलक्ष होते ते सन 1999-2000 मध्ये जे 208.9 दशलक्ष टनापर्यंत वाढली आहे. तसेच दर हेक्टरी उत्पादन 1950- 51 मध्ये 522 के.जी. होते सन 1999-2000 मध्ये शेती उ त्पादन 1697 के.जी. झाले.

जागतिकीकरणात शेती क्षेत्रात झालेल्या मोठया गुंतवणुकीमुळे पाठबंधारे सोईमुळे, वाढत्या शेती संशोधनामफळे, शेती विस्तार, पत पुरवठयाच्या सोई, विक्रीच्या किंमतीत वाढ यामुळे ही वाढ झालेली आहे. विशेषत: शेती उत्पादन वाढविण्यासाठी हरीतक्रांतीचे वातावरण उपयुक्त झालेले आहे, परंतु शेती उत्पादन वाढले असले तर लागवडीखाली यावयाच्या जमीनीचा आकार मात्र सन 1970-71 पासून 125 दशलक्ष हेक्टर हाच राहिला आहे. त्यामुळे शेतीतील यश हे निर्भय यश मानता येत नाही.

2) शेतीमधील उत्पादनाविषयक प्रादेशीक विषमता : -

शेती उत्पादनाच्या बाबतीत उत्पादन जरी वाढले असले तरी प्रादेशीक विषमता मोठया प्रमाणात असल्याने सर्व शेतकऱ्यांना उत्पादन मोठया प्रमाणात असल्याने सर्व शेतकऱ्यांना उत्पादन वाढीचा फायदा मिळु शकलेला नाही. देशाच्या ज्या भागामध्ये दळणवळणाच्या सोई, पाठबंधारे सोई, विद्युत पुरवठा, बाजार व्यवस्था चांगली असेल अशा भागात शेतकरी शेतीतील गुंतवणुक वाढवितात. या सुविधा नसलेल्या भांगामधील शेतकरी मात्र अद्यापि परंपरागत पध्दतीनेच उत्पादन करतात व त्यांचे उत्पादनही त्यामुळे वाढत नाही. हे सांगायचे कारण म्हणजे अन्नधान्याखाली असलेल्या जमीनीपैकी फक्त 15 टक्के जमीनीत अधिक विकास झालेला आहे व एकंदर वाढलेल्या उत्पादनापैकी 56 टक्के उत्पादन वाढ 15 टक्के जमीन धारकांकडून झालेली आहे.

3) अंतर्गत व बाहय व्यापाराचा मुख्या आधार :-

बाहय व्यापारामध्ये दुसऱ्या देशाशी होणारा व्यापाराचा समावेश होतो. अंतर्गत व्यापार हा देशातील सीमारेषेमध्ये चालत असतो. शेतीमधील उत्पादीत माल हा जागतिकीकरणाच्या काळात शेतकरी थेट व्यापाराच्या ठिकाणी विकत असतो. उत्पादीत माल हा उपभोक्त्यापर्यंत पोहचविण्याच्या दुष्टीने वितरक किंवा एजंट याचा मज्जाव झालेला आहे. एजंट किंवा वितरक यांना मिळणारा पैसा हा शेतकऱ्याकडेच राहु लागला.

4) विकेंद्रित अर्थव्यवस्थेचा आधार :-

देशाच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये सरकारकडून दोन प्रकारच्या भुमिका हया विकासाच्या कार्यक्रमाचे नियोजन करत असताना घेतल्या जातात. त्या भुमिकामध्ये विकेंद्रीत अर्थव्यवस्था आणि केंद्रीत अर्थव्यवस्था या दोन भुमिका महत्वाच्या आहेत. जागतिकीकरणांच्या नंतर कृषी क्षेत्राच्या संदर्भात विचार केला तर असे निदर्शनास येते की, कृषी क्षेत्राचे मोठया प्रमाणात विकेंद्रीकरण झालेले आहे. धारण क्षेत्राची आणि धारण क्षेत्राशी निगडीत प्रमाणाचे भारतीय कृषी क्षेत्राच्या संदर्भात अवलोकन केले असता इ.स.1970 ते 1971 मध्ये देशातील एकुण धारण क्षेत्रापैकी 51 टक्के धारणक्षेत्र हे 1 हेक्टरपेक्षाही कमी होते. हे प्रमाण 1990-91 मध्ये 58 टक्के होते. म्हणजेच जागतिकीकरणाच्या काळात धारण क्षेत्राच्या संदर्भात भारतातील कृषीचे मोठया प्रमाणात विक्रेंदीकरण झाले आहे.

5) निर्यात वस्तुत कृषी वस्तुचे प्रमाण अधिक :-

जागतिकीकरणाच्या काळात शेतीविषयक वस्तुच्या निर्यातीमध्ये वाढ झाली आहे. 1960-61 मध्ये एकुण निर्यातीत कृषी निर्यातीचे प्रमाण 39.24 टक्के होते ते 1996-97 मध्ये 22.07 टक्के इतके झाले. महाराष्ट्राचा विचार केल्यास साखर, कापूस, द्राक्ष, कांदा, मोसंबी, संत्री, आंबा, केळी इत्यादीची निर्यात होते. थोडक्यात कृषीक्षेत्रातुन उत्पादीत झालेल्या वस्तुची निर्यात केल्यामुळे देशाला परकीय चलन प्राप्त होते म्हणून शेतीच्या आर्थिक विकास निर्यात वस्तूत कृषी वस्तुंचे अधिक प्रमाण हे महत्वाचे आहे.

शेतीविषयक निर्यात धोरण :-

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमध्ये कृषी उत्पादीत मालाची निर्यात वाढविण्यासाठी कालबध्द रितीने सुयोग्य कार्यक्रम तयार करुन प्रभावी पध्दतीने अंमलात आणणे आवश्यक आहे. कृषी उत्पादीत मालाच्या विक्रीचे स्वरुप आणि ठिकाण देशांतर्गतच न राहता जागतिक बाजारपेठ केंद्रीत करुन कृषी माल निर्यात करणे आवश्यक आहे. भारताने नवीन आर्थिक धोरण इ.स.1191 पासून स्विकारलेले आहे. या धोरणानुसार जागतिकीकरण, सरकारी उद्योगांचे खाजगीकरण आणि मुक्त बाजारव्यवस्थेला प्राधान्य देण्यात आलेले आहे. 1994 मध्ये उरुग्वे येथे कृषी व्यापाराच्या संदर्भात अनेक प्रकारचे निर्णय घेण्यात आले. कृषीच्या उत्पादनात वाढ झ ाल्यामुळे जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत कृषी उत्पादीत मालाच्या निर्यातीला चालना मिळालेली आहे.

आर्थीक विकासाच्या प्रक्रियेत कृषी क्षेत्रास व्यापाराच्या अटी अनुकुल आहेत. भारतात दक्षिण आशियातील देशांपेक्षा कृषी क्षेत्रात उत्पादन, रोजगार आणि उत्पादकता वाढविण्यास संधी आहेत. या संधीचा उपयोग करुन कृषी निर्यातीला प्रोत्साहन देणे आणि त्यादुष्टीने धोरण आखणे आवश्यक आहे. सरकारने 9 व्या पंचवार्षिक योजनेत कृषी क्षेत्राच्या संदर्भात सकारात्मक भुमिका स्विकारली आहे. भारतातील कृषी वस्तुच्या निर्यातीमध्ये 1960-61 मध्ये कॉफी, चहा, पेंड,खजुर, तंबाखु, काजु, मसाल्याचे पदार्थ, साखर, कच्चा कापुस, तांदुळ, मांस, मासे, फळे, भाजीपाला इत्यादीचा काही अंशी समावेश होता. 1996- 97 ची आकडेवारी विचारात घेतल्यास या पदार्थाच्या निर्यातीमध्ये मोठया प्रमाणात वाढ झाली आहे. त्यासोबतच 1990-94 मध्ये भारताची शेतीविषयक निर्यात 3.5 बिलीयन डॉलर होती तर ती इ.स. 2000-01 मध्ये निर्यात 6 बिलियन्स पर्यंत वाढली. म्हणजेच 74.4 टक्के वाढ झाली आहे.

कृषी आणि संबंधीत क्षेत्रातुन निर्यातीला चालना देण्यासाठी, कृषी निर्यात विभाग स्थापन करण्याची योजना मागील 2001-2002 च्या आयात - निर्यात धोरणानुसार सुरु करण्यात आली आहे.

शेतीच्या मुलभुत सेवासुविधा मधील बदल :-

शेती उत्पादन हे मुख्यता शेती उत्पादनासाठी आवश्यक असलेल्या वेगवेगळया प्रकारांच्या दुव्यांवर अवलंबुन असते. जागतिकीकरणानंतर शेतीतील उत्पादन वाढविण्यासाठी अनेक प्रकारचे मुलभुत बदल करण्यात आले त्याचे पुढीलप्रमाणे विश्लेषण केले आहे.

मुलभुत सुविधामध्ये पाणी, विज, रस्ते, दळणवळणाच्या सोई, शेतीविषयक संशोधन वगैरेचा समावेश होतो. या सुविधा शासनाकडून पुरवाव्यात अशी अनेक शेतकऱ्यांची इच्छा असते. पण या ठिकाणी या गरजा पुर्ण करण्यासाठी साठवणुकीच्या सोई आधुनिक स्वरुपाच्या आहेत. मालाला भाव नसेल तर शेतकरी त्याचा माल हा शहरातील शीतगृहामध्ये ठेवत असतो व योग्य वेळी तो विक्रीला काढत असतो.

शेतीमधील परंपरागत पध्दती नाहीसी करुन आधुनिक तंत्राचा वापर करुन शेतकरी उत्पादनामध्ये वाढ करत आहे. त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या श्रमामध्ये बचत होत आहे. पण या ठिकाणी एक बाब लक्षात घेण्यासारख्ची आहे ते म्हणजे यांत्रीकीकरण होत जाण्याचे प्रमाण वाढले आहे. दर्जेदार उत्पादनासाठी शेतकरी चांगले बी- बियाणे व खते यांचा वापर करत आहे व कश्याप्रकारे व कोणते बियाणे वापरण्यात यावे याचे मार्गदर्शन करण्याची शेतकऱ्यांना गरज आहे. असे मला वाटते.

शेतीसाठी सर्वात आवश्यक बाब म्हणज शेतीविषयक कर्जपुरवठा होण्याची गरज आहे. जागतिकीरणानंतर अनेक बॅकामधील वाढ झाली आहे. शेतकरी दिर्घ मुदतीच्या तसेच अल्प व मध्यम मुदतीच्या कर्ज पुरवठयाची मागणी करत असतो. बि- बियाणे , खते विकत घेण्यासाठी, यंत्रसामुग्री खरेदी करण्यासाठी, विक्रीविषयक खर्च करण्यासाठी खरेदी साठवणुकीसाठी बँकेकडून शेतकरी कर्ज घेत असतो व त्याची परतफेड करण्याचा प्रयत्न करत असतो.

शेतकऱ्याचे घडून आलेले सामाजिक स्थित्यंतर :-

शेतीतील शेतकऱ्यांचे उत्पन्न हे जागतिकीकरणाच्या काळामध्ये वाढलेले आहे. उत्पन्न वाढल्यामुळे शेतकऱ्याला चांगले पैसे मिळाले यातून त्याने शेतीबरोबर कौटुंबिक विकास पण घडून आणला आहे. शेतकऱ्यांच्या घरामध्ये आधुनिक सेवा सुविधांचा समावेश झाला आहे. यात दुरचित्रवाणी संच, स्वयंपाक घरातील सुविधा, मुलांचे शिक्षण, मोबाईल ची सेवा, अंगणामध्ये मळणीयंत्र, शेतीची पाहणी करण्यासाठी मोटार सायकल, इत्यादी अनेक सुविधा मुले सामाजिक स्थित्यंतर घडून आलेले आहे. शेतकऱ्याची मुले ही तालुक्याच्या ठिकाणी जाऊन इंग्रजी माध्यमातुन शिक्षण घेत आहेत. काही शेतकज्यामध्ये असे दिसुन आले की त्यांची पहिलीच पिढी उच्च शिक्षण घेत आहे. स्त्रियांच्या शिक्षणबाबत पुरेशी जागरुकता नाही. शेतकरी मोबाईल द्वारे संपर्क साधुन शेती मालाचे भाव जाणुन

घेत असतो. आधुनिक प्रकारे शेती करत असल्यामुळे शाळकामगाराचे प्रमाण कमी झाले आहे. मुल शेतात जाण्याऐवजी शाळेत जाऊ लागली.

संदर्भ सुची :-

1) डॉ. मोहिते शेषराव, शेती व्यवसायातील अरीष्ट (2007) जनशक्ती बुक्स ॲड पब्लिशर्स प्रा.लि. औरंगाबाद
2) डॉ.पाटील गंगाधर, भारतीय आणि जागतिक आर्थिक विकास (2001) चैतन्य पब्लिकेन्स, नाशिक
3) डॉ. घाणेकर वि.वि. जागतिकीकरण व भारतातील शेतकरी, सहकारी संस्था, उद्योग आणि बँका (2003) इन्स्टीटयुट ऑफ रुरल डेव्हलपमेंट ॲड एज्युकेशन पुणे.
4) पंडीत, नालिनीख जागतिकीकरण आणि भारत (2004) लोकवाडमय ग्रह, मुंबई.
5) कांबळे उत्तम, जागतिकीकरणाची अरिष्टे (2010) प्रकाशन कॉ. गोविंद पानसरे अमृत महोत्सव समिती.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

जागतिकीकरण आणि भारतीय अर्थव्यवस्था

प्रा.डॉ.जितेंद्र पांडूरंगराव काळे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, मुक्रमाबाद ता.मुखेड जि.नांदेड

प्रस्तावना

जागतिकीकरण आता विश्वव्यापी बनले आहे. काही देशांचा अपवाद वगळता जवळपास बऱ्याच देशांनी याचा स्वीकार केला असून ते अपरिहार्य बनले आहे. जागतिकीकरणामुळे मुक्त बाजार अर्थव्यवस्थेला चालना मिळालेली आहे. जागतिकीकरणाला स्थानिक वस्तूंची किंमत किंवा घडामोडींची जागतिक स्तरावर स्थानांतरणाची प्रक्रिया असे म्हटले जाते. संपूर्ण जगाचे एका मोठ्या बाजारपेठेत रुपांतरीत झालेल्या प्रक्रियेला जागतिकीकरण म्हणतात. वस्तू आणि सेवा तसेच भांडवल आणि श्रम यांच्या व्यापारावरील निर्बंध उठवून जागतिक पातळीवर व्यापार खुला करण्याची प्रक्रिया यात सामावलेली असते.

जागतिकीकरणाची प्रक्रिया ही भांडवलशाहीची वाढ उपलब्ध सागरी दळणवळण, टेलिग्रामपासुन ते २० व्या शतकातील उपलब्ध हवाई मार्ग, दुरध्वनी, संगणक, बहुराष्ट्रीय कंपन्या, व्यापार आणि गुंतवणूकीवरील निर्बंध खुले झाल्याने ही प्रक्रिया सुरु झाली. एकविसाव्या शतकाच्या पुर्वाधात माहिती तंत्रज्ञान आणि सेवांचा उदय झाला आणि पुढे व्यापार जागतिक पातळीवर खुला झाल्याने जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेने वेग घेतला.

जागतिकीकरणाच्या धोरणातून दक्षिणपूर्व आशियाची देश आणि ब्राझील यांनी विकास संपादन केला आहे. याउलट जागतिकीकरणातंर्गत उदारीकरण, खासगीकरण, तंत्रज्ञानात्मक क्रांती, बहुराष्ट्रीय कंपन्या, आंतरराष्ट्रीयकरण, राष्ट्र राज्याचा ऱ्हास, कल्याणकारी राज्याचा ऱ्हास, बाजारपेठांचे सार्वभौमत्त्व, बहुसांस्कृतिकवाद असेही प्रवाह सुरु झाले.

थॉमस फ्रिडमनच्या मते, ''जागतिकीकरण म्हणजे व्यापार, वित्त आणि माहितीच्या एकत्रीकरणातून एकच एक अशी जागतिक बाजारपेठ आणि संस्कृतीची निर्मिती होय.''

प्रा.सी.टी. कुरीयन यांच्या मते, ''विविधता असलेल्या अर्थव्यवस्थेचा समूह म्हणजे जागतिकीकरण होय.''

उद्दिष्ट

जागतिकीकरण आणि भारतीय अर्थव्यवस्था यांचा अभ्यास करणे हे प्रमुख उद्दिष्ट समोर ठेवून प्रस्तुत शोधनिबंध तयार करण्यात आला आहे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या लेखनासाठी संशोधन पद्धतीतील साधनांपैकी द्वितीय तथ्य संकलन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे. यात संदर्भ ग्रंथ, शोधनिबंध, मासिके, लेख व इतर संबंधीत साहित्याचा उपयोग करण्यात आला आहे.

विषय विश्लेषण

जागतिकीकरणाचा सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवनावर परिणाम झालेला दिसतो. कुटुंबव्यवस्था, विवाह, स्त्री-पुरुष समानता, जाती, जनजाती, भाषा इत्यादी सामाजिक घटकांमध्ये संक्रमण घडते आहे. लहान मुले, तरूण वर्ग आणि वृद्धांचे जीवनमान प्रभावित झालेले आहे. ग्राहकवादाच्या प्रभावातून नवसमाज आकार घेत आहे. माहिती तंत्रज्ञानाच्या क्रांतीमुळे लोकांच्या जीवनाचा सांस्कृतिक आकृतिबंध बदलत असून अमेरिकन कपडे, चायनीज अन्न, फ्रेंच व्हिस्की, इंग्लीश पॉप संगीत या बाबी दररोजच्या परिचयाचे आहेत. जागतिकीकरणातून नव्या नागरी समाजाची निर्मिती होत आहे.

जागतिकीकरणाचा स्पष्ट अविष्कार बाजारपेठ, व्यापार, वस्तु आणि वित्तीय गुंतवणूक या क्षेत्रातील आर्थिक प्रक्रियामध्ये दिसून येतो. आर्थिक धोरणे, कृषि रोजगार, नैसर्गिक आणि मानवी संसाधने यावरही जागतिकीकरणाने प्रभाव टाकलेला आहे. जागतिकीकरणाची नैसर्गिक नाळ उदारीकरणाशी जोडली असल्याने जगभर भांडवलाचा प्रवाह आणि बहुराष्ट्रीय कंपन्या तसेच कार्पोरेशन्स स्वत:चे जाळे विणत आहेत.

जागतिकीकरणामुळे 'राष्ट्रातीत नागरिकत्त्व' निर्माण होत आहे. आज घडीला बहुसांस्कृतिक नागरिकत्व उदयाला येत आहे. ही प्रक्रिया अशीच सुरु राहिली तर 'जागतिक नागरिकत्त्व' ही संकल्पना मूर्त स्वरुपात येऊ शकते. याउलट जागतिकीकरणात सांस्कृतिक वैविध्य नष्ट होऊन एक सारखी संस्कृती निर्माण होईल.

भारताने मिश्र अर्थव्यवस्थेला सोडचिठ्ठी देऊन खुले आर्थिक धोरण स्विकारले आहे. खाजगी क्षेत्रावरील निर्बंध काढून गुंतवणूकीचे मार्ग खुले केले. विदेशी गुंतवणूकीवरील बंधने हटवून भारतीय बाजारपेठ जागतिक बाजारपेठांशी जोडली गेली.

तक्ता क्र.१

भारताची आयात-निर्यात व व्यापार तोल (कोटी रु.)

वर्षे	निर्यात	आयात	व्यापारतोल
१९९०-९१	३२५५८	४३१९९३	१०६३५
१९९१-९२	४४०४२	४७८५१	३८०९
१९९२-९३	५३६८८	६३३७५	९६८७
१९९३-९४	६९७५१	७३१०१	३३५०
१९९४-९५	८२६७४	८९९७१	७२९७
१९९५-९६	१०६३५३	१२२६७८	१६३२५
१९९६-९७	११८८१७	१३८९२०	२०१०३
१९९७-९८	१३०१०१	१५४१७६	२४०७६
१९९८-९९	१३९७५३	१७८३३२	३८५७९
१९९९-२०००	१५९५६१	२१५२३६	५५६७५
२०००-०१	२०३५७१	२३०८७३	२७३०२
२००१-०२	२०९०१८	२४५०००	३६१६२
२००२-०३	२५५१३७	२९७००६	४२०६९
२००३-०४	२९३६३७	३५९१०८	६५७४१
२००५-०६	४५६४१८	६६०४०९	२०३९९१
२००६-०७	५७१७७९	८४०५०६	२६८७२७
२००७-०८	६५५८६४	१०१२३१२	३५६४४८
२००८-०९	४८४०७५५	१३७४४३६	५३३६८०
२००९-१०	८४५५३४	१३६३७३६	५१८२०२
२०१०-११	११४२९२२	१६८३४६७	५४०५४५
२०११-१२	१४६५९५९	२३४५४६३	८७९५०४
२०१२-१३	१६३४३१८	२६६९१६२	१०३४८४४
२०१३-१४	१९०५०११	२७१५४३४	८१०४२३
२०१४-१५	१८९७०२६	२७३४०४९	८३७०२३
२०१५-१६	-	-	७७३९२१
२०१८-१९	-	-	१२८६७१०

वरील तक्त्यावरुन असे स्पष्ट होते की, भारताची आयात-निर्यात तोल व व्यापारतोल यातील फरकाचा अभ्यास केलेला आहे. जागतिकीकरणानंतर भारताच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापारात नेहमीच आयात जास्त व निर्यात कमी दिसून येते. म्हणजेच आपला आंतरराष्ट्रीय व्यापारतोल १९९०-९१ ते २०१४-१५ पर्यंतच्या काळात तोट्यात आहे.

निष्कर्ष

जागतिकीकरणामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापार नेहमी तुटीत आहे. त्यामुळे भारतातील सोने विदेशात गेले आहे. तसेच चलनासाठी साठा कमी झाला आहे. परकीय व्यापारामुळे तुटीमुळे विकसीत राष्ट्राचे अप्रत्यक्षरित्या प्राबल्य वाढले आहे. आपली धोरणे विकसीत राष्ट्राच्या अनुकूल राबवावी लागतात. जागतिकीकरणामुळे आर्थिक विषमता वाढताना दिसून येते. जागतिकीकरणाचा भारताच्या व्यवहार तोलावर प्रतिकूल परिणाम झाला आहे. त्यामुळे असे म्हणता येते की, जागतिकीकरणाचे अनुकूल आणि प्रतिकूल असे दोन्ही स्वरुपाचे परिणाम झालेले दिसून येतात.

संदर्भ

१) Indian Economy-Dutta & Mahajan, २०१८ P.No.७९८
२) डॉ.सुखदेव खंदारे, भारतीय अर्थव्यवस्था, एज्युकेशनल पब्लिकेशन, २०१३
३) दैनिक लोकमत
४) www.wikipedia.com

जागतिकीकरण आणि भारतीय सेवा क्षेत्राची कामगिरी

प्रा. बेलुरे विशाल चंद्रशेखर,
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
राजीव गांधी महाविद्यालय, मुदखेड जि. नांदेड.

विकासाच्या अर्थशास्त्रात एक महत्वाची कसोटी मानली जाते की, जेव्हा अर्थव्यवस्थेत इतर क्षेत्रांपेक्षा सेवाक्षेत्र अधिक वेगाणे प्रगती करते तेव्हा खऱ्या अर्थाने त्या देशाच्या आर्थिक विकासाचा प्रारंभ होत असतो. भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या जागतिकीकरणास खऱ्या अर्थाने सन १९९१ मध्ये सुरूवात झाली असलीतरी, आरंभिस हे जागतिकिकरण फक्त कृषी व उद्योग या दोन क्षेत्रांशी व त्यात तयारहोणाऱ्या वस्तुंशी संबंधीत होते. जागतीक व्यापाराला अधिक गती व विस्तार देण्यासांठी अनेक देशांनी एकत्र येऊन १ जानेवारी १९९५ रोजी जागतीक व्यापार संघटनेची म्हणजेच डब्ल्युटीओ ची स्थापना केली. डब्ल्युटीओ पुर्वी जगातील विविध देशामध्ये चालणाऱ्या व्यापाराचे नियंत्रण व नियमन करण्यासाठी गॅट करार अस्तित्वात होता. पंरतु गॅट करारात सेवाक्षेत्राच्या व्यापारासंबंधी कोणतीहीतरतुद करण्यात आलेली नव्हती. डब्ल्युटीओ अंतर्गत पहिल्यांदाच सेवाक्षेत्राच्या व्यापाराचा मुद्दाहा मुख्य विषयाच्या यादीत समाविष्ठ करण्यात आला. या संदर्भात सेवाव्यापाराला प्रोत्साहान देण्यासाठी डब्ल्युटीओ अंतर्गत गॅट्स (General Agreement on Trade in Services) अर्थात 'सेवा व्यापारासंबंधी सर्वसामान्य करार' हीतरतुद करण्यात आली. या तरतुदीत सेवा क्षेत्राच्या व्यापारासंबंधी वेगवेगळया संकल्पना, नियमावली, इत्यादींची मांडणी पहिल्यांदाच करण्यात आली.गॅट्स अंतर्गत सेवांच्या व्यापाराचे पुढील चार प्रकारतयार करण्यात आले.

१) **सेवांचा परदेशातील पुरवठा(Cross-border Supply):-**या प्रकारात विविध देशातील सेवांच्या आयात निर्यात व्यापाराचा समावेश होतो. सेवा क्षेत्राचे ग्राहक आणि विक्रेते हे आपापल्या देशात राहुनच सेवांच्या खरेदी विक्रींचे व्यवहार करीत असतात या सेवांमध्ये प्रामुख्याने, टेलीफोन सेवा, ई-मेल्स व इंटरनेट सेवा, माहितीची ऑनलाईन देवान -घेवान इत्यादींचा समावेश होतो.

२) **सेवांचा परदेशात उपभोग(Consumption abroad):-**या प्रकारात अशा सेवांचा समावेश करण्यात आलेला आहे. ज्यात ग्राहक स्वता: विदेशात जाऊन संबंधीत सेवा खरेदी करीत असतो उदा. पर्यटन, रूग्ण सेवा, विद्यार्थी इत्यादी.

३) **सेवांचे वाणिज्जिक अस्तित्व(Commercial Presence):-**या प्रकारात सेवांचा पुरवठा कराणारी संस्था विदेशात जाऊनतेथे आपली शाखा स्थापन करत असते उदा. बँकींग सेवा, विमा कंपन्या, उपहारगृहे इत्यादी.

४) **नैसर्गिक व्यक्तींचे अस्तित्व(Presence of natural person):-**या प्रकारात सेवा पुरवठादार देशातुन विविध सेवा देणाऱ्या व्यक्तींचे ग्राहक देशातस्थलांतरण केले जाते. उदा. डॉक्टर अभियंते, प्राध्यापक, हिशेबनिस इत्यादी. गॅट्स अंतर्गत जागतीक पातळीवर सेवांच्या व्यापारात मोठयाप्रमाणात वृध्दी व्हावी यासाठी प्रत्येक राष्ट्रावर पुढील प्रमाणे बंधणे घालण्यात आलेली आहेत.

१) **सर्वाधिक पसंती राष्ट्र वागणूक(Most favored nation treatment) :-** या दरतूदीत देान राष्ट्रांनी जर सेवा-क्षेत्रासंबंधी व्यापारात आपापसात करार करून काही सवलती लागू केल्या असतीलतर त्या सवलती डब्ल्युटीओ च्या इतरसदस्य देशांना देखील आपोआप लागुहोतील.

२) **राष्ट्रीय वागणूक(National treatment) :-** यानुसार कोणत्याही देशाने सेवांचा पुरवठा करीत असलेल्या परकीय कंपन्या आणि ऐतदेशिय कंपन्या यात पक्षपात करता कामा नये.

३) **बाजार उपलब्धता(Market access) :-** या तरतुदी अंगर्तत सेवांचे ग्राहक असलेले देश सर्वसामान्य वाटाघाटीच्या माध्यमातून सेवांच्या पुरवठयावर काही मर्यादा घालु शकतात. उदा. सेवा पुरवठादारांची संख्या देवान-घेवाणीचे मुल्य व संख्या, नैसर्गिक व्यक्तींची संख्या इत्यादी.

४) **पारदर्शकता(Transperency) :-** या अंतर्गत डब्ल्युटीओ च्या सदस्य राष्ट्रांनी सेवांच्या व्यापारासंबंधीची सर्व माहिती नियमितपणे प्रकाशित करूण इतर सर्व सदस्य देशांनाती उपलब्ध करून द्यावी असे बंधन आहे.

५) **अनुसूची(Schedule):-** या तरतुदीनूसार डब्ल्युटीओ च्या सदस्य राष्ट्रानी एक अनुसूचीतयार करून त्यात विदेशी पुरवठादारांना खुल्या असलेल्या सेवा, राष्ट्रीय वागणूक व बाजार उपलब्धता असलेल्या सेवांची यादी द्यावी.

भारतीय सेवाक्षेत्राची कामगीरी:-

भारत हा डब्ल्युटीओ आणि गॅट्रसचासंस्थापकसदस्य आहे. गॅट्स कराराच्या माध्यमातून भारतीय सेवा उद्योगांसाठी अनेक नवीन संधी निर्माण होतील BPO, KPO, वित्तीय सेवा, मुलभूत संचार सेवा, व्यावसायिक व कामगार सेवा इत्यादी क्षेत्रात प्रगतीची

मोठीसंधी निर्माण होईल असे भाकीत करण्यात आलेहोतो. गॅट्स कराराची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी सन २००० सालानंतरसुरूझाल्यामुळे या नंतरच्या काळात भारतीय सेवाउद्योगाच्या कामगिरीचा आढावा घेनेसंयुक्तीकठरेल.

१) **सेवा क्षेत्राचा वृध्दी दर:-**गॅट्स पूर्व काळात भारतीय सेवा क्षेत्राच्या वृध्दीचा दर अत्यंत संथगतीनेवाढत होता परंतु गॅट्स नंतरच्या काळात त्यात वेगवान वृध्दी झालेली आहे. हा दर राष्ट्रीय उत्पन्नातील वृध्दीदरापेक्षा अनेक वेळा वेगाने वाढत आहे. सन २०१०-११ ते २०१८-१९ या काळातील भारताच्या राष्ट्रीय उत्पन्नातील वृध्दी दर ७.२६% होता. तर याच काळातील सेवाक्षेत्राचा वार्षिक वृध्दी दर ८.९२% हेाता. अशाप्रकारे सेवा क्षेत्रात राष्ट्रीय उत्पन्नापेक्षा वेगाने वाढ होत आहे.

२) **राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाटा:-** राष्ट्रीय उत्पन्नात सेवा क्षेत्राचा वाटा वाढत जानेहे अर्थव्यवस्थेच्या प्रगतीचे लक्षण मानले जाते. भारताच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात देखील सेवाक्षेत्राचा वाटा सातत्याने वाढत आहे. वर्ष १९९२-९३ मध्ये ४२.०९% असनाराहा वाटा २००८-०९ मध्ये ६४.५०% झाला. त्यात पुढे आनखी वाढ होत गेली. सन २०१८-१९ मध्येहा वाटा ६२.५% झाला आहे.

३) **सेवांचा व्यापार:-**गॅट्स करारा नंतर भारताच्या सेवाक्षेत्र व्यापारात अत्यंत जलद गतीने वाढ होत गेली आहे. भारताच्या सेवा क्षेत्राची निर्यात व आयात या दोन्हीत वाढ होत असलीतरी जास्तीत -जास्त वेळा निर्यात व्यापारात मोठी वाढ घडून आली आहे. सन १९९० मध्ये जागतीक सेवा निर्यातीत भारताचा वाटा ०.५९% होता. सन २०१७ मध्ये त्यात वाढ होऊनतो २.६०% इतका झाला.

४) **सेवा क्षेत्रातील परकीय गुंतवणूक:-**जागतीकीकरणाच्या काळात भारताच्या सेवाक्षेत्रातील परकीय गुंतवणुकीत सातत्याने वाढ होत आहे. सन २०१७-१८ मध्ये भारताच्या एकूण परकीय गुंतवणूकीत सेवा क्षेत्राचा वाटा ६४.६% इतकाहोता. पुढेत्यात अनखी भर पडूनतो एप्रिल - सप्टेंबर २०१९ या काळात ६४.४% इतका झाला.

५) **सेवा क्षेत्रातील रोजगार:-** रोजगारासाठी सेवाक्षेत्रावरील जास्तीत-जास्त अवलंबीत्व हे आर्थिक विकासाचे लक्षण माणले जाते. भारतीय अर्थव्यवस्थेतील सेवाक्षेत्रात जागतिकीकरणाच्या काळातसातत्याने वाढ होत आहे. सन २००४-०५ मध्ये भारताच्या एकूण रोजगार निर्मितीत सेवा क्षेत्राचा वाटा २४.८% होता. त्यात पुढे आनखी वाढ होऊनतो सन २०१८-१९ या वर्षात ३१.९% इतका झाला.

निष्कर्ष:-

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे भारताचे सेवाक्षेत्र अधिक वेगाने प्रगती करीत आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासाचे ते इंजिन ठरत आहे. जागतीकीकरणाच्या काळात सेवा क्षेत्राचा वृध्दी दर, या क्षेत्राचा राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाटा, या क्षेत्राचा अंतरराष्ट्रीय व्यापारातील वाटा, परकीय गुंतवणूक आणि रोजगारातील वाटा या सर्व प्राचलांमध्ये वेगवान अनुकुल बदल होत आहेत.

संदर्भ:-

१) **Economic Survey of India of various years.**
२) https://www.wto.org/english/tratop_e/serv_e/gatsqa_e.htm.
३) **RBI Annual Reports of various years.**

ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

जागतिकीकरण आणि सामजिक न्याय: एक समाजशास्त्रीय अभ्यास

प्रा. डॉ. सुरेश वि. धनवडे
सहयोगी प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय शंकरनगर,
ता. बिलोली जि. नांदेड (महाराष्ट्र)- ४३१७३६

सारांश:

भारताने इ.स. १९९१ मध्ये नविन आर्थिक धोरणाचा स्वीकार केल्यामुळे जागतिकीकरणाचे भारतीय समाजावर चांगले व वाईट परिणाम झालेले आहेत. ज्यामधून खाजगीकरण, उदारीकरण व जागातिकीकरण ह्या संकल्पनांचा उदय झाला. या संकल्पना वेगवेगळ्या असल्यातरी परस्परांशी निगडीत आहेत. जागतिकीकरण ही संकल्पना आर्थिक स्वरुपाची असली तरी तिचे इतर सर्व क्षेत्रावर दुरगामी परिणाम झालेले आहेत. भारतीय समाजात अनेक काळापासून कार्यरत असलेल्या सामाजिक न्याय संकल्पनेवर जागतिकरणाचा परिणाम झालेला आहे याचा समाजशास्त्रीय अभ्यासाव्दारे अभ्यासले आहे.

सूचनक शब्द: *जागतिकीकरण, खाजगीकरण, उदारीकरण, सामाजिक न्याय, भारतीय समाज, विकास, परिवर्तन, जागतिक समूह, इत्यादी.*

प्रस्तावना:

भारतीय समाजव्यवस्थेमध्ये स्वातंत्र्य, समता आणि बंधूभाव हा एक महत्वाचा घटक आहे; पण जागतिकीकरणाच्या विकास प्रक्रियेत तो दुर्लक्षित असा घटक आहे. भारतीय राज्यघटनेची तत्वे या देशांतील प्रत्येक नागरिकाला स्वच्छंदीपणे जीवन जगण्याचा व सर्वांगीण विकास साध्य करण्याचा हक्क आहे. परंतु समाज जीवनाच्या मुख्य प्रवाहापासून भारतीय समाजातील लोक आजही आर्थिक, सामाजीक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक इत्यादींमध्ये समानतेचे नाही. याचा अर्थ जगाच्या तुलनेमध्ये भारतीय समाज मागे का आहे? इत्यादी गोष्टींचा शोध घेऊन जागतिकीकरण आणि सामाजिक न्याय विकासाच्या प्रवाहात आणले पाहीजे म्हणून प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये भारतीय समाजामध्ये सामाजिक न्यायाची संकल्पना मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

जागतिकीकरण आणि सामाजिक न्यायाचा अभ्यास देश, विदेशातील अभ्यासकांनी विविधांगी संशोधनपर अध्ययन केले असले तरी उपरोक्त विषयास अधिक समर्पक अशाच घटनांचा आढावा प्रस्तुत शोध निबंधात घेतला आहे. या अनुषंगाने उपर्यूक्त शिर्षकावरुन विवेचन पुढील **उद्दिष्टांना** अनुसरुन केले आहे.

१. 'जागतिकीकरण' आणि 'सामाजिक न्यायाचा' समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून अध्ययन करणे.
२. जागतिकीकरण आणि सामाजिक न्याय या संकल्पनेचा अभ्यास करणे.
३. जागतिकीकरण आणि सामाजिक न्याय यामधील परस्पर संबंध जाणून घेणे.
४. उत्तरआधुनिकतेत जागतिकीकरण आणि सामाजिक न्यायाचे महत्व जाणणे.
५. संकलीत माहितीचे विश्लेषण करणे.

संशोधनाची उद्दिष्टे समोर ठेवून अध्ययनात **गृहितकृत्ये** पुढीलप्रमाणे मांडलेली आहेत.

१. जागतिकीकरण आणि सामाजिक न्यायाची अत्यंत गरज आहे.
२. सामाजिक न्याय काळाची गरज आहे.
३. भारतीय समाजामध्ये सामाजिक न्यायाच्या सैध्दांतीक दृष्टीकोनाची गरज आहे.

शोधनिबंधाचे महत्व:

प्रस्तुत शोधनिबंधाचा मुख्य उद्दिष्ट जागतिकीकरण आणि सामाजिक न्याय समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून अध्ययन करणे. उत्तरआधुनिकतेत जागतिकीकरण आणि सामाजिक न्यायाचे महत्व जाणणे. तसेच भारतीय सामाजीवनाचा ऐतिहासिक आढावाव्दारे भारतीय समाजाला सामाजिक न्याय्य किती आवश्यक आहे? हे आपल्याला अभ्यासाव्दारे लक्षात येते. सदरील अभ्यासाचा उपयोग सामान्य अभ्यासक, शासन यंत्रणा, महिला आयोग, स्त्री चळवळीतील कार्येकर्ते व अभ्यासक इत्यादींना होऊ शकेल म्हणून हा विषय महत्वाचा आहे.

संशोधन पध्दती:

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक संशोधन आराखडा वापरण्यात आला आहे. तसेच शोधनिबंधात दुय्यम स्त्रोतांचा उपयोग, नियतकालीक, शासकीय लेख वर्तमानपत्रे, वैचारीक लेख, संकेत स्थळे इत्यादींचा वापरकरण्यात आला आहे. या अनुषंगाने दुय्यम

सामुग्री पध्दतीव्दारे जागतिकीकरण आणि सामाजिक न्याय: एक समाजशास्त्रीय अध्ययनाचा वैज्ञानिक दृष्टीकोनातून स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे. जागतिकीकरण आणि सामाजिक न्याय ही संकल्पना विविध शास्त्रामध्ये अभ्यासल्याजात असलीतरी ती आंतरविद्याशाखीय संकल्पना आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधाचे वस्तुनिष्ठ विश्लेषण खालीलप्रमाणे केले आहे.

जागतिकीकरण:

सी.टी. कुरीमन यांच्या मते, "जागतिकीकरण म्हणजे विविध अर्थव्यवस्थांचा परस्परांतील व्यवहाराव्दारे वैयक्तिक उदिष्ट साध्य करण्याच्या प्रक्रीयेतून भविष्यात निर्माण होणाऱ्या वैशिष्ट्यपूर्ण अर्थव्यवस्थेचा समूह होय." एखाद्या देशाची अर्थव्यवस्था जागतिक अर्थकारणाशी संलग्न करणे, माहितीचा ओघ, तंत्रज्ञान, उत्पादनाचे एकीकरण करणे व देशाच्या भौगोलिक सिमेपलिकडे वस्तू, सेवांची देवघेव करणे होय.

"जागतिकीकरण म्हणजे वस्तू व सेवा आणि आंतरराष्ट्रीय भांडवल प्रवाह अतिजलद व प्रसरण तंत्रज्ञान यांचे प्रमाण तसेच विविधता यांच्या साह्याने जगातील देशांचे सतत वाढत जाणारे परस्परावलंबित्व होय. जागतिक अर्थव्यवस्था अस्तित्वात आणण्यासाठी सर्व राष्ट्रांची एकच बाजारपेठ निर्माण करणे होय. असेही जागतिकीकरणाबाबत म्हटले जाते". जागतिक बँकेने असे म्हटले की, "उपभोग वस्तूसह सर्व वस्तूंवरील आयात निर्यात निर्बंध हळूहळू रद्द करणे, आयात जकातीच्या दरात कपात करणे आणि सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगाचे खाजगिकरण करणे म्हणजे जागतिकीकरण होय". राष्ट्राराष्ट्रांच्या राजकिय सिमा ओलांडून विस्तारीत झालेली आर्थिक क्रिया म्हणजे जागतिकीकरण होय[१].

"विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात झालेल्या प्रगतिमुळे विसाव्या शतकाच्या अखेरीस जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेला चालना मिळाली, या प्रक्रियेमुळे जग हे एक खेडे बनले. सोव्हियत रशियाचे पतन झाल्यामुळे अमेरिका ही जागतिक शक्ती राहिल. अमेरिकेने राजकीय, आर्थिक इत्यादी क्षेत्रात आपले वर्चस्व निर्माण केले. अनेक राष्ट्रांवर दडपण आणून मुक्त अर्थव्यवस्था स्विकारण्यास भाग पाडले. जागतिक अर्थव्यवस्थेत बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी आपली पकड निर्माण केल्यामुळे जागतिकीकरणाचा फार मोठ्या प्रमाणात चालना मिळाली. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी निरनिराळ्या मार्गाचा अवलंब करुन जागतिक अर्थव्यवस्था गठीत करण्याचे प्रयत्न केले. या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना धोरणाचा परिणाम भारताच्या सर्वच क्षेत्रावर झाला आहे".

सामाजिक न्याय:

समाजमान्य मूल्यांवर अधिष्ठित असलेली न्यायाची संकल्पना. तिच्याबद्दल वेगवेगळी मते आहेत आणि ती सर्व वास्तववादी आहेत. सामाजिक न्याय ही नीतिमूल्यांवर आधारलेली संकल्पना आहे. ती सामाजिक धोरणांमध्ये, राज्यशास्त्र आणि राजकीय नियोजनामध्ये, कायद्यामध्ये, तत्वज्ञानात आणि सामाजिक शास्त्रांच्या उगमस्थानात विचारात घ्यावी लागते. सामाजिक जीवनातील मध्यवर्ती असणारे नैतिक प्रमाण सामाजिक न्यायात असते. सामाजिक न्याय, सामाजिक सिध्दांत आणि सामाजिक क्रिया या दोन्हींमध्ये महत्वाची भूमिका बजावतो. त्यामुळेच सर्व सामाजिक शास्त्रे ह्या संकल्पनेला मूलभूत मानतात. कोणतेही समाजमान्य श्रम करणारी व्यक्ती ही - न्याय श्रम करीत असते; परंतु चोर किंवा दरोडेखोर यांची कृती वा श्रम अन्यायकारक ठरतात. व्यक्तीची कुवत आणि तिचे हित एका बाजूला आणि समाजाचे हित दुसऱ्या बाजूला यांची परस्पर उपकारक अशी समतोल सांगड जेव्हा घातली जाते, तेव्हा समाजात न्याय प्रस्थापित झाला असे म्हणता येईल. व्यक्तिव्यक्तींमध्ये कुवत, आवड-नीवड आदिंबाबत भिन्नता असते; तथापि व्यक्तिव्यक्तिमध्ये आणि व्यक्ती व समाज यांमध्ये सुसंवाद व समतोल साधावा लागतो. म्हणजेच सामाजिक स्थैर्य प्रस्थापित होऊन प्रगती होते.[२]

सामाजिक न्याय दोन प्रकारची असतात. पहिला औपचारिक न्याय, जो न्यायसंस्था-कायद्यांमधील तरतुदींनुसार दोषी व्यक्तींना शिक्षा देऊन कार्यवाहीत होतो. अशा सामाजिक न्यायाचे स्वरुप कायदेशीर आणि गुन्हेगारीशास्त्राशी नीगडित असते. अशा न्यायाचे स्वरुप 'देवाने दिलेली शिक्षा' असेही मानले जाते. 'देवाने दिलेले शासन' हा एक सिध्दांत मानसशास्त्रीय साहित्यात महत्वाचा मानला जातो. दुसरा अनौपचारिक न्याय ,जो नैतिकता आणि राजकीय परिस्थितीशी संबंधित असतो; तो विधायक आणि माणुसकीचा निकष लावून समाजात उपलब्ध असलेल्या चांगल्या-वाईटाचे वाटप करण्यावरुन दिला जातो. योग्य निकष हक्कांचे वितरण केले जाते, यामध्ये दोषी लोकांना शिक्षा दिली जाते, ती केवळ इतरांनी पुहा वाईट वागू नये म्हणून, ह्या शिक्षेमुळे पीडितांना, दुर्बलांना सामाजिक न्याय पूर्णपणे मिळत नाही; परंतु अशा होणाऱ्या शिक्षा तात्पुरत्या दहशत निर्माण करतात.[३]

स्वातंत्र्य, समता, विश्वबंधुत्व, आर्थिक, राजकीय, सामाजिक हक्क, स्त्री-पुरुष समानता, समाजातील सर्व व्यक्तींना शिक्षणाची, विकासाची संधी आदी मूल्य आणि तत्वे ही सामाजिक न्यायाची उद्दिष्टे होत. न्याय ही मानवी संकल्पना असल्यामुळे ती गतिमान आहे. न्यायाची कल्पना भिन्नभिन्न समाजांत वेगवेगळी असते. तसेच कालानुसार तिच्यात फेरबदल होतात. काल न्याय्य वाटणारी गोष्ट विद्यमान परिस्थितीत अन्याय वाटू शकते. कधीकधी याउलटही स्थिती असते. उदा., पूर्वी पाश्चात्य देशांत (इंग्लंड) पुरुषांनाच फक्त मताधिकार होता. तो १९२८ पर्यंत योग्य व न्याय्य मानला जाई.[४]

प्लेटोच्या 'रिपब्लिक' ग्रंथाचा पारंभच न्याय म्हणजे काय? या मौलिक प्रश्नाने होतो. सत्ताधीशांच्या जे हिताचे तो न्याय, ही कल्पना त्याने प्रथम अयोग्य ठरविली. म्हणजेच सर्व सत्ता व अधिकार एकाच ठिकाणी असता कामा नये हे त्याने स्पष्ट केले. त्या वेळेपासून नैतिक, राजकीय व कायदेविषयक तत्वज्ञानात प्लेटोने उपस्थित केलेला वरील प्रश्न अगदी मूलभूत स्वरुपाचा आहे. म्हणून न्यायाची प्रस्थापना हेच शासनाचे प्रमुख कर्तव्य असा प्लेटोने निर्वाळा दिला.[५]

ॲरिस्टॉटलनेही न्यायविषयक विचार करताना वितरणविषयक न्याय व क्रमनिरपेक्ष न्याय, असे दोन प्रमुख भेद सांगितले होते. वितरणविषयक न्यायामागे विशिष्ट वर्गात उपलब्ध वस्तूंचे वाटप कसे करावे? याबद्दलचा विचार आहे. तर क्रमनिरपेक्ष न्यायमागे कोणा व्यक्तीला काय मिळण्याचा अधिकार आहे? याबद्दलची चर्चा केली आहे. वितरणात्मक न्यायामध्ये समान दर्जाच्या सर्वाना समान वागणूक हे तत्व अभिप्रेत आहे. हे तत्व योग्य असले तरी नेहमीच व्यवहार्य ठरते असे नाही. धान्य टंचाईच्या काळातदेखील प्रत्येकाला पोटभर होईल एवढे धान्य मिळण्याचा हक्क असतो खरा. पण गरजू लोक आणि उपलब्ध धान्य लक्षात घेऊनच त्याचे प्रत्येकाला समान वाटा मिळेल या हिशोबाने वाटप करावे लागते.[६] अलीकडच्या काळात सामाजिक न्यायाच्या प्रस्थापनेला विशेष महत्व देण्यात येते त्यामागे वितरणात्मक न्यायाची कल्पना आहे. सर्व नागरिकांना राज्यात समान दर्जाची वागणूक मिळाली पाहिजे. वंश, जात, धर्म, स्त्री वा पुरुष यासारख्या विचाराच्या आधारे कोणाबाबतही पक्षपात होता कामा नये, ही त्यामागची भूमिका. समाज नियमाच्या वेळी क्रमनिरपेक्ष न्याय म्हणजेच न्याय मिळवण्याचा सर्वांना अधिकार हा विचार अधिक प्रभावी असतो.

निष्कर्ष:

आता स्त्री-पुरुष समानतेची कल्पना सर्वत्र समाजमान्य झाल्यामुळे स्त्रीला मतदानाचा हक्क नाकारणे अन्यायाचे होईल; तथापि काही समाजांत अद्याप स्त्रीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन उपभोग्य वस्तू असा असून तिथे स्त्रियांची खरेदी-विक्री होते किंवा सार्वजनिक जीव-नात त्यांना स्थान नाही. येथील समाजाला त्यात काही अन्यायकारक वाटत नाही आणि महत्वाचे म्हणजे स्त्रियांनाही आपल्यावर अन्याय होतो, असे वाटत नाही. त्यामुळे न्याय-अन्याय ठरविणे कठीण होते. या गतिमान संकल्पनेला तत्कालीन समाजाची मान्यता आवश्यक असून समाजमान्य मूल्यांवर न्यायाची संकल्पना अधिष्ठित असते, हा निष्कर्ष यातून काढता येईल. म्हणनून न्याय म्हणजे काय? आणि अन्याय म्हणजे काय? याची जाणीव समाजाला होणे महत्वाचे आहे. समाजात जेव्हा अन्यायाची जाणीव होते, तेव्हा त्याचे परिमार्जन करण्याकरिता प्रतिकारार्थ चळवळी निर्माण होतात. सती, बालविवाह, अस्पश्यता, हुंडा, तलाक, कौटुंबिक हिंसा या दुष्ट रुढींविरुध्द समाजाला दीर्घकाळ संघर्ष करावा लागला; तरीसुध्दा अद्यापि या सर्व रुढींचे समूळ उच्चटन झाले आहे, असे ठामपणे सांगता येत नाही.

संदर्भ:

१. Marginalization- Wikipedia.
२. वाड विजया, २०१२, '*मराठी विश्वकोष*', मुंबई: महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, खंड- १९, पृ. २४८.
३. कित्ता, पृ. २४८.
४. कित्ता, पृ. २४८.
५. गर्गे स. मा., २००७, '*भारतीय समाजविज्ञान कोश*', पुणे: मेहता पब्लिशिंग हाऊस, खंड- पृ. १३१.
६. कित्ता, पृ.१३१.

जागतिकीकरणाचा परिप्रेक्ष्य आणि मराठी भाषा

प्रा. डॉ. राम धारासूरकर
मराठी विभाग प्रमुख, शाहीर अण्णाभाऊ साठे, महाविद्यालय, मुखेड

जागतिकीकरण ही प्रक्रिया मुख्यत: व्यापार आणि आर्थिक संदर्भात महत्वाची मानली जाते. जागतिक अर्थव्यस्थेशी आपली अर्थव्यवस्था जोडणे असा त्याचा सरळसरळ अर्थ जाणवतो. जगाच्या आर्थिक, सामाजिक व राजकीय जीवन सुत्रांना एकत्र करणे हा जागतिकीकरणाचा खऱ्या अर्थ ग़हीत धरता येईल.जेथे अर्थकारण येते तेथे मानवी जीवनाची उलथापालथ होत असते. किंबहुना आर्थिक प्रक्रिया ही जीवनाच्या सर्वांगाना स्पर्श करते. अर्थकारणामुळेच जग झपाट्याने बदलत आहे. स्पर्धा हे जागतिकीकरणाचे महत्वाचे सूत्र आहे. खाजगीकरण, उदारीकरण आणि जागतिकीकरण ही मुक्त अर्थव्यवस्थेची मूलतत्वे मानली जातात.

जागतिकीकरणाचा सर्वात जास्त प्रभाव महानगरावर झाला आहे. महानगरातील उच्चशिक्षित वर्गाने हा प्रभाव लवकर स्वीकारला. जुनी संस्कृती व नवी संस्कृती असा फरक पडत गेलेला दिसतो. आधुनिकीकरणाचे आकर्षण प्रचंड असते. स्वत:ला आधुनिक म्हणून घेण्याचा कल महानगरीय जीवनात मोठ्या प्रमाणात आजही आहे. नव-अभिजनवर्ग अशी नवी संस्कृती आता तयार झाली असून या संस्कृतीत चंगळवाद, भोगवाद, स्वैराचार, पैशाची उधळपट्टी याला जास्त महत्त्व आले आहे. त्यामुळे मानवी मूल्य, संस्कृती, भावना, माणूसकी या बाबी सर्रास दुर्लक्षित होत आहेत. त्याचा परिणाम दोन पिढीत अंतर वाढत चालण्यामध्ये होत आहे. पन्नास साठ वर्षापूर्वीची संस्कृती व आजची संस्कृती यात प्रचंड तफावत दिसून येते. औद्योगिकीकरणामुळे एकत्र कुटुंब पद्धतीचा ऱ्हास होत असून चंगळवादाला जास्त महत्त्व आले आहे.

जागतिकीकरणामुळे मोठ्या प्रमाणात बोकाळलेला भौतिकवाद माणसाच्या जगण्यावर, प्रसंग, घटना, भाषा, संस्कृती व मानवी व्यवहार इत्यादीवर विलक्षण प्रभावी ठरला आहे. माणसांचे वागणे, बोलणे व्यवहार करणे बदलून गेले आहे. त्याचा उलटा परिणाम सुद्धा होऊन माणूस नैराश्यग्रस्त व नशावादी बनला आहे. रोजचे जीवन जगताना दु:खाला सातत्याने सामोरे जाण्याची वेळ माणसावर आल्यामुळे भोगवादी प्रवृत्ती वाढत गेल्या आहेत. ताणतणाव, नोकरीची टांगती तलवार, संसाराची ओढाताण त्याला नैराश्यात ओढत आहे. समाजातील आर्थिक विषमता, गरीबी, भ्रष्टाचार यामुळे माणसांची मानसिकता बिघडत चाललेली आहे. त्याचा परिणाम त्याच्या वागण्या बोलण्यावर, भाषा आणि संस्कृतीवर तसेच सहित्यावरही होत आहे. त्याला मराठी भाषा व साहित्य तरी कसे अपवाद असेल.

१९८० नंतर मराठी भाषा आणि साहित्यावर जागतिकीकरणाचा प्रभाव मोठ्या प्रमाणावर दिसून येत आहे. इंग्रजी भाषा व शाळा यांना नको तेवढे जास्त महत्व आले आहे. गल्लीबोळात आणि ग्रामीण भागातही इंग्रजी शाळांचे जोमात पिक आले आहे. जो तो इंग्रजी भाषेला राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर 'उच्च' करण्यासाठी मरमर करीत आहे. त्यातून नवीन पिढी हे सर्व कशी स्वीकारेल व कशी सुधारेल या विषयी शंका आहे.

मी इंग्रजी भाषेचा द्वेष अजिबात करणार नाही. तिचे भाषिक महत्व जगतमान्य आहे पण तिच्या आक्रमणाने मराठीत खूप मोठ्या प्रमाणात उलथापालथ झाली एवढे मात्र नक्की. नवीन विचारधारा, कृती, मूल्य स्वीकारताना बदल अपेक्षित असतातच. स्वातंत्र्यवीर सावरकर एका ठिकाणी म्हणतात, 'नवीन वस्तू, नवीन कल्पना व नवे विचार यांचे द्योतक असलेले परभाषेतील नवीन शब्द मराठी भाषेने स्वीकारले पाहिजेत.' सावरकरांच्या प्रमाणेच ना. गो. कालेलकर म्हणतात, 'एखादी नवीन कल्पना व नवीन अनुभव योग्य शब्दात प्रगट करण्याची गरज भासु लागताच आपल्या भाषेत नवीन शब्द आणण्याची आवश्यकता प्रतीत होते.' वरील दोन्ही भाषातज्ज्ञांच्या तत्त्वांचा स्वीकार केल्यास मराठी भाषेत आलेले इतर भाषेतील शब्द स्वीकारल्यामुळे मराठी भाषा जिवंत ठेवण्यासाठी नक्कीच मदत होईल. आजपर्यंत मराठी भाषेने फारसी, उर्दु, पोर्तुगीज, फ्रेंच, तामीळ, इंग्रजी, कन्नड, तेलगु, इत्यादी भाषेतील शब्द स्वीकारुन आपले वेगळेपण टिकवून ठेवले आहे. इतर भाषेप्रमाणेच मराठी भाषेने तंत्रज्ञान, विज्ञान, वैद्यकीय, संगणकीय इत्यादी क्षेत्रातील शब्द संग्रह स्वीकारला आहे. त्यामुळे एकविसाव्या शतकात मराठी भाषा अभिमानाने टिकून आहे. अभिजात भाषेचा दर्जा तिला मिळणे त्यामुळेच गरजेचे आहे.

कोणतीही भाषा काळपरत्वे टिकण्यासाठी तिच्यात बदल होणे क्रमप्राप्त आहे. किंबहुना तो त्या भाषेचा मोठेपणा आहे. या तत्वाचा स्वीकार केल्यास मराठी भाषा व संस्कृतीसुद्धा बदलत असलेली दिसते. मराठी भाषेत तांत्रिक, वैज्ञानिक, अर्थव्यवस्थेतील भौतिक शब्दांचा स्वीकार केलेला आहे. जागतिकीकरणाच्या लाटेत मराठी भाषा नक्कीच टिकून राहणारी भाषा आहे. कारण भाषेचे प्रवाहित्व आणि तिची प्रगल्भता हे असले तरी त्या सोबत शब्दांची लकब, भावनिकता, सामर्थ्य, भाषांतर या बाबीसुद्धा महत्वाच्या आहेत.

जागतिकीकरणाच्या संक्रमण अवस्थेत मराठी भाषा भाषांतराच्या स्वरूपात पुढे येणे गरजेचे आहे. मराठी साहित्याचा अनुवाद इतर जागतिक भाषांमध्ये झाल्यास आपली मराठी भाषा अधिक प्रगल्भ होईल. इंग्रजी, फ्रेंच, रशियन इत्यादी भाषात मराठीतील सर्व प्रकारचे साहित्य अनुवादीत होत आहे. याचे प्रमाण अधिक होणे गरजेचे आहे. पाश्चात्य भाषेतील साहित्यही मोठ्या प्रमाणात मराठीत आल्यास मराठी भाषा व इतर भाषा यांच्या विषयीची आत्मियता व जिव्हाळा नक्कीच वाढेल. मराठी भाषा व संस्कृती टिकविण्यासाठी काही उपाय सुचवावेसे वाटतात ः

१. *महाराष्ट्रातील प्रत्येक इंग्रजी शाळा, तांत्रिक महाविद्यालय व मदरशांमध्ये मराठी भाषा बंधनकारक करायला हवी.*
२. *महाराष्ट्रातील सर्व शासकी य, निमशासकीय कार्यालये, शाळा, महाविद्यालये, कारखाने, विद्यापीठातून होणारा भाषिक व्यवहार मातृभाषेतूनच केला जावा.*
३. *भाषा विकसन व संवर्धन चळवळीत लोकांना सहभागी करुन घेणे गरजेचे आहे.*
४. *मराठी शिकविणाऱ्या प्राथमिक शिक्षकांपासून ते पदव्युत्तर शिक्षकांपर्यंत शुद्धलेखन कार्यशाळा व चर्चासत्रे घेणे आवश्यक आहे.*
५. *मुले इंग्रजी माध्यमांच्या शाळेत असली तरी घरात व समाजात ती बोलताना मराठीत बोलली पाहिजेत, याकडे पालकांनी लक्ष द्यावे.*
६. *ग्रामीण बोली भाषेतील शब्दांना प्रमाण मराठी भाषेत प्रतिष्ठा मिळाली पाहिजे. सध्या खरी मराठी ग्रामीण भागातच जीवंत आहे.*
७. *साहित्यचळवळ, सम्मेलन, परिसंवाद, व्याख्याने यामधून सर्वस्तरीय विद्यार्थ्यांचा सहभाग राहिल्यास मराठीची आवड नक्कीच निर्माण होईल यात शंका नाही.*

संदर्भ :

१. *डॉ. भालचंद्र नेमाडे - साहित्य संस्कृती आणि जागतिकीकरण, लोकवांङ्मय प्रकाशन, मुंबई.*
२. *डॉ. सुधीर रसाळ - अनुष्टुभचा लेख - जाने-फ्रेबुवारी २००२*
३. *डॉ. प्रभाकर बागले - अनुष्टुभचा लेख - जाने-फ्रेबुवारी २००२*
४. *प्रभाकर भोसले - दै. सकाळ. रविवार पुरवणी, दि. २७ नोंव्हेबर २००५*
५. *प्रा. केशव मेश्राम - मराठी भाषा कधीही मरणार नाही - दै. सकाळ दि. २९ जानेवारी २००५*
६. *जागतिकीकरण - वेबजगत.*

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

डिजीटल ग्रंथालयाची उच्च शिक्षणात आवश्यकता

सुनिल राजेश्वरराव आंबटवाड
ग्रंथपाल, श्री शिवाजी विधी महाविद्यालय,कंधार.

सार :

आजचे युग हे माहिती व तंत्रज्ञानाचे युग असल्यामुळे संगणकाचा उपयोग प्रत्येक क्षेत्रात पहावयास मिळत आहे. त्यामुळे कामातील चूका, वेळखाऊ काम कामातील तोच तोच पणा कमी होतो, त्यामुळे संगणकाचे ज्ञान असणे आवश्यक आहे. संगणकाने आज प्रत्येक क्षेत्रात मजल मारली आहे, त्यामुळे उच्च शिक्षणातील ग्रंथालये देखील मागे नाहीत. प्रस्तुत लेखात उच्च शिक्षण डिजीटल ग्रंथालये, डिजीटल ग्रंथालयांची आवश्यकता, उदिष्ट्ये, गुणधर्म, फायदे इ. माहिती सदरील लेखात देण्याचा प्रयत्न केला आहे.

प्रस्तावना :-

चिन्हांच्या स्वरूपात लेखनासाठी लिपीची संकल्पना पुढे आली. मानवाने आपल्या भावना रेषाद्वारे, चित्राद्वारे व्यक्त करण्यातूनच लिपीचा आरंभ झाला. प्राचीन ग्रंथालयाची सुरूवात अशा प्रकारे लेखनाच्या संकल्पनेतून झाली. पुढे लेखनासाठी माध्यमांचा उपयोग करण्याच्या प्रक्रियेतून कागदाचा शोध चीनमध्ये लागला. कागदाच्या माध्यमातून दळणवळण हस्तालिखीत स्वरूपात सुरू झाले पुढे मुद्रणकलेमुळे दळणवळण अनेक पटीने वृध्दीगत झाले ज्याप्रमाणे मुद्रणकलेचा उगम सुध्दा तेथेच झाला. कागद आणि मुद्रणकला यापुढे आधुनिक ग्रंथालयाची निर्मिती झाली. आरंभी ग्रंथालयाचे प्राथमिक उदिष्ट ग्रंथाचा संग्रह करण्यापुरतेच मर्यादीत होतो. ग्रंथालयीन सेवेत पुढे बदल होत गेले आणि ज्ञान आणि त्यांचे व्यवस्थापन ही संकल्पना अस्तित्वात आली छापील स्वरूपात ज्ञानाची वाढ सतत होत राहिली आणि आजच्या युगात ज्ञानाची उत्पत्ती एवढी वाढली की त्याचे व्यवस्थापन मानवी स्तरावर कठीण होवू लागले. त्याला पर्याय म्हणजे आज कालचे संगणक ज्ञान व्यवस्थापनेसाठी संगणकाचा उपयोग ही अद्ययावत संकल्पना आता रूढ झाली. इलेक्ट्रॉनिक तंत्रज्ञानातून संगणकाची कल्पना पुढे आली. त्यामुळे आजचा काळ म्हणजे इलेक्ट्रॉनिक माहिती कालखंड म्हणून परिचित झाला. ह्याच कालखंडात अंकिय ग्रंथालये (Digital Libraries) अस्तित्वात आली.

उच्च शिक्षणासाठी आयोग :-

उच्च शिक्षणासाठी तयार केलेल्या शैक्षणिक आकृतीबंधामध्ये विविध शैक्षणिक आयोग व समित्यांनी ग्रंथालये हे अत्यावश्यक मानलेली आहे उच्च शिक्षणाच्या प्रसाराकरिता पदवी व पदव्युत्तर शिक्षण देणाऱ्या विद्यापीठांचा विकास शासनाच्या सहकार्यामुळे शक्य झाला. अनेक नवनविन विषय नवीन विद्याशाखा, नविन संशोधन क्षेत्रे उदयास येवून शैक्षणिक प्रगती वाढीस लागली व यामध्ये विद्यापीठ ग्रंथालयांनी महत्वाची भुमिका पार पाडली.

विद्यापीठ अनुदान आयोग तसेच केंद्र शासनाने उच्चशिक्षणातील विद्यापीठ ग्रंथालय याचे महत्व ओळखून त्यांच्या विकासाकरिता अर्थसहाय्य पुरवून ग्रंथालये अधिक विकसित केली. विज्ञान व तंत्रज्ञानाची जोड ग्रंथालयांना मिळाल्यामुळे ग्रंथालय विविध सेवा अधिक प्रभावी व कार्यक्षम स्वरूपात शिक्षक, वाचक, संशोधक व समाजाला मिळू लागल्या आहेत. पारंपारिक विद्यापीठे, कृषि विद्यापीठे इंडियन इन्स्टिट्युट ऑफ सायन्स या सारख्या संस्थाच्या ग्रंथालयांनाही नवनविन क्षेत्रातील संशोधनास चालना दिली. शैक्षणिक विकासाकरिता गठीत केलेल्या विविध अयोग व समित्यांनाही ग्रंथालयाचे महत्व ओळखून त्यांच्या विकासात हातभार लावला.

डिजीटल ग्रंथालयाची व्याख्या :-

आर.आर.लार्सन यांच्या मते :- "डिजीटल ग्रंथालये म्हणजे विश्वव्यापी किंवा जागतिक वृर्चुअल ग्रंथालय हजारो नेटवर्कस असणाऱ्या इलेक्ट्रॉनिक ग्रंथालयाचे ग्रंथालय"

डिजीटल ग्रंथालयाची आवश्यकता :

नव्या पिढीच्या विविध प्रकारच्या माहितीच्या वाढत्या गरजा लक्षात घेता व त्यांना समाधान कारण उत्तरे देण्यासाठी ग्रंथालयाची प्रगती चाल ही डिजीटल ग्रंथालयाच्या दिशेने होत आहे. माहिती ही जर सर्व प्रकारच्या वाचकांच्या वापरासाठी असेल तर माहिती देणारी ग्रंथालये ही सर्वास वापरता यावयास हवीत या कल्पनेतूनच ग्रंथालये डिजीटल बनविण्यास सुरूवात झाली.

छापील माध्यमाची मार्यादा :-

शैक्षणिक ग्रंथालयामध्ये पूर्वीपासून मुद्रीत साहित्याचा संग्रह आहे त्यास शिकविण्याचा ग्रंथालय सतत प्रयत्न करित असतात. परंतू कागदाच्या मर्यादीत आयुष्यामुळे छापील साहित्य टिकविण्यास अनेक अडचणी येतात. त्यामुळे छापील साहित्य नाहीसे होण्याची शक्यता असले म्हणून त्याचे असे ग्रंथाचे डिजीटल स्वरूपात परावर्तीत करणे गरजेचे असते सद्यस्थितीत डिजीटल हे एकमेव माध्यम आहे. ज्यात ते साहित्य कायम स्वरूपी राहू शकते म्हणून डिजीटल स्वरूपात साहित्य परावर्तीत करणे आवश्यक आहे.

ग्रंथालय तालिकेची व्याप्ती वाढविणे :-

ग्रंथालयात तालिकेचा उपयोग ग्रंथाचे स्थान शोधण्यासाठी केला जातो. तालिकामध्ये ग्रंथाबद्दल सुचिबध्द माहितीचे वर्णन असते. पण डिजीटलायझेशमुळे ग्रंथाचे प्रत्यक्ष चित्र, अनुक्रमणिका, प्रस्तावना, विषयसूची व माहिती तालिकामध्ये देता येते त्यामुळे वाचकास मदत होते.

प्रकारातील माहितीचे जतन :-

ग्रंथालयातील मुद्रीत आणि अमुद्रीतसाठी त्याची गरज ही वाचकास असते पण यासही काही वेळा धोका होण्याची शक्यता असते. अशा साहित्यास जतन करून वाचकास पुरवणे हे ग्रंथालय कर्मचाऱ्याचे काम असते म्हणून ग्रंथालयातील डिजीटलायझेशन माहिती साठविणे व ती सर्वत्र एकाच वेळी पुरविणे शक्य होत आहे.

विविध भाषेतील माहिती वापरण्याची एकत्र सोय :-

भारतासारख्या विविधभाषीत संघराज्यात विविध भाषामध्ये साहित्यनिर्मिती होत असते एका ग्रंथालयात ही विविध भाषेतील साहित्य उपलब्ध असू शकते अशा विविध भाषातील उपलब्ध साहित्याचे जतन करतांना डिजीटायझेनसारखे तंत्रज्ञान वापरता येते असे परावर्तीत साहित्य वाचकांना वापरण्याची एकत्रित सोय डिजीटल ग्रंथालयाच्या माध्यमाने होऊ शकते.

इंटरनेटच्या माध्यमातून माहितीचे जतन करणे :-

आज इंटरनेटच्या माध्यमातून विविध प्रकारची डिजीटल स्वरूपाची माहिती उपलब्ध होत आहे जसे ई-बुक, ई-जर्नल, ई-डेटाबेस इत्यादी हे वापरण्यात अनेक अटीच्या मर्यादा असतात व ते अनेक तांत्रिक गोष्टीवर अवलंबून असतात म्हणून तांत्रिक बिघाडामुळे हे बंद होवू शकतात. त्यामुळे वाचकास अनेक प्रकारचे आडथळे येवू शकतात म्हणून डिजीटल माध्यमातून उपलब्ध होणाऱ्या माहितीचे स्थानिक पातळीवर जतन करण्यासाठी संरक्षण व प्रसारण उपलब्धतेसाठी ग्रंथालयाची गरज असते.

डिजीटल ग्रंथालयाची उदिष्ट्ये :-

१) संभाषण वाहिनीद्वारे उपार्जन, संग्रहण संघटन आणि वापर करता येईल अश्या डिजीटल स्वरूपातील माहिती समावेश करणे.
२) परिणामकारकरित्या वैयक्तिक सेवा पुरविणे.
३) विस्तृत प्रमाणात डिजीटल स्वरूपातील डेटाबेस असणे.
४) आधुनिक आणि उत्कृष्ट सेवा पुरवून वाचकांच्या गरजा भागविणे.
५) ग्रंथालयीन कामकाजातील खर्चाची परिणामकारकता वाढीस लावणे.
६) नित्याक्रीया व कंटाळवाणी कार्ये टाळणे.
७) नेटवर्कींग व वाचनसाहित्याचा सामुहिक उपयोग सारख्या सुविधा पुरविणे.

डिजीटल ग्रंथालयाचे गुणधर्म :

पारंपारिक ग्रंथालयास डिजीटल स्वरूपातील सेवा देण्यासाठी डिजीटल तंत्रज्ञानाची आवश्यकता असते आणि पारंपारिक तसेच माध्यम तंत्रज्ञान व संग्रहाचा समावेश त्यामध्ये होतो त्यामुळे मुद्रीत तसेच इलेक्ट्रॉनिक वाचन साहित्याचा अंतर्भाव डिजीटल ग्रंथालयामध्ये केला जातो.

१) डिजीटल ग्रंथालय म्हणजे डिजीटल स्वरूपातील वाचनसाहित्याचा असा संग्रह ज्यामध्ये टेक्स्ट, ऑडीओ, व्हिडीओ, इमेज अंक इ. समावेश होतो.
२) वापरकर्त्यांना कामाच्या ठिकाणावरून डिजीटल ग्रंथालयाचा वापर करता येतो.
३) औपचारिक तसेच अनौपचारिक शिक्षण प्रक्रिया करिता डिजीटल ग्रंथालय सहाय्यकारी ठरते.
४) दुर्मिळ व खर्चिक वाचन साहित्य दूरच्या ठिकाणी डिजीटल ग्रंथालयाद्वारे पुरविले जाते.
५) आधुनिक स्वरूपातील माहितीशोध आणि प्रतिप्राप्ती डिजीटल ग्रंथालयाद्वारे शक्य होते.

फायदे :

१) जागतिक स्थरावर माहितीची उपलब्धता.
२) अधिक माहितीचा पुरवठा.
३) औपचारिक व अनौपचारिक शिक्षणाकरिता सहाय्य

४) खर्चिक व दुर्मिळ वाचनसाहित्याची दूरवर उपलब्धता.
५) साठवणुकीच्या जागेमध्ये बचत.
६) माहिती तंत्रज्ञानाचा परिपूर्ण वापर.

निष्कर्ष :

आज विद्यापीठ व महाविद्यालयातील उच्चशिक्षणात वाचकांना विविध प्रकारच्या विविध विषयातील माहितीची आवश्यकता पडत आहे अशी आवश्यकता ही आजची ग्रंथालय पुरवित आहेत त्यामुळे वाचकांचे उपेक्षित काम पुर्ण होत आहे मुद्रीत साहित्याच्या जिर्णत्वामुळे ते हाताळण्यास अडचणी निर्माण होत आहेत. त्यामुळे ग्रंथालयाचे डिजीटायझेशन केल्यास ह्या सर्व अडचणीवर मात करून वाचकास सेवा देता येतील म्हणून उच्चशिक्षणात डिजीटल ग्रंथालयाची आवश्यकता आहे.

संदर्भ :-

१) सौ.राजलक्ष्मी खेडकर : ग्रंथालय आणि माहिती केंद्राचे व्यवस्थापन ; युनिव्हर्सल प्रकाशन पुणे २०१४
२) धनंजय भगवान सुतार, ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र, ए.बी.एस.पब्लीकेशन वाराणसी.
३) प्रा.लक्ष्मण थोरात : ग्रंथालय व माहितीशास्त्र डायमंड पब्लिकेशन टिळकरोड पुणे.
४) D.R. Patil, Innovative & Emerging Trends in academic Libraries Proceeding National Seminar ११ Dec. २०१५
५) द.ना.फडके, ग्रंथालय संगणकीकरण आणि आधुनिकीकरण, युनिव्हर्सल प्रकाशन पुणे.
६) गंगाधर पारखी, ग्रंथालय विकास दर्शन, युनिव्हर्सल प्रकाशन पुणे.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

डॉ. बाबासाहेब यांचे शैक्षणिक विचार

प्रा. पाडदे शिवाजी संभाजी
इतिहास विभाग प्रमुख
शाहीर अण्णाभाऊ साठे महाविद्यालय, मुखेड ता. मुखेड जि. नांदेड

प्रस्तावना :-

शिक्षण हे वाघीनीचे दुध आहे, जो पिईल तो गुरगुरल्या शिवाय राहणारनाही ?अशा शब्दात डॉ.बाबासाहेबांनी शिक्षणाचे महत्व सांगितले आहे.महाराष्ट्रामध्ये अनेकसमाजसुधारकहोऊन गेलेले आहेत.त्यांनी सामाजिक आणि शैक्षणिक क्षेत्रात मोठया प्रमाणात कार्य केले ,त्यापैकी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचेही या क्षेत्रात मोठे योगदान आहे.शैक्षणिकसुधारणा मध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे असलेले योगदान''न भुतो न भविष्यती ''असे आहे. भारतीय समाज व राष्ट्र व्यवस्थेत सर्वच क्षेत्रात मोठे योगदान आहे.भारतीय समाजामध्ये शैक्षणिक जागृती केली.दलीत समाजच नव्हे तरसंपूर्ण भारतातील एक नवी दिशा प्राप्त झाली.बाबासाहेबांच्या संविधान निर्मीतीमुळे सर्व सामान्य जनतेला फायदा झाला.त्यांनी स्वातंत्र्य , समता, बंधुत्व व सामाजिक न्याय या मुल्यांचा स्विकार केला. त्यामुळेस्त्री -पुरुषांचे मुलभूत हक्क प्राप्त झाले.त्यांच्या कार्यामुळे मानसाला माणूस म्हणून जगण्याचा अधिकार प्राप्त झाला. मानवी जीवनाशी संबंधीत मानवी जीवनाला आकार प्राप्त झाला .आपल्या शैक्षणिक कार्यातूनमोठे योगदान दिले आहे.शिक्षण हे जागतीक परिवर्तनाचे साधन आहे. शिक्षणामुळे व्यक्तीची विचार सरणीवाढते . आपल्या व समाजाच्या सुधारणामध्ये शिक्षणाला महत्व प्राप्त झाले .डॉ. बाबासाहेबांनी समाजामध्येसुधारणा केल्या , शिक्षणामुळे शैक्षणिक दृष्टया विकास होतो.

शैक्षणिक कार्य :-

इ.स. १९४५ मध्ये मुंबई येथे पिपल्स एज्युकेशनसोसायटी , २० जून १९४६ ला मुंबईला सिद्धार्थ कॉलेज, १९ जून १९५० ला औरंगाबाद मध्ये मिलिंद महाविद्यालय सुरू केले. मराठवाडा विभागासाठी स्वतंत्र विद्यापीठ असावे असे त्यांना वाटत होते.त्यांच्या प्रयत्नामुळे १९५८ साली औरंगाबादला मराठवाडा विद्यापीठ स्थापन झाले.आणि त्याला १४ जानेवारी १९९४ मध्ये डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ असे नाव देण्यात आले.

शिक्षणामुळे मनुष्य जागरूकहोतो व त्याला आपल्या हक्क व अधिकाराची जाणिव होते. शिक्षणामुळे दलितांची अस्पृश्यांच्या सामाजीक व धार्मीक गुलागिरीतुनसुटकाहोण्यास मदतहोते. शिका, संघटीत व्हा व संघर्ष करा! असा महत्वाचा संदेशत्यांनी लोकांना दिला. त्यांनी बहिष्कृत हितकरीणी सभेची स्थापना करुन वस्तीगृहे , वाचनालय व प्रौढासाठी रात्रीच्या शाळासुरू केल्या.

प्राथमिक शिक्षणाचा विचार :-

प्राथमिक शिक्षण हे देशाच्या विकासामध्ये मुळ पाया आहे. सार्वत्रिक प्रसार करणेहा संर्वांगीण राष्ट्रीय प्रगतीचाहेतु आहे. प्राथमिक शिक्षणाचा प्रश्न लोकांच्या मनावर जरसोडलातर कित्येक शतके लागतील .म्हणून प्राथमिक शिक्षण सक्तीचा कायदा करावा, हेसमाजातील निरक्षरता नष्ट करण्यासाठी अवश्यक आहे.त्यामुळे समाज परिवर्तनाला चालना मिळेल.

अस्पृश्यांच्या शिक्षणाचा विचार :-

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते अस्पृश्यांसाठीप्राथमिक शिक्षणाचीसक्ती केली पाहिजे.व्यक्ती विकासाचे ,समाज विकासाच, आणि राष्ट्र विकासाचे , परिवर्तनाचे एक प्रभावशाली साधन म्हणजे शिक्षण होय . यासाठीचत्यांनी प्राथमिक शिक्षण मुला-मुलींनासक्तीचे व मोफत सुरु करण्यासाठी प्रयत्न केले.ज्यांना शिक्षणांचे महत्वच कळत नाही.त्यांच्या साठीसक्तीचे शिक्षण हवे असेत्यांचे म्हणणेहोते.प्राथमिक शिक्षण हा अस्पृश्यसाठी अत्यंत अवश्यकहोते.कारण त्यांच्या इतके शिक्षणाची जरुरी दुसऱ्या कोणास असे वाटत नाही.सरकारचे घर म्हणजे बाप घर.त्या घरात असतानाही अस्पृश्यांच्या पदरी त्यांच्या दुर्दैवांनी बाट आला.पण हे घर म्हणजे परघरचतेथेतसे व्हायचेच. अस्पृश्यांना स्पर्श केल्यास बाट लागतो, म्हणून त्यांना वरिष्ठांनी वंचित ठेवले.त्यांच्यामध्ये विषमता करुन शिक्षणापासून दूर ठेवण्यात आले.त्यामुळे त्यांना सक्तीचे शिक्षण देऊन त्यांच्यामध्येसुधारणा केली पाहिजे.

शिक्षणाचेसार्वत्रीकरण करणे. :-

शिक्षणाचे सार्वत्रीकरण करुन लोकांनासाक्षर करणे निरक्षरताहद्दपार करणेहीसरकारची जबाबदारी आहे. सार्वत्रीक शिक्षणाचा प्रश्न हा एकसुत्री धोरणानेच सोडविला पाहिजे.सर्व प्रांताचीसमप्रमाणे शिक्षण प्रगतीहोण्यासाठी प्रांतिकसरकारनेच सर्व जबाबदारी आपल्यावर स्विकारली पाहिजे.आजच्या शैक्षणिक धोरणात देखील त्यांच्या मुलभूत तत्वाची अमबजावणी केलेली दिसते.

शिक्षण हेच प्रभावशाली विचार :-

शिक्षण हेच एक प्रभावी औषध आहे.समाजातील विषमता नष्ट करण्यासाठी , दलितसमाजाची उन्नती करणे म्हणजे त्यांना अन्न , वस्त्र , निवारा यांच्या सोई बरोबरच शिक्षणही देणे आवश्यक आहे. दलितसमाजाचीगुलामगिरीतुन ,बंधनातून मुक्तता करण्यासाठीत्यांचे त्यांच्या स्वत:च्या व राष्ट्राच्या दृष्टीने महत्वाचे काय आहे. याची त्यांना जाणिव करुन देण्यासाठी शिक्षण हे सर्वोत्तम असे माध्यम आहे.उच्च शिक्षणाच्या खरीज दुसऱ्या कशानेहीहे साध्य होणार नाही.सामाजीव दुखण्यावर शिक्षण हेच प्रभावी औषध आहे.असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे म्हणणेहोते.

इंग्रजी शिक्षणाविषयी विचार :-

.डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी प्राथमिक शिक्षणाबरोबरच इंग्रजी शिक्षणाला महत्व दिले. इंग्रजी विद्या म्हणजे केवळ वाघीनीचे दुधते ज्यांनी प्राशन केले. त्यांच्यात नवा उत्साह , नविन तेज, नविन स्फुर्ती त्यांना मिळाली. असेहे वाघीनीचे दुध अस्पृश्य जातींनासक्तीने , मोफत व सार्वत्रीक स्वरुपात मिळावे अशीत्यांची भूमिका होती.

शैक्षणिक दृष्टया चार वर्ग :-

१) ब्राम्हण अथवा पुढारलेला वर्ग व तत्सम जाती.
२) मध्यम वर्ग - मराठा व तत्सम जाती
३) कनिष्ठ वर्ग अथवा अस्पृश्य व तत्सम जाती.
४) मुसलमान वर्ग

समान शिक्षणाविचार :-

स्त्री शिक्षण व पुरुष शिक्षण हे एकत्र असले पाहिजे.एक पुरुष जर शिकलातरतो एकटा पुढे जातो.परंतु एक स्त्री जर शिकलीतरसंपूर्ण कुटुंबाला पुढे नेते.यासाठीचत्यांनी स्त्रियांच्या शिक्षणाला देखील महत्व दिले.त्यांनीशिक्षण सक्तीचे , मोफत व सार्वत्रीक ठेवताना त्यात मुलींनाही मुलाप्रमाणेच शिक्षण मिळावे व तेसहशिक्षण मिळावे यावर भर दिला. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी सहशिक्षणाचा पुरस्कार केला.डॉ. बाबासाहेबांनी अस्पृश्यांच्या शिक्षणासाठी आपले विचार मांडले त्यामध्ये प्राथमिक खाते,लोकल बोर्ड कडे न देता , मुंबई सरकारकडे दयावे. प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे करावे.सक्तीच्या कायद्याप्रमाणे प्राथमिक शाळेत प्रवेश नोंदविणे आहे.इतरांनाजे शैक्षणिक नियम केले आहेत.तेच नियम अस्पृश्यांच्या शिक्षणा बाबतही लावावे.अस्पृश्य समाजातील शिक्षण घेतलेल्या प्रत्येक विद्यार्थ्याला सरकारी नौकरीची खात्री मिळाली, तरच त्यांच्या शिक्षणास प्रोत्साहन मिळेल. असे बाबासाहेबांचे शैक्षणिक विचार होते.

निष्कर्ष :-

१) भारतातील आधुनिक शिक्षण पद्धतीचा पाया रोवण्याचे कार्य केले.
२) प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत केले.
३) आज शैक्षणिक क्षेत्रातअमुलाग्रबदल करण्यात आले.
४) मागासलेल्या व आर्थिक दृष्टया वंचीत असलेल्या विद्यार्थ्याला आर्थिक मदत केली जाते.
५) कुशाग्र बुद्धी व धैर्याच्या बळावर शिक्षणाला महत्व दिले आहे.
६) शिक्षण हे सामाजिक परिवर्तनाचे साधन आहे.
७) अस्पृश्य लोकांच्या प्रगतीसाठी शिक्षण हे रामबाण उपाय आहे.

संदर्भसुची :-

१) डॉ. अनिल सिंगारे - महाराष्ट्रातील आंबेडकरी चळवळीचा इतिहास, अरुणा प्रकाशन लातूर.
२) डॉ. एस. जी. जाधव - आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास ,संस्कृती पुस्तकालय नांदेड .
३) डॉ. यशवंत खडसे - डॉ. उत्तम हणवते (संपादक) - दिशासंशोधनाची , अरूणा प्रकाशन लातूर
४) डॉ. उत्तम सावंत (संपादक) - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ ,निर्मल प्रकाशन नांदेड.
५) डॉ. किशोर कुमार गव्हाणे , डॉ. एस.पी.शिंदे - आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास , अरूणा प्रकाशन लातूर

दलित साहित्य

जी. सुजाता
पीएच.डी शोध छात्र,
तेलंगाना विश्वविद्यालय, निजामाबाद

दलित शब्द का सर्वप्रथम प्रयोग उन्नीसवी सदी में आर्य समाज के दलितोद्धार कार्यक्रम में किया गया था। दलित शब्द "बहिष्कृत भारत" के १६ नवंबर १९२८ के अंक में पहली बार प्रयोग हुआ। बीसवी शताब्दी का अंतिम दशक दलित कथा की दृष्टि से महत्त्वपूर्ण रहा है। डॉ. अंबेडकर ने अस्पृश्य शब्द के लिए "डिप्रेस्ड क्लासेज" या "अनुसूचित जाति" शब्द का प्रयोग किया है। दलित शब्द १९५३ के पहले काफी जगह पर आया है। १ मार्च १९५८ को "प्रबुद्ध भारत" का दलित साहित्य विशेषांग प्रकाशित हुआ। १९५० के बाद दलित शब्द का प्रयोग सब जगह होने लगा।

दलित शब्द का अर्थ जाति-बोधक समूह की अभिव्यंजना देता है। सामान्य अर्थों में देखा जाये तो मानव या मानव समूह कौन-सा है। भारत के समाजों में समाजशास्त्रीय आधारों पर दलित एक स्पष्ठ अवधारणा है। जिसकी एक लम्बी परंपरा रही है। इस अवधारणा की परंपरा न भी रही हो तो भी दलित उत्पीडन की एक बहुत ही लम्बी और शर्मनाक परंपरा हमारे यहाँ रही है। हमारे समाज में अधिकांश मेहनतकश और संघर्षशील दलित वर्ग से आता है।

"ओमप्रकाश वाल्मीकी दलित की पहचान हो एक सरल और सामान्यीकृत परिभाषा में बांधने का प्रयास करते हैं। दलित शब्द का अर्थ है जिसका दलन और दमन किया गया है, वर्ण व्यवस्था ने जिसे अछूत की श्रेणी में रखा है। हिंदू समाज व्यवस्था में श्रमविभाजन है । जिसमें साफ सुथरे और सम्मानित कर्म हिंदुओ के लिए होते हैं। गंदे और घाटियाँ काम अछूतों को सौंप दिये जाते हैं। इससे हिंदु "सम्मानित" और अछूत "असम्मानित" समझे जाते हैं।

दलित शब्द की परिभाषा :

सदियां की सामाजिक व्यवस्था जातिवाद से अभिशब्द, दलित, शोषित, उत्पीड़ित व्यक्ति आते हैं, वही सदियों से उपेक्षित, अपमानित, उत्पीड़ित, निराश्रित, परिश्रम सामाजिक बंधनों से बाधित नारी और बाल मजदूर भी आते हैं। इसी श्रेणी में सुदूर वनों व पर्वतीय आंचलों में रहनेवाले विकास और प्रगति से विमुख उपेक्षा की शिकार कठिन परिस्थितियों में रहकर जीवन व्यतीत करनेवाली ट्राइबल यानी आदिवासी जातियाँ आती हैं। और विवशता का लाभ उठाकर बंधुआ मजदूर एवं जीवनयापन के लिए संघर्ष करनेवाली घुमंतू जातियाँ भी सम्मिलित हैं जो एक स्थान से दूसरे स्थान पर भटकती रहती हैं।

दलित शब्द की परिभाषा देते हुए कुछ साहित्यकारों का विचार :

- 'मोहनलाल नैमिशराय' दलित शब्द को अधिक विस्तार से कहते हैं कि दलित शब्द मार्क्स प्रणीत सर्वहारा की सीमित है।
- डॉ. श्यौराज सिंह : दलित वहा है जिसे भारतीय संविधान ने अनुसूचित जाति का दर्जा दिया है। महार, चमार, मांग, कसाई, भंगी आदि जातियों की स्थितियों के प्रश्नों पर विचार तथा रचनाएँ करनेवाला ही साहित्य दलित साहित्य हैं।
- डॉ. बाबा साहब अंबेडकर : दलित जातियाँ वे हैं जो अपविक्रारी होती हैं। इसमें कारीगर, धोबी, मोची, भंगी, सेवक, चमार, डगरी आदि आते हैं। दलित साहित्य में डॉ. बाबासाहेब अंबेडकर की विचारधाराओं को अपना मूल स्त्रोत माने जाते हैं।
- श्री प्रेमकुमार मणि : दलितों के लिए दलित के द्वारा लिखा जा रहा साहित्य ही दलित साहित्य हैं। दलित साहित्य वहा प्रकाश पुंज हैं, जो अंधेरे में उतरा हैं। परंतु लोगों को प्रकाश प्रदान कर रहा है।
- नामदेव ढसाल के विचार : अनुसूचित जातियाँ, बौद्ध, श्रमिक, मजदूर, भूमिहीन किसान, गरीब किसान और खानाबदोश जातियाँ आदिवासी आदि सभ दलित हैं।
- सदा कराडे के विचार : आर्थिक और सामाजिक रूप से पिछड़े हुए वर्ग को मिलाकर एक सर्व समावेशक दलित वर्ग माना जाता हैं। जिसमें मजदूर किसान, मजदूर श्रमिक और अस्पृश्य और जिनका शोषण होता है वे सभी शामिल हैं।
- बाबूराव बागुल के विचार : दलित वह है जो वर्ण व्यवस्था और उसकी मानसिकता को ध्वस्त कर देना चाहता है। दलित इस विश्व और जीवन को नये रूप में डालना चाहता हैं। जिसके हाथों को इस युग ने प्रज्ञावंत प्रलयंकारी बनाने के लिए शास्त्रों तथा शास्त्रों को उपलब्ध कर दिया है।

- पैंथर के अनुसार : अमेरिका में निग्रो मूक्ति के लिए बने ब्लैक पैंथर की प्रेरणा से सन १९७२ में दलित पैंथर की स्थापना हुई। तभी से दलित शब्द तेजी से प्रचलित हुआ।

डॉ. अंबेडकर खासकर अपनी पत्रकारिता के दौरान बहिष्कृत शब्द का प्रयोग अधिक करते थे उनके द्वारा 'दलित' और 'बहिष्कृत' दोनों शब्द एक ही प्रयुक्त किए गए हैं।

"अमेरिका की एलगार जीलियट कहती है कि, दलित एक सामान्य पहचान है उन भारतीय लोगों की जो सामाजिक रूप से अछूत, शूद्र, बहिष्कृत उत्पीड़ित, दबे और पिछडे हैं।

दलित शब्द का अर्थ :

दलित शब्द की व्युत्पत्ति संस्कृति की "दल" धातु से हुई है जिसका अर्थ तोड़ना, हिस्से करना कुचलना हैं। इसके विभिन्न अर्थ हैं -

दलित दल + त्त = टूटा हुआ, कटा हुआ, पीसा हुआ, चिरा हुआ, खुला हुआ, फैला हुआ है।
दलित - दला गया, मर्दित एवं पीसा गया, विनष्ट किया गया।
अंग्रेजी शब्दकोश में दलित शब्द का अर्थ :
"डिस्प्रेस्ड = दबाया हुआ, झुकाया गया, धीमा किया गया, म्लान किया गया"
मराठी में दलित शब्द का अर्थ - बहिष्कृथ, अस्पृश्य,
हिंदी में दलित शब्द का अर्थ - मसला हुआ, दबाया हुआ रौंदा हुआ, मानमर्दित ।
कुछ विचारकों की दलित शब्द का प्रयोग :
* सबसे पहले श्रीमती एनी बेसेंट ने इस वर्ग के लिए डिप्रेस्ड कास्ट प्रयोग किया।
* स्वामी विवेकानंद ने दलित शब्द को 'दलित' प्रयोग किया ।
* रानाडे जी ने दलित शब्द को 'दलित' प्रयोग किया।
* महात्मा गांधी जी ने दलित शब्द को 'हरिजन' शब्द का प्रयोग किया ।
* डॉ. सोहनपाल सुमनाक्षर दलित शब्द को आक्रोश, चीक, वेदना, पीड़ा, घुटना, चुभन और छटपटाहत का प्रतीक है।

दलित साहित्य :

साहित्य को समाज का दर्पण कहा जाता है। दलितों के दर्द की दास्तान जिसे भी साहित्य में हैं वह चाहे किसी के द्वारा लिखा गया हो वही 'दलित साहित्यङ हैं। मूल्यों और परम्पराओं के विरुद्ध जो साहत्य होता है वहाँ दलित साहित्य कहा जाता है। और दलित साहित्य वह साहित्य है जो सामाजिक आर्थिक, धार्मिक, राजनैतिक क्षेत्रों में पिछड़े हुए, उत्पीड़ित, अपमानित, शाषित जनों की पीड़ा को व्यक्त करता हैं।

दलित साहित्य कठोर अनुभवों पर आधारित साहित्य है। दलित साहित्य में आक्रोश या विद्रोह की भावना प्रमुख है। दलित साहित्य में जहाँ सामाजिक दर्द है जातिवाद की पीड़ा है, शोषण तथा उत्पीड़न की कसक है वहीं जाति, उत्पीड़न तथा शोषण के कारणों की तलाश भी है। इसमें (भाग्यवाद) भाग्यवाद को अस्वीकार करने की भावना भी हैं।

दलित साहित्य जो दलितों द्वारा, दलितों के लिए लिखा गया हो वही दलित साहित्य हैं। कुछ विचारकों का अभिप्राय ये हैं कि दलितों की व्यथा और पीड़ा की अभिव्यक्ति सिर्फ दलित ही कर सकता है।

दलित साहित्य के तीन लक्षण हैं -

प्रथमः सामाजिक रूढ़ियों, वर्ण व्यवस्था तथा असमानता के विरुद्ध विद्रोह, यह विद्रोह आर्थिक, विषमता, भाषाएँ या प्रांतीय अलगाव संबंधी अथवा सरकारी दुर्व्यवस्था से उत्पन्न परिस्थितियों के कारण हो सकता हैं।

दूसरा लक्षण : विज्ञान सम्मत बातों को ही स्वीकार करना। इसमें साहित्य प्रामाण्य को नकार कर बुद्धि प्रामाण्य को ही स्वीकार किया जाता है। इस में पूर्व के ग्रंथों में लिखी बातों को आँख मूंद कर प्रमाण रूप में स्वीकार नहीं किया जाता हैं। पूर्वजन्म, भाग्य, अवतार की अवधारणा की मान्यता इसमें नही हैं।

तीसरा लक्षण : विश्वबंधुता, समता एवं स्वतंत्रता को मान्यता देना हैं।

दलित साहित्य प्रतिबद्ध लेखन हैं। इसमें बाबासाहेब अम्बेडकर द्वारा प्रतिपादित सिद्धांत मुख्य हैं। शिक्षा-संघर्ष और संगठन के साथ-साथ 'अत्-दिपों-भवः' का लक्ष्य हैं। इसमें विकृत रूढ़ियों, अन्धविश्वासों, भाग्य कर्म का फल और भगवान के नकार के साथ-साथ वैज्ञानिक सोच, विवेक, शिक्षा, संघर्ष, संगठन आदि के साथ-साथ कई नकार और स्वीकार भी शामिल हैं।

यह केवल आक्रोश पीड़ा का ही साहित्य नहीं बल्कि एक नए समाज के निर्माण का सपना हैं। समाज जो जातिविहीन हो यह बदलाव का साहित्य है। शिष्ट साहित्य की कसौटियाँ इन पर लागू नहीं हो सकतीं। आक्रोश की भाषा कड़क होती है, संकल्प की भाषा दृढ तथा बदलाव की भाषा नयी और जनन्मुखी होती हैं।

संदर्भ ग्रंथ सूची

१. दलित साहित्य की भूमिका - हरपाल सिंह 'अरूष'
२. दलित साहित्य को वैचारिक संघर्ष - ओमप्रकाश वाल्मीकि
३. शिखर की ओर - श्री माताप्रसाद

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

दैनंदिन जीवनामध्ये योगाचे महत्व

डॉ. लोकरे गुरुदास आदीनाथ
शारीरिक शिक्षण संचालक
शारदा महाविद्यालय, परभणी

सारांश-

दैनंदिन जीवनामध्ये व्यक्तिला आपले ध्येय व उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी अनेक अडचणी येतात. शारिरिक, मानिसक आणि बौध्दिक स्वरुपाचे अडचणी येतात. व्याधिग्रस्त शरीराकडे आपले जीवनातील चैतन्य संपते. आधुनिक जीवन शैलीककडे मणुष्याला तारुण्यात अनेक समस्यांनां सामोरे जावे लागते. निष्काळजीपणा आळस आपल्या ध्येयामध्ये अडथळा बनतात. प्राचिन भारतीय आयुर्वेदात श्वसनप्रक्रिया व तिचे महत्व ते जाणुन होते. कपालभाती नाडीशोधन, भस्त्रीका प्राणायाम आहेत. यांच्या सरावाने शरीरातील व्याधी दूर होतात. मन शांत संयमी बनते. फार प्राचीन काळी ऋषीमुनींनी दिर्घ आयुष्यासाठी व मानसिक शारिरिक स्वास्थ्यासाठी आष्ठांगयोग सांगितला आहे. यम नियम आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार धारणा ध्यान व समाधी होय. शरीराचे व मनाचे स्वास्य टिकविण्यासाठी योगाची व्यायाम पध्दती आहे. शरीर बलवान बनविणे आत्मविश्वास व शरीरातील इंद्रियावर ताबा मिळविण्यासाठी योगाची भूमिका महत्वाची ठरते.

शब्द - *योगासन, प्राणायाम, दैनंदिन जीवन*

योगासने -

सुक्ष्म हालचालीवर नियंत्रण ठेवत शरीर लवचिक व सशक्त व मनाला शांत बनविण्यासाठी शरीराची कृती म्हणजे योगासने होय. नियमित योगासने केल्यास शरीराची शक्ती वाढते. मनाची एकाग्रता वाढते मनुष्याच्या मनामध्ये प्रत्येक गोष्टीला सकारात्मक पध्दतीने बघण्याची सवय लागली पाहिजे. प्रत्येक गोष्टीकडे सकारात्मक व विकासाच्या दृष्टिकोणातुन पाहिल्यास दु:खाची तीव्रता कमी होते. त्यामुळे मनुष्य नेहमी सकारात्मक विचाराने जीवन जगतो. तो इतरांच्या नकारात्मक विचारापासुन स्वत:चे संरक्षण करतो. योग हा शब्द संस्कृत भाषेतुन आलेला आहे. युज आणि योक या शब्दांनी मिळुन योग हा शब्द तयार झालेला आहे. युजचा अर्थ जोडणे किंवा बांधणे आणि योकचा अर्थ मनाची एकाग्रता, विचार करणे होय.

योग म्हणजे हरिराचे अवयव मनातील भावना आणि आध्यात्म यांचा समन्वय होय. योग माणसाच्या जीवनातील मानसिक ताण तणाव कमी करुन आपल्या शरिरातील नाडयाचे शुध्दीकरण करतो योगाची मर्यादा ही योगासना पुर्ती मर्यादीत आहे असा ब-याच लोकांचा गैरसमज आहे. शरीर, मन आणि आत्मा या सर्वांना ईश्वराशी जोडणे म्हणजे योग होय. प्राणायाम हा शब्द दोन शब्दांपासुन तयार झालेला आहे. प्राण आणि आयाम प्राण म्हणजे जीवनशक्ती पुरक श्वास घेणे, कुंभक श्वास रोखुन धरणे, रेचक श्वास सोडणे, या सर्व क्रियेला प्राणायाम म्हणतात. आधुनिक युगामध्ये मनुष्य भौतिक सुखाच्या पाठीमागे लागुन चांगल्या पध्दतीने जीवन जगत असतांना स्वत:च्या शरीराकडे दुर्लक्ष करीत आहे. त्यामुळे शारीरीक व मानसिकदृष्टया तो कमकुवत बनत चालला असुन तो वाईट सवईच्या आहारी गेलेला आहे. तो विविध रोगांने त्रस्त झालेल्या व्यक्तिसाठी योग प्राणायामाची गरज आहे. व्यक्ती जर आरोग्यवान असेल तर मनाने ही सुदृढ राहतो. शरीर व मन निरोगी असेल तर मनुष्य भौतिक सुखे संपादन करण्यास पात्र ठरतो. नियमित योगासने केल्यास मन प्रसन्न राहून मनुष्य कोणत्याही कामात स्वत:ला वाहुन घेण्याची मानसिक तयारी करतो. काम करण्याचा उत्साह वाढतो. ध्यान धारणेमुळे काम करण्याची क्षमता वाढते. व्यक्ती एकाग्रचित्त झाल्यानंतर असाध्य कार्य तो साध्य करु शकतो . वैदीक काळापासून शारिरीक व मानसिक स्वास्यासाठी योग अभ्यास केला जातो. योग आणि स्वास्य यांचा संबंध पुरातन काळापासुन दिसुन येतो. शारिरीक स्वास्य चांगले ठेवावयाचे असेल तर योगासने करणे आवश्यक आहे. योगामुळे मनुष्याची आंतर्गत शक्ती वाढते. शरिरात उर्जा निर्माण करण्यासाठी शुध्द रक्तपुरवठा शरीराला होण्यासाठी योगासनाला महत्व आहे.

दैनंदिन जीवनामध्ये व्यक्तिचे जीवन ताणतणावाचे झालेले आहे. व्यक्ती जास्त वेळ काम करु शकत नाही. त्यास लवकर थकवा येतो. त्यातुन व्यक्तिला मानसिक आणि शारीरीक ताण निर्माण झालेला आहे. यातुन व्यक्तीला वेगवेगळे आजार निर्माण होतात. ते आजार निर्माण होऊ नयेत म्हणून आजच्या जीवनामध्ये योग अभ्यासाची आवश्यकता आहे. समाजामध्ये सामाजिक, राजकीय आणि मानसिक दृष्टिकोणातुन बदल होत आहेत. त्यामुळे तो दैनंदिन जीवनामध्ये समायोजन करण्याचा प्रयत्न करतो. या प्रयत्नामुळे व्यक्ती आपली ध्येय साध्य करु शकत नाही. शरीरातील आंत:स्त्रावी ग्रंथीवर प्रभाव पडून त्याद्वारे विविध रोग बरे होतात. दैनंदिन जीवनामध्ये मनुष्याचा ताण वाढलेला असल्यामुळे नियमित प्राणायाम करणे आवश्यक आहे. आत्मविश्वास

रोगप्रतिकार शक्ती व सहनशक्ती, मन तंदुरुस्त राहणे यासाठी दैनंदिन जीवनामध्ये योग अभ्यास आवश्यक आहे. आजचा तरुण वर्ग योग अभ्यासाकडे आकर्षीत झाला तर त्याचा सर्वांगीण विकास झाल्याशिवाय राहणार नाही. व्यक्तिच्या शारिरीक विकासाबरोबर मनाचा विकास होणे आवश्यक आहे. शरीर आणि मनाने सशक्त असलेली तरुण पिढी निर्माण करण्यासाठी योग महत्वाचे साधन आहे. प्राणायामुळे शरीराची प्रतिकार शक्ती वाढते. रक्तदाब, शुगर, ताणतणाव अशा प्रकारच्या विविध रोगावर मात करता येते.

फायदे :-

- **शारिरीक तंदुरुस्ती वाढते :** नियमित योगासने व प्राणायाम केल्यास शरीराची सुदृढता वाढते शरीर लवचिक बनते शरीराच्या अंतर्गत अवयवाची कार्यक्षमता वाढते. शरीर पिळदार दिसते.
- **ताणतणावापासुन मुक्ती मिळते :** मनुष्याच्या जीवनात येणारा ताण कमी होतो. सरावाने शरीरातील विषद्रव्ये बाहेर टाकले जातात. मनास शांती मिळते. शारीरीक व मानसिक स्वास्थ लाभते.
- **रोग प्रतिकार शक्ती वाढते :** रोगामुळे स्नायु बळकट होतात. श्वसनाच्या वेगवेगळया तंत्रामुळे आणि ध्यानधारणमुळे शरीरातील ताण निघुन जातो त्यामुळे रोग प्रतिकार शक्ती वाढुन शरीरातील रक्तप्रवाह वाढतो.
- **उर्जाशक्ती वाढते :** व्यक्तीला दिवसभराच्या कामामुळे थकवा येतो नियमित योगाचा सराव केल्याने शरीरामध्ये उत्साह वाढतो आणि काम करण्याची नवी उर्जा निर्माण होते.
- **शरीराचा लवचिकपणा वाढतो :** विविध प्रकरची आसणे केल्यामुळे शरीराच्या वेगवेगळया अवयवांना व्यायाम होतो त्यामुळे शरीरास लवचिकपणा येतो. पाठीचा कणा लवचिक होतो. काम करण्याचा उत्साह वाढतो, थकवा येत नाही.

निष्कर्ष :-

शरीरातील अवयव व मज्जा स्नायु यांचा समन्वय नियमित योगा अभ्यास केल्यामुळे व्यक्तीचा सर्वांगिण विकास होऊन मानसिक एकाग्रता निर्माण होते. शारिरीक समतोल, आत्मविश्वास, लवचिकता, निर्णयक्षमता, मनाची एकाग्रता या सर्व गोष्टी योगासनामुळे प्राप्त होतात.

संदर्भ :-

1) आयंगार बी के ए - योगदिपिका
2) श्रीपाद जर्दे - योगाभ्यास
3) डॉ. पी. डी. शर्मा - योगासन
4) स्वामी विवेकानंद - राजयोग
5) योगशिक्षण - निरामय योग प्रसार व संशोधन केंद्र
6) प्रधान हेमा - प्राणायाम

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

नोटाबंदीचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम

प्रा.डॉ. शंकर गड्डमवार
शरदचंद्र महाविद्यालय नायगांव बा., जि. नांदेड

नोटाबंदीची आवश्यकता :-

नोटाबंदीचा निर्णय जगातल्या विविध देशांनी विविध कारणासाठी घेत असतात.साधारणत: नोटाबंदी करण्याची आवश्यकतातीन कारणामुळेहोत असते.

१) युध्द किंवा झंझावती भाववाढ झाल्यास पहिल्या व दुसऱ्या महायुध्दानंतर सर्वच युध्दग्रस्त राष्ट्रात विशेषत: युरोप व रशियांमध्ये चलन रद्द करण्याचे निर्णय घ्यावे लागले.

२) ऐतिहासिक परिस्थिती, राजसता बदलल्यामुळे नव्या राजाचे नवीन चलन असावे अशी अपेक्षा असते.

३) काळा पैसा अतिरिक्त झाल्यास.

चलन रद्द करण्याचा निर्णय घेण्याचा, त्यांची वेळ ठरविण्याचा त्याचा तपशिल ठरविण्याचा आणि पर्यायी चलन देण्याचा अधिकारसरकारचा असतो पण प्रत्यक्षात निर्णय घेण्याचा तो जाहीर करण्याचा अधिकार मात्र मध्यवर्ती बँकेच्या गव्हर्नरचा असतो.[१] ८ नोंव्हेबर २०१६ रोजी रात्री ८:०० वाजता पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी देशाला संबोधित करतांना नोटाबंदीचा निर्णय जाहीरकरुन देशातील नागरिकांना जोराचा धक्का दिला. नरेंद्र मोदी यांनी त्या दिवशी २५ मिनिटाचे भाषण करताना १८ वेळा काळा पैसा या शब्दाचा वापर केलेला आहे. काळा पैसा बाहेर येऊनतो मुख्य प्रवाहामध्ये आला पाहिजे व अधिक प्रमाणामध्येजमा झालेल्या पैशाचा वापर देशातील विकास कामासाठी वापरण्यात यावा व शेतकऱ्यांच्या खात्यामध्ये १५ लाख रुपये टाकण्याची जी घोषणा केलीहोतीत्याची परिपूर्ती करण्यासाठी नोटाबंदी करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. या निर्णयामुळे ९ डिसेंबर २०१६ पासुनच चलनातील ५०० रुपये व १००० रुपयाच्या नोटा बाद करण्यात आल्या या निर्णयामुळे देशातील सर्व बँकामध्ये आणि एटीएम च्या समोर रांगाच रांगा लागल्या होत्या. रांगेत उभे असतांना वेगवेगळ्या कारणामुळे ११५ जणांना आपला जीव गमवावा लागला.त्यामुळे नागरिकांमध्येसरकारच्या निर्णया विरोधात असंतोष वाढला होता म्हणून केंद्रसरकार व रिझर्व बँकेने ४२ दिवसात तब्बल ५४ वेळा नियमामध्ये बदल केल्या गेले या निर्णयामुळे १५ लाख ४१ हजार कोटी रुपये चलनातुन बाद झाल्या तर १५ लाख ३१ हजार कोटी रुपये आरबीआयला परत मिळाल्या याचा अर्थ अधिकचा काळा पैसा जमा होईलही जी अपेक्षाहोती. ती पुर्णत: फोलठरली उलट नव्या नोटा छापण्यासाठी १३ हजार कोटी रुपये खर्च करावे लागले.त्यामुळे नोटाबंदीचा निर्णय हा अत्यावश्यक वाटत असला तरी निष्पण मात्र कांहीच निघाले नाही.[२]

नोटाबंदी करण्यामागील कारणे/उद्देश :-

८ नोव्हेंबर २०१६ रोजी रात्री ८:०० वाजता पंतप्रधान नरेंदी मोदी यांनी आपल्या भाषणामध्ये नोटांबदी करण्यासंबंधी घोषणा केली.यावेळी बोलताना मोदी यांनी म्हणाले की, भारतात रोखीच्या व्यवहारामुळे काळा पैसा निर्माण झाला आहे.या काळ्या पैश्यातुन नक्षलवाद, दहशतवाद पोसले जात आहेत, लाचलुचतप व भ्रष्टाचाराचे प्रमाण वाढले आहेत्यामुळे देशात आर्थिक शिस्त राहिले नसुन यामुळे गरिबांचे मोठ्या प्रमाणात हालहोत आहेत. पाचशे व हजारांच्या नोटा बाजरपेठेत कमीतरसमांतर अर्थव्यवस्थेमध्ये अधिक चालत होत्या म्हणून यावर उपाय शोधण्यासाठीसरकारने नोटाबंदीचा निर्णय घेत आहे असेत्यांनी म्हणाले. सारांशरुपाने सांगावयाचे झाल्यास काळा पैसा नष्ट करणे, बनावट नोटासंपुष्टात आणने, कॅशलेस व्यवहाराचा दिशेने वाटचाल करण्यासाठी आणि दहशतवादाचा बंदोबस्त करण्यासाठी नोटाबंदी करण्यात येत आहे अशी कारणे/उद्देश सांगण्यात आले.[३]

नोटाबंदी निर्णयासंबंधी अर्थतज्ञांची मते :-

नोटाबंदीच्या निर्णयाला अनेक अर्थतज्ञांनी विरोध केलेला आहेत्यांनी मांडलेली मते खालील प्रमाणे.

१) भारताचे मुख्य अर्थशास्त्रज्ञ इंद्रनिलसेनगुप्ता : भारतात जाहीर केलेल्या नोटाबंदीमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेला ह्दयविकाराचा झटका आलेला आहे.

२) अमर्त्य सेन : नोटाबंदीची कल्पना आणि ती प्रत्यक्षात आणण्यासाठी केलेली कृती या दोन्ही गोष्टी जुलूमशाहीलासाजेशा आहेत. यावरुन सरकारची एकाधिकारशाही आणि जुलमी मनोवृत्ती दिसून येते.

३) डॉ. मनमोहनसिंग :सरकारचा नोटाबंदीचा निर्णय म्हणजे फार मोठा फसलेला प्रयोग आहे. तीसंघटीत आणि कायदेशिर लुट आहे.नोटाबंदीच्या निर्णयामुळे देशाचा आर्थिक विकास दर मोठ्या प्रमाणात घसरेल.

४) जीन ड्रेस : नोटाबंदीचा निर्णय म्हणजे जोरदार प्रगती करणाऱ्या प्रगतीरुपी भरधाव मोटारीच्या टायरला गोळी घालुन पंक्चर करण्यासारखे आहे. काळा पैसा बाहेर काढण्याचा मार्ग म्हणून नोटाबंदीकडे कधीच पाहता येत नाहीहा चुकीचासंकेत आहे.

वरील अर्थशास्त्रज्ञांची मते बघितल्यानंतर असे लक्षात येते की, नोटाबंदीचा निर्णय भारतीय अर्थव्यवस्थेला कमजोर करणारा असून झालेले नुकसान कधीही भरुन काढता येणार नाही असे दिसते.[४]

नोटाबंदीच्या निर्णयाचे परिणाम :-

नोटाबंदीच्या निर्णयाचेसकारात्मक परिणाम अधिकहोतील असे वाटले होते पण प्रत्यक्षात नकारात्मकच परिणाम अधिक झालेले जाणवते. नोटाबंदीमुळे कर्जावरील व्याजदर कमीहोईल, ठेवी मोठ्या प्रमाणात वाढतील, अल्पकाळातच भाववाढ कमीहोईल, पायाभुत सुविधामध्ये वाढ होईल, देशातील रोजगार वाढेल, देशातील दारिद्रय कमीहोईल, परदेशात साठवुन ठेवलेल्या पैश्याची किमंत कवडीमोल होईल, बनावट नोटातयारहोणार नाहीत, कांही अल्प काळानंतर विकासाचा वेग जलदगतीने वाढेल आणि भ्रष्टाचार कमीहोईल अशा प्रकारची अपेक्षाहोती पण प्रत्यक्षामध्ये आजपर्यंतही वरील ज्या बाबी अपेक्षित होत्या त्या घडू शकल्या नाहीत. नोटाबंदीनंतर कॅशलेस व्यवहार मात्र वाढले आहेतहे एक सकारात्मकपरिणाम झालेला आहे. याशिवाय खालील नकारात्मक परिणाम अधिक झालेले दिसून येत नाही.[५]

भारताच्या आर्थिक विकासाला हादरा :-

केंद्रसरकारने घेतलेल्या नोटाबंदीच्या निर्णयामुळे भारताच्या आर्थिक विकासाला मोठाहादरा बसला अशी टिप्पणी रिझर्व बँकेचे माजी गव्हर्नर रघुराम राजन यांनी म्हटले आहे.इ.स.२०१७ मध्ये जागतिक अर्थव्यवस्था वेगाने पुढे जात होती पण भारतीय अर्थव्यवस्थेला मरगळ आली.२०१७-१८ या आर्थिक वर्षात अर्थव्यवस्थेचा विकास दर ६.७ टक्के राहीला.अच्छे दिन आनेवाले है असे सांगत नरेंद्र मोदी सतेवर आले असलेतरी सध्याचीस्थिती (२०२०) सर्वसामान्यासाठी फारशी चांगली नाही, पेट्रोल, डिझेल महागहोत आहे.महागाई मात्र गगणाला भिडली आहे.रोजगारामध्ये मोठी घट झाली आहे. दरवर्षी २ कोटी रोजगार निर्माण करण्याचे उद्दिष्टसरकारचे असताना रोजगार मात्र निर्माणतर झालाच नाही पण नोटबंदी व जीएसटीमुळे गेल्या सहा वर्षात (२०१४-२०२०) साडेसहा लाख लहान मोठे उद्योग बंद झाल्यामुळेसाडेपाच कोटी लोकांचा रोजगार जाऊन त्यांना बेरोजगारीचे जीवन जगावे लागत आहे. एकुणच उद्योग क्षेत्रात निराशाजनकवातावरण निर्माण झाले आहे. विशेषत: संरचना क्षेत्रातील प्रमुख ८ उद्योग क्षेत्रांना चांगलाच फटका बसून सरासरी वृध्दीदर २.४ टक्यावर घसरला आहे. मार्च २०१६ पासून आर्थिक प्रगतीचा आलेख खाली यायला सुरुवात झाली असलीतरी आर्थिक वृध्दीतील घसरण अधिक जलद गतीने झाली.[६]

नोटाबंदीच्या निर्णयाद्वारे नरेंद्र मोदी यांनी त्यांच्या अस्थिर मनोवृतीचा दाखला दिला आहे.श्रीमंताविरोधात ही मोहित असल्याचे मोदी यांनी सांगितलेहोतेपण याचा गरिबावर काय परिणामहोईलहा विचारच त्यांनी केला नाही.भ्रष्टाचाराला आळा घालण्यासाठी अशा अघोरी योजनाची गरज नव्हती.नोटाबंदीमुळे देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर सखोल आणि सर्वव्यापी परिणाम झाले आहेत.नोटाबंदीचे विविध क्षेत्रात झालेले दुष्परिणाम व त्यामुळे विकासदरावर झालेला परिणाम देशाला भोगावा लागत आहे.या निर्णयाचा परिणाम सामान्य माणसाच्या जीवनावर मोठा झाला.किरकोळ व्यापार मंदावला, मार्केटमध्ये नकारात्मक भावना उत्पन्न झाली.बॅंकिंग क्षेत्रातील इतर सेवा थंडावल्या.कृषीक्षेत्रावर विपरित परिणाम झाले.रियलस्टेट बांधकाम व्यवसाय मंदावला त्यामुळे त्या क्षेत्रात काम करणाऱ्या व्यक्तीवर बेकारीची कुऱ्हाड कोसळली.सहकारी बॅंकातील जुन्या नोटा रिझर्व बँकेने स्विकारण्यास नकार दिल्याने त्या बँका अडचणीत आल्या.कोणत्याही पुर्वतयारीशिवाय अचानक उचललेल्या या नोटाबंदीच्या पावलामुळे सामान्य माणसाला अनेक अडचणींनातोंड द्यावे लागले.या समस्या सरकारच्या लक्षात आल्यानंतर अनेक उपाय योजण्यात आले पण त्यामुळेसमस्याचे पुर्ण निराकरणहोऊ शकले नाही.एकुनच मोदीसरकारने देशाला आर्थिकसंकटातढकलले अशी टिका अजुनहीहोत आहे.नोटाबंदीमुळे मंदावलेला विकास, वाढलेली बेरोजगारी आकडेवारीतून सिध्द होते. २०१८ मध्ये देशातील बेरोजगारीचा दर ६.९ टक्यावर पोहचलाहोता जो गेल्या दोन वर्षातील सर्वाधिक आहे.[७]

नोटाबंदी ही देशहिताची असल्याचेसातत्याने सांगण्यात येत असलेतरी नोटाबंदी अपयशीठरल्याची कबूली मोदीसरकारच्या कृषी मंत्रालयानेच दिली आहे.वित्त मंत्रालयाशी संलग्नित संसदेच्या एकास्थायी समितीच्या बैठकीत कृषी मंत्रालयाने नोटाबंदीच्या परिणामावर चर्चा केली.त्यामध्ये कृषी मंत्रालयाने म्हटले आहे की, शेतकऱ्याच्या दैनंदिन जीवनावर या निर्णयाचा विपरित परिणाम झाला आहे. कृषीमंत्रालयाने याबाबतचा एक अहवाल देखीलसंसदेच्या स्थायी समितीला दिला आहे.[८]

समारोप :-

एकंदरीत असे म्हणता येईल की, काळा पैसा बाहेर काढण्यासाठी नोटाबंदीहा निर्णय वरवर चांगला वाटत असला तरीहा कांही एकमेव पर्याय म्हणून सांगता येत नाही कारण देशातील सर्वच राजकीय व प्रशासकीय यंत्रणा सरकारच्याच हातात असल्यामुळे तिचे नियमन अधिककडक आणि योग्य पध्दतीने करुनदेखील काळ्या पैश्यावर नियंत्रण आणता आले असते नरेंद मोदी यांनी घेतलेलाहा निर्णय म्हणजे पुर्णपणे राजकीय दृष्टिकोनातून घेतलेला आहे. त्यामुळे नक्कीच आर्थिक समस्या कमी करण्यासाठी घेतलेला नाहीहा

निर्णय नियोजनबध्द घेतला असता तर वाईट परिणाम कमीहोऊन सामान्य लोकांना अधिक फायदाझाला असता तसेच रांगेमध्ये त्यांना आपलाजीव गमावावा लागला नसता.

संदर्भ सूची :-

१) भारताचे आर्थिक धोरण आणि प्रशासन- प्रा. लक्ष्मण कोतापल्ले, विद्याबुक्स पब्लिशर्स, औरंगपुरा, औरंगाबाद, २०१७ पे.क्र. २५७
२) लोकसत्ता- ८ नोव्हेंबर-२०१९
३) भारताचे आर्थिक धोरण आणि प्रशासन-प्रा. लक्ष्मण कोतापल्ले, विद्याबुक्स पब्लिशर्स, औरंगपुरा, औरंगाबाद. २०१७ पृ.क्र. २६२.
४) कित्ता-पेज क्र. २६३.
५) कित्ता-पेज क्र. २६५.
६) कोठे गेले अच्छे दिन डॉ.अतुल देशपांडे-लेख-महाराष्ट्र टाईम्स दि. १७ सप्टेंबर २०१७.
७) नोटाबंदीमुळे अर्थव्यवस्था उध्दवस्त-संपादकीय अग्रलेख दै.प्रहार-लेखक विनायक सर्वंजे.
८) साम टिव्ही सकाळ न्यूज नेटवर्क-शनिवार १५ फेब्रुवारी २०२०.

बारकोड तंत्रज्ञान ग्रंथालय व्यवस्थापनातील बदल

सुनिल राजेश्वरराव आंबटवाड
ग्रंथपाल, श्री शिवाजी विधी महाविद्यालय,कंधार.

सारांश :

आजचे युग म्हणजे माहितीचा परिस्फोट तसेच माहिती व तंत्रज्ञानावर आधारित युग म्हणावे लागेल. आज प्रत्येक क्षेत्रात मानवाने आपल्या बुध्दीच्या जोरावर माहिती व तंत्रज्ञानाच्या प्रक्रियेत न भुतो न भविष्य अशीच प्रगती केली आहे. माहिती तंत्रज्ञानामुळे राष्ट्राला वैज्ञानिक व आर्थिक प्रगती साधता येणार आहे व साधत आहे. या माहिती व तंत्रज्ञानाच्या कसोटीवर आज आपणास ग्रंथालयामध्ये अमुलाग्र बदल झालेले दिसून येत आहेत. या माहिती व तंत्रज्ञानाचा स्विकार करणे अपरिहार्य आहे व ग्रंथालयाने त्याला स्विकारले आहे. यामुळेच डिजीटल ग्रंथालये, ई-ग्रंथालय, आभासीय ग्रंथालय, हे आजचे शोध आहेत. आजचे युग हे तंत्रज्ञानावर आधारित असल्यामुळे ई-ग्रंथ, ई-जर्नल, ई-मेल, ॲपस, सी.डी., रॅम्स, ई-कॉमर्स, ई-गव्हर्नस, ई-क्लास इ. अत्याधुनिक साधनांनी भरलेले आहे.

या माहिती व तंत्रज्ञानामुळे ग्रंथालय परिपूर्ण बनलेली दिसत आहेत, ग्रंथालयामध्ये माहिती व तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून बारकोड तंत्रज्ञानाचा वापर करणे आणि त्याचे महत्व या क्षेत्रात परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी किती उपयोगी आहे या बाबत लिखानातून सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे.

प्रस्तावना :

भारतीय ग्रंथालय शास्त्राचे जनक डॉ.एस.आर.रंगनाथन यांच्या चौथ्या सुत्रानुसार ग्रंथालयीन सेवा देतांना त्या वाचकांचा व ग्रंथालयीन कर्मचाऱ्यांचा वेळ आणि परिश्रम वाचले पाहिजे या प्रकारे सेवा देता आल्या पाहिजे असे त्यांनी या सुत्रानुसार मत व्यक्त केले आहे. आज प्रत्यक्षात विद्यापीठ व महाविद्यालयीन ग्रंथालये सज्ज झाली आहेत असेच म्हणावे लागेल. अपूरा अर्थपुरवठा, अपूरा मानव संसाधन वर्ग, या कारणामुळे भारतीय ग्रंथालये कधी कधी सेवा देण्यास कमी पडतात, पण माहिती तंत्रज्ञानामुळे व अधुनिकी करणामुळे ग्रंथालयीन वाचकांचा व कर्मचाऱ्यांचा वेळ वाचावा यासाठीच ग्रंथालयीन बारकोड तंत्रज्ञान म्हणजेच वेळेची बचत करणारे यंत्र आहे.

बारकोड :

व्याख्या आणि स्वरूप - अगदी सोप्या भाषेत सांगावयाचे झाल्यास बारकोड म्हणजे ऑप्टीकल मशिनद्वारे वाचण्याजोगे डेटाचे प्रतिनिधीक स्वरूप असे म्हणता येईल.

सर्वसाधारणपणे संख्यात्मक डेटा हा समांतर उभ्या रेखांकीत स्वरूपात तयार केला जातो ज्यास बारकोड असे म्हणतात.

बारकोड वाचण्यासाठी विशिष्ट ऑप्टीकल स्कॅनरचा वापर केला जातो, त्यास बारकोड रिडर्स असे म्हणतात. बारकोड हे डिकोटर आणि स्कॅनर मिळून बनलेले असते.

आज आपणास ग्रंथालया व्यतिरिक्त अनेक क्षेत्रामध्ये बारकोड हे तंत्रज्ञान आपणास पहावयास मिळत आहे. उदा. लहानात लहान पेन, नोटबुक, क्लॉथ सेंटर, किराणा दुकान, शोरूम, थियटर, सुपर मार्केटमध्ये वस्तुच्या विक्रीसाठी मात्र बारकोडचा यशस्वी उपयोग झाला आहे.

बारकोड हे सर्वसाधारणपणे काळ्या रंगाच्या कमी जास्त जाडीच्या उभ्या रेघांनी बनले जाते. प्रत्येक दोन काळ्या रेघांमध्ये रिकामी जागा असते, प्रत्येक रेघ व रिकामी जागा यांच्या रचनेनुसार एक अंक (Digit) वा एक अक्षर व्यक्त होते. बारकोड ही एक संक्षिप्त व तंतोतंत स्वरूपात माहिती व संवाद दर्शविणारी पध्दत आहे. डिकोडींग प्रक्रियेद्वारे संगणकाच्या फक्त एका क्लीक ने सर्व आवश्यक ती माहिती संगणकावर दर्शविली जाते. ही बारकोड पध्दत ही काही लोकांच्या संशोधनातून उदयास आली सिव्हर व फुडलॅक या दोन तज्ञांनी बारकोड तंत्रज्ञान विकसित करण्यास पुढाकार घेतला व त्यावर संशोधन सुरू केले.

ग्रंथालयात बारकोडची आवश्यकता :-

ग्रंथालयातील सर्व व्यवहारात जेथे जेथे अंक, दाखल अंक आणि वाचकाला दिलेला सभासद क्रमांक यांचा संबंध येतो, तेथे ते बारकोडच्या स्वरूपात बदलले जातात ते अंक यंत्राद्वारे वाचले जात असल्याने त्यात चूक होणार नाही अशी वाचकांची खात्री होते व ग्रंथालयातील व्यवहाराच्या अचूकतेवर त्याचा विश्वास बसतो.

ग्रंथालयात या तंत्रज्ञानाचा प्रत्यक्ष उपयोग करण्यात आला तेंव्हा त्यातील नाविन्य व उच्च दर्जाच्या तंत्रज्ञानाकडे आकर्षीत होवून वाचक देवघेव करण्यास उत्सुक होत आहेत. पर्यायाने ग्रंथालयीन साहित्याचा उपयोग वाढलेला आहे.

ग्रंथालयात बारकोडींगचा वापर आणि फायदे :

बारकोडच्या वापराने संग्रह व्यवस्थापनात ग्रंथ, नियतकालिके, म्युझीक रेकॉड, सी.डी., किंवा व्हीडीओ यासारख्या सर्व प्रकारच्या साहित्याचा मागोवा घेणे शक्य होते. बारकोडमध्ये केवळ ग्रंथ नोंदणी क्रमांक कोडींग करण्यापेक्षा ग्रंथ बांधणी इतर घटक उदा : प्रत क्रमांक, खंड क्रमांक या बरोबर इतर घटकांचा समावेश बारकोडमध्ये समाविष्ट करणे शक्य असते यामुळे बारकोडची ग्रंथ संग्रह व्यवस्थापनातील उपयुक्तता वाढविणे शक्य होते.

बारकोडच्या वापराने ग्रंथमांडणी व्यवस्थापनात तसेच ग्रंथ रद्दबातल कार्यवाही अशी कामे प्रभावीत होवू शकतात, ज्यामध्ये बारकोडच्या अधारे ग्रंथ मोजणी करण्याच्या कामाचा प्रामुख्याने समावेश होतो.

फायदे :

बारकोड या तंत्रज्ञानामुळे झालेल्या क्रांतिकारक संशोधनातून काही फायदे व सकारात्मक बदल हे खालील प्रमाणे आहेत.

१) बारकोडच्या सहाय्याने माहितीचे संकलन करण्याची प्रक्रिया गतिमान झाली आहे. एका क्षणात आपणास हवी असलेली माहिती आपण बघू शकतो, त्यामुळे ग्रंथालयीन कर्मचाऱ्यांचा कामाचा ताण कमी होतो. कारण कमी वेळात जास्त देवघेवीचे व्यवहार करणे शक्य झाले आहे.

२) एकदा सर्व माहिती संगणकात भरण्यात आली तर ग्रंथालयीन कामामध्ये अचूकता येते. म्हणून चूका टाळणे शक्य होते. ग्रंथालयाच्या संगणकामध्ये ग्रंथालयामध्ये सर्व वाचन साहित्याची माहिती भरल्यानंतर ग्रंथालयीन वाचन साहित्य देणे-घेणे व पुन्हा देणे सुलभ होते.

तसेच ग्रंथ देवघेवी व्यवहारात वेग येवून वाचकांची रांग कमी करणे शक्य होते. परिणामी वाचकांचा वेळ व कर्मचाऱ्यांचा वेळ वाया जात नाही आणि परत आलेले सर्व वाचन साहित्य सुलभतेने हाताळणे होते व ग्रंथालयीन कामात कार्यक्षमता आणणे शक्य होते.

निष्कर्ष :

प्रस्तावनामध्ये सांगितल्याप्रमाणे मानवाने आपल्या बुध्दीच्या जोरावर अधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेत नभूतो न भविष्यती अशी प्रगती केली या प्रगतीच्या आधारावर बारकोड तंत्रज्ञानाचे योगदान महत्वपूर्ण आहे. याद्वारे ग्रंथालय व्यवस्थापन, कार्य, अचूकता, वेळखाऊ काम यावर अंकुश ठेवण्यास मदत होते. पण महाविद्यालयास मिळणारे अर्थसहाय्य, त्यातच संस्थानची खरेदी करण्याची व ग्रंथालय कर्मचाऱ्याची शिकण्याची मानसिकता वगळता सर्व काही सकारात्मक आहे.

म्हणून बारकोड तंत्रज्ञानाचा वापर ग्रंथालय व्यवस्थापनात बदल घडवून आणू शकतो.

संदर्भ :

१) द.ना.फडके, (२०१२) ग्रंथालय संगणकीकरण आणि आधुनिकीकरण, पाचवी आवृत्ती, युनिव्हर्सल प्रकाशन, पुणे १४६-१५०
२) हिंदूराव वायदंडे, (२००१) ज्ञानगंगोत्री, प्रथम आवृत्ती, य.च.म.मु.वि.नाशिक, पृ.क्र.५३-५७
३) डॉ.डी.आर. पाटील (११ डिसें. २०१५) Innovation & Emerging Trends in Academic libraries ; Ist editions ; atharva publication pag. No.२८१-२९० National conference proceding. R.C. Patil College Shirpur
४) डॉ.द.ना.फडके (जुलै २०००) संगणक जाळे व बहुसंज्ञायन माध्यमे परिचय ; प्रथम आवृत्ती, डॉ.राजेंद्र वडनेरे कुलसचिव य.च.म.मुक्त विद्यापीठ नाशिक.

भारतीय समाजातीलस्त्रियांची बदलती स्थिती

प्रा.डॉ. शंकर गड्डमवार
शरचंद्र महाविद्यालय, नायगांव बा.,

भारतीय समाजामध्ये स्त्रियांच्या सामाजिक दर्जा संदर्भात कमालीचा विरोधाभास आढळतो.एका बाजुला स्त्रीयांचे धर्माच्या नावावर गौरव करण्यात येतेतर दुसऱ्या बाजुला भारतामध्ये सामाजिक दुय्यम स्थान दिले जाते. अन्याय, अत्याचार, बलात्कार, खून, अपहरण आणि अपमान ह्या बाबी नित्याच्याच झाल्या आहेत.दररोजच्या वर्तमानपत्रामध्ये, इलेक्ट्रॉनिक मिडियातून ह्या बातम्या ऐकून व पाहून डोकंसुन्नहोईल इथपर्यंतच्या घटना घडतात. अशाही परिस्थितीमध्ये भारतीय स्त्री समाजामध्ये आपले अस्तित्व सिध्द करीत आहे याला दुसरे तिसरे कोणतेही कारण नसून भारतीय राज्यघटनेमध्ये महिलांना व मुलीना देण्यात आलेलेसमातनेचेहक्कहोय आणि हे कवचकुंडले देण्याचे महान कार्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केले आहे.नाहीतर प्राचीन काळापासून आजपर्यंत स्त्रियांचीस्थिती अतिशय अबला म्हणूनच राहिली असती. ज्या हिंदु धर्माचा आपण गर्व से कहोहमहिंदुहै असे उदोउदो करतो त्याच हिंदुसंस्कृतीने प्रत्यक्षात स्त्रीयांना अपमानाचे व अबला म्हणून जगण्याची वहिवाट निर्माण केलीहोती पण आता भारतीय राज्य घटनेने दिलेल्या हक्कामुळेत्यांचे धार्मिक, राजकीय, सामाजिक शैक्षणिक व सांस्कृतिकस्थिती बदलत असून समाजामध्येही मानाचे स्थान मिळत आहे. भारतीय समाजामध्ये महिलांना चुल व मुल इथपर्यंतच सिमित करण्यात आलेहोते पण संविधानाने मात्र देशाच्या सर्वोच्च व मानाच्या पदावर बसविण्याचे अधिकार दिले आहे.त्यामुळेच जगामध्ये भारतीय स्त्रीयांचे कर्तृत्व सिध्द झाले आहे.

भारतामध्ये पुरुषापेक्षा स्त्रीयांवर आजही विविध धर्मातील अंधश्रध्दा, रुढी व परंपरा खोलवर रुजल्या आहेतत्यामधून शिकलेल्या स्त्रींयादेखील बाहेर पडू शकल्या नाहीत.डॉक्टर व डॉक्टरेट झालेल्या महिलांदेखील वडाच्या झाडांना फेऱ्या मारणे. पंचांगामध्ये सांगितलेल्या भविष्यावर विश्वास ठेवणे, दगडांच्या मुर्त्यांना नवस करणे अश्या अवैज्ञानिक बाबीवर विश्वास करणे म्हणजे भारतामध्ये पसरलेल्या रुढी व परंपरा किती खोलवर रुजल्या आहेत याचीचती प्रचितीहोय. या रुढी परंपरावर मात करण्यासाठी भारतातील कांही पुरोगामी पुरुष व स्त्रीयांनी पुढाकार घेऊन धार्मिक बंधने तोडून टाकण्यासाठी प्रयत्न केले त्याच्या प्रयत्नांना यश आले आणि ब्रिटिशांनी यासंबंधी कांही कायदे केले आहेत. ज्यामध्ये १८२९ मध्ये सतीबंदी, १८५६ मध्ये विधवा पुनर्विवाह कायदा, १८७० मध्ये स्त्रीभ्रूणहत्या प्रतिबंध, १८७२ मध्ये आंतराजातीय विवाहास मान्यता १८९१ मध्येसंमती वयामध्ये वाढ अशा प्रकारचे कायदेकेले याकामी महात्मा जोतिराव फुले, सावित्रीबाई फुले, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, विरेशलिंगम पंतलु, पंडिता रमाबाई, राजाराममोहन रॉय, धोंडो केशव कर्वे, सुब्बालक्ष्मी इत्यादीनी कार्य केले आहेत्यामुळे भारतीय समाजातीलस्त्रीयांची सामाजिकस्थिती बदलण्यास कारणीभूत झाली आहे.[१]

स्त्रीहक्काच्या संरक्षणाबाबत कायदेशिरतरतुदी :-

भारतीय राज्यघटनेमध्ये स्त्रियांच्या हक्कासंबंधी आणि त्यांच्या हित रक्षणासंबंधी अनेक महत्वाच्या तरतूदी करण्यात आलेल्या आहेत.भारतीय घटनेच्या सरनाम्यात सामाजिक, आर्थिक व राजकीय न्यायाचीहमी देण्यात आली आहे.भारतीय घटनेतील तिसऱ्या भागात कलम १४ ते ३२ मध्ये नागरिकांच्या मुलभूत हक्काचा समावेश करण्यात आला आहे.तसेच नागरिकांच्या मुलभूत कर्तव्यात कलम ५१ अ मध्ये महिलांनासमानतेची वागणूक देण्यासंबंधी आणि त्यांच्या प्रतिष्ठेचे रक्षण करण्यासाठीतरतूदी करण्यात आल्या आहेत.त्याचबरोबर राज्यनितीच्या मार्गदर्शक तत्वामध्येहीस्त्री-पुरुष समानता आणि स्त्रियांचे रक्षण यावर भर दिलेले आहे. भारतीय समाजातील स्त्रींयावरील अन्याय, अत्याचार पाहता त्यावर प्रतिबंध घालण्यासाठी आणि तिची सामाजिकस्थिती बदलण्यासाठी, तिच्या कल्याणासाठी आणि हक्काच्या रक्षणासाठी कायदे करण्यात आले आहेत. या कायद्याचे दोन प्रकारामध्ये वर्गीकरण करता येईल.

अ) भादंवि अंतर्गत महिला अत्याचार विरोधी गुन्हे :-

१) बलात्कार - कलम ३७६.
२) बलात्काराचा प्रयत्न - ३७६/५११.
३) महिलांचे अपहरण-३६३, ३६४, ३६१ ते ३६९.
४) हुंडाबळी-३०४बी.
५) महिलांचे विनयभंग व प्राणघातक हल्ला-३५४.
६) महिलासोबत असभ्य वर्तन-३५६.
७) पती/नातेवाईकाडून छळ अथवा दुष्कर्म-४९८ए.
८) आत्महत्येस प्रवृत करणे-३०६.
९) अनैतिक व्यापारासाठी विदेशातून मुलीची आयात-३६६बी.

ब) विशेष कायदे :-

१) हुंडाबंदी कायदा-१९६१.
२) स्त्रीयांशी असभ्य वर्तन प्रतिबंध कायदा-१९८६.
३) सतीपथा प्रतिबंध कायदा-१९८७.
४) अनैतिक व्यापार प्रतिबंध कायदा-१९५६.
५) कौंटुबिक हिंसाचारापासूनस्त्रीयांचे रक्षण कायदा-२००५.
६) राष्ट्रीय महिला आयोग कायदा-१९९०.

वरील प्रकारच्या कायद्याचीतरतूद करुन भारतीय स्त्रीयांची सर्वच प्रकारचीस्थिती बदलण्यास प्रयत्न करण्यात आले आहे.२

महिलांच्या अत्याचारा बरोबरच अलिकडच्या काळात बाललैंगिक शोषणाच्या घटनामध्येही वाढ झाली आहे.अशा घटना घडू नयेत आणि अशा गुन्ह्याचे खटलेतातडीने निकाली काढण्यासाठी शासनाने महाराष्ट्र राज्यात १३८ विशेष जलदगती न्यायालये स्थापण करण्यास मान्यता दिली आहे.शंभरपेक्षा अधिक गुन्हे दाखल असलेल्या ठिकाणीहे न्यायालय सुरु केले जाणार आहे. असे परिपत्रक ४ मार्च २०२० रोजी निर्गमित करण्यात आले आहे. या न्यायालयासाठी १ हजार १०४ पदांना मान्यताही देण्यात आली आहे.केंद्रिय कायदा मंत्रालयाच्या दस्तऐवजानुसार बलात्कार आणि बाललैंगिक शोषणसंरक्षण कायदा अर्थात पोक्सो कायद्यानुसार राज्यामध्ये २९ हजार ८३३ खटले प्रलंबित आहेत.याचाच अर्थ राज्यामध्ये महिला अत्याचाराच्या घटनामध्ये वाढ होत आहे.दिवसाढवळ्या महिलांच्या अत्याचारामध्ये वाढ होत आहे. अंधारी ता. सिल्लोड, जि. औरंगाबाद येथे महिलेला घरात घुसून मारहाण करुन जाळून टाकण्यात आले, हिंगणघाट जि. वर्धा येथील प्राध्यापिकेवर ॲसिड टाकून जाळून टाकण्यात आलेतर शंकरनगर, ता. बिलोली, जि. नांदेड येथील साईबाबा विद्यालयामध्ये शिक्षकांनी अल्पवयीन मुलीवर अत्याचार व बलात्कार केल्याची प्रकरणे राज्यभर गाजली आहेत. यावरुन महिला व बाललैंगिक शोषणाविरुध्द जरी कायदे असलेतरीत्यांची अंमलबजावणी मात्र कडक असल्याचे दिसत नाही अशा प्रकरणामध्ये राजकीयहस्तक्षेप देखील असल्यामुळे पोलीसांच्या तपासामध्येअनेकअडथळे निर्माण होतात. अशा प्रकारामुळे राज्यामध्ये विविध न्यायालयामध्ये २ लाख ६७ हजार गुन्हे प्रलंबित आहेत त्यात ४० टक्के गुन्हेहे महिलांच्या अत्याचारासंबंधी आहेत.अशी माहिती औरंगाबाद खंडपीठाचे वकील ॲड. अजयसिंह भोसले यांनी सांगितले.गेल्या वर्षभरामध्ये (२०१८-१९) पोक्सो कायद्यांतर्गत ६,२३३ घटना नोंदविण्यात आल्या देशभरातील पोस्को घटनामध्ये १६ टक्के घटना ह्या महाराष्ट्रातील आहेत.तसेच लहान मुलांच्या खुनहोण्याच्या घटनामध्येही महाराष्ट्र देशात दुसऱ्या क्रमांकावर आहे.[३]

महिलाविषयी सकारात्मक भुमिकेची आवश्यकता:-

महिला व मुलीबाबत देशात व जगामध्येसकारात्मक व सहकार्याची भूमिका असणे अत्यंत महत्वाचे आहे.कारण सर्वच क्षेत्रातील विकासामध्ये महिलांची भूमिका ही अतिशय महत्वाची असल्याचेस्पष्ट झाले आहे.विज्ञान, तंत्रज्ञान, संरक्षण, राजकीय आणि सांस्कृतिक क्षेत्रामध्ये महिला व मुलीचे कर्तृत्व नेत्रदिपक आहे. सर्वच क्षेत्रामध्ये महिला व मुली पुरुषांच्या खांदयाला खांदा लावुन कर्तव्य बजावत असतांना समाजामध्ये मात्र आजही जुनाट विचाराचे मलभ कायम असल्याचे वास्तव आंतरराष्ट्रीय महिला दिनाच्या (४ मार्च २०२०) निमित्तानेसंयुक्त राष्ट्राच्या विकास कार्यक्रम विभागाने जगातील ७५ देशामध्ये महिला बद्दलची धारणा जाणुन घेण्यासाठी केलेल्या विश्वव्यापी सर्वेक्षणामध्ये असे दिसून आले आहे की, ९० टक्के पुरुष लोकांची मानसिकताही महिला विषयी पक्षपातीपणाची आहे. जगातील एकुण १९३ देशापैकीकेवळ १० देशाचे नेतृत्व महिला करीत आहेत असे वास्तवदर्शी तथ्य यूएनडीपी च्या संशोधनातून पुढे आले आहे.तसेच जगातील सर्व देशाच्या संसदेमध्ये महिलांनी केवळ २४ टक्के जागा काबीज केल्याचेही याच सर्वेक्षणातून समोर आले आहे. आज २१ व्या शतकात महिलांनी राजकारणासह सर्वच क्षेत्रात आपली कामगिरी सिध्द केली असतानाही सर्वच क्षेत्रात पुरुषी मानसिकतेने महिलांना मागे ठेवले आहे.[४]

महिलांचीस्थितीसुधारण्यासाठी उपाय :-

१) पुरुषी मानसिकता बदलून महिला व मुलीनासमानतेने वागणूक देण्यासाठी कायद्यामध्येतरतूद करुन पुरुषांने पक्षपाती वागत असल्याचे निदर्शनास आल्यास संबंधित पुरुषा विरुध्द कायदेशिर कार्यवाही करण्यात यावी.
२) बालवाडीपासून ते पदवी पर्यंतच्या शिक्षणामध्येस्त्री पुरुष समानता यासंबंधीचे अभ्यासक्रम ठेवण्याचे काम अग्रक्रमाने व्हायला पाहिजे.
३) महिला वरील अन्याय, अत्याचार कमी व्हावेत अथवा तेहोणारच नाहीत यासाठी महिलाच्या संदर्भातील सर्वच केसेस अवघ्या तीन महिन्यामध्ये निकाली काढण्यात यावेत आणि कठोर शिक्षेचीतरतूद असूनतीतत्काळ देण्यात यावी.

४) अनुसूचित जाती जमातीच्या महिलावरील अत्याचारासंबंधी अद्ययावत कायद्यात बदल करुन ते अधिक कडक करण्यात यावे.अत्याचारीत पिडीतेच्या वारसांना तात्काळ शासकीय सेवेमध्ये सामावुन घेऊन त्या कुंटूबाचे शहरामध्ये पुनर्वसन करण्यात यावे.

५) महिलावर अत्याचार करणाऱ्या राजकीय व्यक्तींना त्यांच्या राजकीय पक्षाच्या वतीने सहकार्य केल्याचे निष्पण झाल्यास त्या राजकीयपक्षाची मान्यताच कांही विशिष्ठ काळासाठी रद्द करण्यात यावी.

६) महिलांचे मनोबत वाढविण्यासाठीतालुका, जिल्हा, राज्य व देशपातळीवर विशिष्ठपुरस्काराचे आयोजन करण्यात यावे.

७) महिला व मुलींना स्वसंरक्षणासाठी विशिष्ठ शारीरिक प्रशिक्षण बंधनकारक करण्यात यावे व त्यांना त्यांच्या कार्यानुसारसंरक्षणासाठी शस्त्रे बाळगण्याची परवागणी देण्यात यावी.

वरील कांही उपाय सरकारने राबविल्यास महिलांना सर्वच क्षेत्रातसंधी मिळेल, संरक्षण मिळेल आणि त्यामुळेत्यांची भारतीय समाजातीलस्थितीसकारात्मक पध्दतीने बदलेल त्यामुळे भारताच्या व जगाच्या प्रगतीमध्ये महिला ह्या अग्रक्रमाने पुढे येतील.

संदर्भ सूची :-

१) भारतीय समाजातीलस्त्रीयांचीस्थिती : चैतालीगुरव-दै. लोकसत्ता-करिअर वृतांत लेख दि. १५ नोव्हेंबर २०१५.

२) स्त्रीयांवरील अत्याचार आणि मानवी हक्काचे उल्लंघन-प्रा.डॉ.एकंबेकर व प्रा. संजय देबडे- लेखपब्लिक पॉलिसी ॲण्ड ॲडमिनिशट्रेशन-इंटरनॅशनल कॉन्फरन्स-वास्तव विनायक प्रकाशन-पुणे,नागपुर २५ ते २७ मार्च २०१७ पृ.क्र. १९३, १९४.

३) बातमी दै. पुण्यनगरी-पोक्सो अत्याचार प्रकरणात आता तात्काळ न्याय, पृ.क्र. १२.

४) बातमी-दै. पुण्यनगरी-महिला दिन-९० टक्के लोकांचीमहिलाविषयी पक्षपाती भूमिका-आंतरराष्ट्रीय पृ.क्र. १०.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

भूमंडलीकरण और हिंदी उपन्यास

(डॉ.प्रभा खेतान के उपन्यासो के संदर्भ में)

डॉ. मा. ना. गायकवाड
हिंदी विभाग
कै.व्यंकटराव देशमुख महाविद्यालय बाभळगाव

भूमंडलीकरण के इस युग में सृजनात्मक साहित्य पर आज अलग ढंग से सोचने की आवश्यकता है। भूमंडलीकरण के इस तेज प्रवाह में उसकी राष्ट्रीय और अंतरराष्ट्रीय स्थिति बदल गयी है और कई नये सवाल पैदा हो रहे है। भूमंडलीकरण और बहु राष्ट्रीय कंपनियों के साथ आधुनिक इलेक्टॉनिक माध्यमों ने भारत में प्रवेश करके देश की भाषा संस्कृति और साहित्य तथा राष्ट्रीय भावना को निरस्थ करने की भूमिका निभायी है। प्रगति की दौड में मानो लोग निर्धास्त होकर दौड रहे है। समाज अंग्रेजी भाषा और अंग्रेजी संस्कृति तथा पाश्चात्य वातावरण में इस कदर आ रहा है कि, अपने ही नाम को अशुध्द लिखने-बोलने की उसे सुध नही रही है। ऐसी स्थिति में भी हम आशा कर सकते है कि हिंदी और हिंदी साहित्य का उज्वल है। लेकिन हिंदी साहित्य और उपन्यासों पर किस पर का प्रभाव पड रहा है। यह देखना जरुरी है।

डॉ. प्रभा खेतान का जन्म ०१ नवम्बर १९४२ में एक मारवाडी परिवार में हुआ था। प्रभाजी अपने माता पिता की पाँचवी संतान थी। मारवाडी पारम्परिक समाज में जहाँ लडकी का जन्म मनहूस माना जाता है। माता पिता को बेटा होने की अपेक्षा थी, लेकिन बेटी हुई। सभी नाराज हो गये थे। इसीलिए शायद प्रभाजी अपने माँ के प्यार से दूर रही। उम्र के साथ उनकी परिसीमा बढती गई। समाज में स्त्री का जो स्थान था उसके बारे में सोचने लगी। सनातन प्रथाएँ, घुंघट, दहेज, नारी शोषन, नारी को केवल भोग्या समझना यही सारी बातों के प्रति घृणा की भावना निर्माण हो गयी। इसीलिए उन्होने अपने अस्तित्व का आरंभ किया। अपने प्रिय मित्र जार्ज सर्राफ की सहायता से वे 'ब्युटी थैरपी 'का कोर्स करने के लिए लॉसऐंजीलस (अमरिका) गई। यही उनके साहित्य ने नया मोड लिया। डॉ. प्रभा खेतान के साहित्य पर पाश्चात्य संस्कृति का और भूमंडलीकरण का भारी प्रभाव दिखायी देता है। उनकी कविताएँ , निंबंध, कहानियाँ और उपन्यास आदि पर भूमंडलीकरण का प्रभाव दिखायी देता है। फ्रेंच लेखिका द. बोडवार की ' द सेकेंड सेक्स ' का अनुवाद डॉ. प्रभा खेतान ने हिंदी में किया है। डॉ. प्रभाजी, सिमोन से अत्याधिक प्रभावित हुई थी। साथ ही अनेक लेखकों से भी प्रभावित थी। ' मुक्ति कामना की दस वार्ता ' इस निबंध में डॉ. प्रभा खेतान ने कुछ बिंदुओं का स्पष्टीकरण किया है। जिसमें मुख्य बिंदू है, ' आधी दूनिया का श्रम और भूमंडलीकरण ' इस बिंदू के तहत वे कहती है, **"आज अधिकतर व्यापारिक प्रतिष्ठानों में नीचे के सारे काम लडकियां करती है , मगर बॉस पुरूष ही रहता है। किसे दोष दिया जाए ? दुनिया घुमते हुए मैने पाया औरत के काम के घंटे पुरूष की तुलना में ज्यादा है, दुनिया में दो-तीहाई काम औरते करती है, लेकिन दुनिया की सबसे गरीब कौम औरत ही है।"**[१] प्रभाजी पुरूष सत्ता पध्दति के विरोध में है। भूमंडलीकरण के इस युग में स्त्री के श्रम अधिक है। भूमंडलीकरण स्त्री के ही श्रम पर अपना संतुलन निर्धारित करता है । अतः डॉ. प्रभाजी ने स्थापित किया है कि , भूमंडलीकरण भी स्त्री के श्रम शोषण का जरिया बनता जा रहा है। क्योंकि समाज की नारी विषयक दृष्टि एवं हमारे संस्कार ही ऐसे है, जो भूमंडलीकरण के परिवर्तन प्रभावों को निरष कर देते है। और उसका इस्तेमाल स्त्री सत्ता व महत्ता के विरूध्द कहलेते है। किसी को अच्छा बूरा कहने का अधिकार पुरूषों को ही किसने दिया ? किसी रचना की आलोचना करना भी पुरूषों को ही किसने हक्क दिया है। ऐसे अनेक सारे प्रश्न वह पाठकों को पुछ ना चाहती है। जैसे अनेक पुरूष लेखक लिख सकता है। उस कृति को दया की दृष्टि से देखा जाता है। इतनाही नही आलोचक भी दया की दृष्टि से देखते है। यह डॉ प्रभा को कतई मान्य नही है। प्रभाजी के अनुसार पुरूष का अपना नेटवर्क होता है। जिसकी बदौलत वह स्त्री को प्रोग्रामिंग करता है। उसका संचलन करता है। निर्णायक मंडल में कितनी स्त्रियाँ होती है । लेकिन दुर्भाग्य की बात यह भी है कि, स्त्री ने भी स्वयं कोई बडे जाखिम नही उठाए। डॉ. प्रभाजी का कहना है कि, स्त्री को आज अपनी देह के प्रति नया दृष्टिकोन निर्धारित करना होगा। स्त्री अपने देह के संसाधन का महत्व पहचाने इसी दैहिकता के आधार पर वह प्रकृति के इतने करीब है उसमें अंतर्ज्ञान की क्षमता है।

डॉ. प्रभा खेतान के उपन्यास भी पाश्चत्य संस्कृति से प्रभावित है। उनका १९९१ में प्रकाशित उपन्यास 'आओ पेपे घर चले ' यह उपन्यास अमेरिकी नारी के जीवन के वास्तविकता को प्रस्तुत करनेवाला है। यह उपन्यास अमेरिकी एकाकी जीवन शैली और संवेदनशीलता जीवंत चित्रण है। अमेरिकी मानसिकता स्वतंत्र आर्थिक जीवन शैली की है। जहाँ आर्थिक स्वतंत्रता होती है वहाँ संवेदन हीनता अधिक मात्रा में सक्रीय होती है। उपन्यास में ७० वर्षीय **आइलिन** दो पतियों और पाँच प्रमियों को याद करती कुत्ते पेपे को बेटा मानकर जीवन के दुखो को भूलना चाहती है। आदमी में जानवर और जानवर में आदमी को देखती हुई स्वयं को प्यार करती है। भारतीय संस्कृति के अनुसार यह लज्जास्पद बात है । किसी के दो पति और पाँच पेमी हो। यह खुली अर्थव्यवस्था का परिणाम है। भूमंडलीकरण में इसे स्वीकार करना पडता है। भूमंडलीकरण के कारण **आइलिन** को आर्थिक स्वतंत्रता मिली और वह दो पति , पाँच प्रेमी कर बैठी।

उसकी अपनी पहचान कुछ नही रही लेकिन उसके अकेले का जीवन मात्र मजे में गुजर गया। मनचाहा जीवन गुजारना यह मानवी जीवन का उद्देश नही है। एक ओर स्वतंत्रता की आस है तो दूसरी ओर भूमंडलीकरण के कारण अकेलेपन का अहसास भी है। विदेशी पृष्ठभूमि पर लिखा गया यह उपन्यास वैश्वीकस्तर पर नारी के जीवन के भयावह सत्य को उजागर करता है। यह उपन्यास बार-बार पाठक के सामने प्रश्न उपस्थित करता है कि, दो पति और पाँच प्रमियों को छोडकर कुत्ते के साथ दिन गुजारना क्या इस प्रकार की स्त्री-मुक्ति हो सकती है।

डॉ.प्रभा खेतान का दूसरा उपन्यास है ' तालाबंदी ' उपन्यास का नायक श्याम बाबू धनोपार्जन करने के लिए व्यापार की शुरूवात करते है । धीरे-धीरे उनका व्यापार बढता ही जाता है । जैस-जैसे उनका व्यापार बढता है। वैसे-वैसे वह अपने परिवार से दूर हो जाता है। जिनके लिए सुख लेने के जिंदगी भर कोशिश करता है। उन्हे पैसे के चक्कर में दूर दूर कर देता है। उनके बहन का बेटा पैसे को लिए जी हुजुरी करता है। पत्नी अपने पति के साथ दो पल बीताने के लिए तरसती है। अत: यह नायिका भी भूमंडकरण का शिकार हो गई। भूमंडलीकरण में भौतिक सुख सुविधा मिलेगी लेकिन पारंपारि आंनद नही मिलेगा परिवार के लिए पैसा कमाया जाता है। पैसे के लिए परिवार को छोडना नही है। भूमंडलीकरण और इंटरनेट कारण पूरा विश्व अपनी मुठ्ठी में आया और मुठ्ठी में जो परिवार था वह हमारी मुठ्ठी से सटक गया। नारी विमर्श और भूमंडलीकरण यह एक साथ नही रहे सकते। भूमंडलीकरण की स्वतंत्रता परिवार के विरोध में काम करती है। भूमंडलीकरण में भी नारी का वही का हाल वही रह गया है।

डॉ. प्रभा खेतान का तीसरा उपन्यास है **छिन्नमस्ता**। उनका यह उपन्यास सर्वाधिक चर्चित रहा है। अनेक विव्दानोने इस उपन्यास को प्रभाजी की आपबीती भी कहा है। उपन्यास की नायिका **प्रिया** बचपन से ही दुत्कार और फटकार की पीडा को झेलती हुई बडी होती है। **" कुलीन परिवारों में औरतों की सामाजिक, आर्थिक,और मानसिक स्थिति के मकडजाल को चीरुफाड कर देखने, समझने, सुधरणे, सुलझाने, की मंगलाकांक्षा में किया गया यह गंभीर समाजशास्त्रीय अध्ययन है।"**[२] नौ वर्ष की उम्र में पिता के स्वर्गवास होने तथा बडे भाई की वासना का शिकार बनने से वह लगातार सहमी-डरी सी रहने लगती है। लेकिन समय-समय के साथ उसका साहस, शोषक शक्तियों के लिए चुनौती बन गई। पति भी उसे भोग्या समझता है और उसक औरत पन से चिढ निर्माण होती है। माँ बनने के बाद भी उसमें कोई परिवर्तन नही आता। वह अपने संसार के प्रति विद्रोह कर बैठती है और परिवार टूट जाता है। मस्ती में रहनेवाली प्रिया अपने ही जीवन के साथ संघर्ष शुरू करती है। भूमंडलीकरण की स्वायत्तता से नारी विमर्श के नाम पर स्त्री जगत कहां जा रहा है इसका भी ध्यान देना जरूरी होता है। जिस उद्देश से परिवार को छोड दिया जाता है, वह उद्देश तो कभी सफल नही पाता है। क्या यह भूमंडलीकरण और खुले बाजारवाद के कारण हो रहा है ? यह प्रश्न निरूत्तर ही रहता है। जो नारी जाग उठती है। वही अपने अस्तित्व को खोजने में निकल पडती है। **"अभिजात्य स्त्रियों को चाहे घर में कार्य न होने पर निष्क्रिय रहना सुख की स्थिति समझी जाती है इसी कारण बहतेरी स्त्रियाँ गतिहीनता निष्क्रियता घरेलु शोषण को ही परम सुख की अवस्था समझती है। "**[३] घर में काम करनेवाली भारतीय नारी अपने परिवार को सब कुछ मानती है। यह सब कुछ मानना क्या शोषण रहीत है ? शोषण तो उसका भी होता है, लेकिन उसका अपना दृष्टिकोन अलग होता है। भूमंडलीकरण में नारी अपनी मुक्तता को किस प्रकार लेती है, उसपर उसकी स्वतंत्रता निर्भर होती है।

डॉ. प्रभा खेतान का उपन्यास **पीलीआंधी** सामाजिक विवाह संस्था एवं परिवार पर एक प्रश्नचिन्ह अंकित करता है। उपन्यास की नायिका अपनी अस्मिता की पहचान एवं धन कमाने के लिए घर से निकलती है। आर्थिक स्वतंत्रता उसके जीवन की पहली शर्त है। शिक्षित महिलाओं के भविष्य का सपना है **पीलीआंधी** उपन्यास । उपन्यास की एक बाजू यह भी है कि, उपन्यास की नायिका जितना महत्व आर्थिक स्वतंत्रता को दती है। उतना ही महत्व मातृत्व को देती है। अपितु उससे कही अधिक , वे मातृत्व के लिए अर्थ को छोड सकती है। मातृत्व तो चाहिए लेकिन विवाह संस्था पर प्रश्न चिन्ह उठाती है। विवाह के बिना मातृत्व ग्रहण करना यह तो समाज के विपरित है। ऐसी संतान को समाज मान्य नही करता। उपन्यास की नायिका खुले बाजारवाद की तरह अपने पति को सहजता से छोडकर उसका प्रेमी सुजीत के पास जाकर खुले आम रहने लगती है। उससे बच्चा भी हो जाता है। फिर भी उसके मन में समाज का डर नही पाश्चात्य संस्कृति का वहन करनेवाली **सोमा** की यह विचारधारा है। यह विचारधारा भूमंडलीकरण से आई हुई है। भूमंडलीकरण में जैसे केवल मुनाफा देखा जाता है, वैसे ही नायिका **सोमा** नेतिक-अनैतिक और वैध-अवैध की उलझन में नही पडती वह अपना स्वार्थ देखती है। भारतीय विवाह संस्था को नकारना तथा **चित्रा** के साथ संबंध जोडना यह पाश्चात्य संस्कृति है। जो भूमंडलीकरण के कारण भारतीय लोग ग्रहण कर रहे है।

"अपने-अपने चेहरे " यह प्रभाजी का उपन्यास उनके अत्यंत नजदीक माना जाता है। उपन्यास की नायिका **रमा** विवाह, पति, बच्चे आदि से अलग रहकर अपना अस्तित्व खोजने का प्रयास करती है। स्त्री अस्तित्व और पहचान अलग ढूंढने का प्रयास करती है। रमा सोचती है कि, **"वह प्यार ता एक बार करती है। बस हर बार एक ही पुरूष से। कभी शादी के बाद कभी शादी के पहले उसके बाद तो वह अपने आपको झेलना सीखती है।"**[४] रमा एक विवाहित पुरूष मिस्टर गोयनंका से प्यार करती है । लेकिन दूसरी औरत को समाज में हेय दृष्टि से देखा जाता है। स्त्री की पुरूष के साथ दोस्ती समाज में स्वीकार्य नही है। पहली पत्नि भले ही अपने पति का प्यार न पाए लेकिन मांग में उसके नाम का सिंदूर भरकर समाज में उँची गर्दन कर के घूम सकती है। तो दूसरी पत्नि उँची गर्दन

करके घुम नही सकती । पूरी कथा में रमा की पीडा, उसका अंतर्द्वद्व उसे बार-बार रूलाता है। उसी प्रकार रमा के समानांतर रीतू दूसरी औरत का विरोध करती है, लेकिन देर होने पर उन यातनाओं से पल्ला झाडकर वह मुक्ति का मार्ग अपनाती है। नारी मुक्ति ने भले ही नारी को मुक्तता का नारा दिया हो लेकिन, इस मुक्तता ने परिवार को शाप भी दिया है। भूमंडलीकरण में व्यापार जिस प्रकार होता है, उसी प्रकार रिश्तों का भी व्यापार होता दिखाई देता है। संयुक्त परिवार नाम की संकल्पना लुप्त होती जा रही है। उपन्यास की नायिका भी भूमंडलीकरण से प्रभावित है।

"अग्नि संभवा" उपन्यास की नायिका आइ. वी. चीनी महिला है। जिसे उपने देश से अटूट प्रेम है। आइ. वी. की कहानी के साथ चीनी, क्रांति, मार्क्सवाद, गोरीजाति का शोषण और राजनीतिक घटनाओं का वर्णन भी किया है। उसके अंदर भी लेखिका ने विद्रोह भर दिया है। आइ. वी. अपने बॉस शिव के बेटे को गोद ले लेती है। बडबोली आइ. वी. महत्वकांक्षी नारी है, मेहनती है, सिलाई-कढाई करती है। बाद में टॅक्सी ड्रायवर बनती है। हाँगकाँग छुपकर जाती है। लेखिका ने वैश्विक धरातल पर स्त्री के संघर्ष को प्रस्तुत किया है। वे बताना चाहती है कि, स्त्री में एक दैवी शक्ति है। यदि वह कुछ करने की ठान ले तो वह मारवाडी पारम्पारिक स्त्री हो या चीन की मामुली किसान की बेटी सफलता के पश्चात ही लहरा सकती है।

डॉ. प्रभा खेतान का अंतिम उपन्यास "स्त्री पक्ष" है। आलोचक मानते है कि, प्रभाजी की यह सबसे कमजोर रचना है। स्त्री स्वतंत्र के नाम पर नायिका क्या चाहती है। इसे स्पष्ट करने में लेखिका असमर्थ रही है। सामाजिक प्रथा को लेकर अनेक प्रश्न उनके मन में उठते है। नायिका की कॉलेज के पुरूषों के साथ उसकी दोस्ती हो जाती है। माँ और पिता के कहने पर सुमित नाम के डॉक्टर के साथ उसकी शादी हो जाती है। कुछ दिन ठिक ठाक चलता है लेकिन सुमित स्वभाव से रंगीन मिजाज का होने के कारण वह नायिका **वृंदा** से तलाक लेता है। वृंदा आत्मचिंतन करती है कि, कँहा गलती हो गई। कुछ दिनों बाद उसके जिंदगी में आर्जव नाम का पेंटर आता है। वह पेंटर के साथ अपना घर बसाना चाहती है। लेकिन मुंबई में काम मिलने की वजह से वह भी उसे छोडकर मुंबई चला जाता है। डॉ. प्रभा खेतान का छोटा उपन्यास है "एड्स"। आलोचको ने इसे लंबी कहानी कहा है। एक सफल दाम्पत्य जीवन में पति के मित्र से दोस्तों के फलस्वरूप एड्स की बीमारी पत्नी को लगती है। फिर भी पति माफ कर देता है और रोज उसे मिलने के लिए अस्पताल में जाता है। वैश्विक स्तर पर इस बीमारी से उत्पन्न आपसी संबंधो की दरारों का स्पष्टिकरण हो जाता है। पाश्चात्य पृष्ठभूमि पर लिखा गया यह उपन्यास भारतीय महिला व्यवसायी की व्यवसाय संबंधित समस्याओं को भी साथ-साथ दर्शाता है। अमेरिकी जीवन में दाम्पत्य जीवन टूटने की कगार पर है। इसी का उदाहरण है यह एड्स उपन्यास।

सारांश :

डॉ. प्रभा खेतान की नवीनतम रचनाएँ बाजार के बीच, बाजार के खिलाफ यह भूमंडलीकरण और स्त्री के प्रश्नों की गहरी पडताल करती है। प्रभाजी ने भूमंडलीकरण और उसके आर्थिक पहलुओं के नारी जीवन पर पडनेवाले परिणाम की चर्चा की है। परिवर्तन और भूमंडलीय प्रक्रियोंओं के कारण स्त्री जीवन की नई भूमिकाओं से गुजरना पड रहा है। इसका परिणाम वह स्वंयपूर्ण तो हो गयी लेकिन उसे असमानता और असुरक्षा का सामना भी करना पड रहा है। हम आज देख सकते है कि, जैसे-जैसे भूमंडलीकरण अपनी बाँहे फैला रहा है वैसे ही बलत्कार की घटनाएँ बढ़ रही है। भूमंडलीकरण की एक विशेषता यह है कि, जीवन के हर-एक रुप का वस्तुकरण करता है। बाजार में उसकी किंमत निर्धारित होती है। चाहे पुरुष हो या स्त्री। प्रभाजी ने साहित्य में अक्सर वही-वही बाते की है जो की पुरुष मित्रता पर आकर टिक जाती है। वह मानती है कि, जिस प्रकार पुरुष मित्रता कर सकते है वैसे स्त्री क्यों नही कर सकती ? समाज इतना विस्तारित बुध्दिवाला नही की एक महिला की किसी पुरुष के साथ दोस्ती स्वीकार कर ले । किसी की मित्रता के लिए या स्वतंत्रता के लिए अपने घर परिवार को छोड देना ये कैसी नारी चेतना है। विवाह संस्था का विरोध कर फिर दूबारा विवाह की जरूरत क्यों ? अत: लेखिका क्या चाहती है यह अधुरा ही रह जाता है। दूनिया की हर संस्कृति भूमंडलीकरण पर सवाल उठाती हुई नजर आ रही है। मगर भूमडंलीकरण से प्रभावित भी हो जाती है। भूमंडलीकरण अपनाना आज की आवश्यकता भले ही हो , लेकिन साथ ही हमारी संस्कृति का हनन भी है। भूमंडलीकरण स्वीकारना है तो उसे सीमित मात्रा में और अपना विवेक जागृत कर स्वीकारना चाहिए। भावनाओं मे बहकर भूमंडलीकरण को अपनाते है तो यह निश्चित रुप से हमारा प्रस्थान पाश्चात्य संस्कृति की ओर हो रहा है इसमें दूमत नही है।

संदर्भ :

१) डॉ. प्रभा खेतान : उपनिवेश में स्त्री मुक्ति कामना की दस वार्ताएँ , पृष्ठ : २२।
२) अरविंद जैन : औरत,अस्तित्व और अस्मिता - पृष्ठ : ६५ ।
३) डॉ. मुक्ता त्यागी : समकालीन महिला उपन्यासकारों के उपन्यासों में नारी विमर्श - पृष्ठ १५९ ।
४) डॉ. प्रभा खेतान : छिन्नमस्ता, सरस्वती विहार दिल्ली प्रथम सं. १९९१ ।
५) डॉ. प्रभा खेतान : अग्नि संभव, हंस पत्रिका मार्च १९९२ से मई १९९२ ।

६) डॉ. प्रभा खेतान : पीली आंधी, राजकमल प्रकाशन I १९९५ ।
७) डॉ. प्रभा खेतान : अपने-अपने चेहरे, राजकमल प्रकाशन १९९५।
८) डॉ. प्रभा खेतान : बाजार के बीच : बाजार के खिलाफ वाणी प्रकाशन २००४ ।
९) डॉ. प्रभा खेतान : क्षमा शर्मा : स्त्रीवादी विमर्श , समाज और साहित्य ।
१०) डॉ. धनंजय वर्मा : आज की हिंदी कहानी।
११) डॉ. मधुसिंधु : महिला उपन्यासकार ।
१२) बाबू गुलाबराय : भारतीय संस्कृति की रुपरेखा।
१३) कमला प्रसाद : स्त्री मुक्ति का सपना संपादक - राजेंद्र शर्मा वाणी प्रकाशन दिल्ली।
१४) नासिरा शर्मा : औरत के लिए औरत, सामायिक प्रकाशन नई दिल्ली ।

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

मराठी संतसाहित्यातील नीतिविचार व आजचा युवक

प्रा. डॉ. शरदचंद्र देगलूरकर
मराठी विभाग
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, शंकर नगर ता. बिलोली, जि. नांदेड

मराठी साहित्यात अनेक निर्मात्यांनी शाश्वत नीतितत्वांचा बोध आपल्या साहित्यकृतींच्या माध्यमातून देण्याचाप्रयत्न केला आहे. कारण 'कांतासम्मित उपदेश' हे एक साहित्याचे महत्वाचे प्रयोजन मानले गेले.

माणसाच्या ठिकाणी असलेल्या विवेकाची जागृती व्हावी, या सदसद्विवेकाच्या शक्तीतून चिरंतन अशी जीवनमूल्ये माणसांच्या मध्ये प्रतिष्ठित व्हावीत हे नीतिशास्त्राचे व नीतिविचारांचे ध्येय असते. मनुष्याचे जीवन अधिकाधिक शुद्ध बनले पाहिजे, त्यातील सर्व अशुचित्व गेले पाहिजे, हा नीतिविचाराचा उद्देश असतो.

मानवी जीवनातील योग्य-आरोग्य, चांगले वाईट, प्रमादरहित-प्रमादपूर्ण, पापरूप व पुण्यरूप यांच्यामधील अंतर स्पष्ट करण्याचे प्रयत्न नीतिशास्त्राद्वारे होत असतात प्रमादरहित आणि शुद्ध अशा जीवनाचा मंत्र देणे हा नीतिशास्त्राचा उद्देश असतो. नीतिशास्त्रासंबंधी अर्बन नामकविचारवंताने असे म्हटले आहे की Ethics is the seience that deals with conduct in so tar as it is considerd right or wrong, good or bad' (Fundamentals of ethics) अशा प्रकारे नीतिविचार हा चांगल्या व वाईट गोष्टींचा विचार करुन त्याद्वारे असते. मनुष्य ज्या प्रकारची कृती करत असतो. त्या कृतीच्या मुळाशी त्याच्या ज्या प्रेरणा त्यांचे शुद्धीकरण हे नीतिविचाराला अभिप्रेत असते. मानवाच्या अंतरंगाच्या गाभ्यापर्यंत गेलेला नीतिविचार हाच जीवनमूल्यांचा विचार असतो.

नीतिशास्त्रांनी निर्धारित केलेली जीवनमूल्ये म्हणजे श्रेष्ठ अशा समाज जीवनासाठी अनुकूल आणि प्रतिकूल असलेल्या अनेक गोष्टींचा समुच्चयच असतो.

जीवनमूल्ये :

जीवनमूल्ये म्हणजे नीतिशास्त्राची मूलभूत तत्वेच असतात ती समग्र मानवी जीवनाला व्यापणारी असतात. मन आणि आत्मा यांच्याशी संबंधित अशा जीवनमूल्यांची जोपासना केली नाही तरइंद्रियोपभोगांचा अतिरेक होऊन जीवनात स्वैरयप्रवृत्ती वाढत जाते. जीवनमूल्यांचा संबंध त्यांच्यापासून त्यांचे आचरण करण्याऱ्या माणसांना किती सुख मिळते याच्याशी नाही. जीवनमूल्ये ही विशुद्ध अशा मनोवृत्तींशी आणि कृतींशी संबंधित असतात

लोकमान्य टिळक यांनी या बाबत अत्यंत महत्वाचे विचार त्यांच्या 'गीतारहस्य' या ग्रंथात मांडलेले आहेत 'कोणतेही कृत्य चांगले किंवा वाईट, धर्म अगर अधर्म, किंवा नीतीचे अगर अनीतीचे आहे, याचा खरा निर्णय पुष्कळास पुष्कळ सुख देणारे आहे की नाही एवढेच पाहून ठरविता येत नाही. सदर कृत्य करण्याची बुद्धी, वासना किंवा हेतू कसा आहे हे ही त्या बरोबरच अवश्य पहावे लागेल' (श्रीमद्भगीता रहस्य अथवा कर्मयोगशास्त्र पृ.८७) असे लो. टिळकांनी केवळ भौतिक सुखवादी नीतिविचार स्पष्टपणे नाकारला आहे.

मराठी संतांचा नीतिविचार:

संतांच्या नीतिविचारामध्ये बाह्य कृतीपेक्षा अंतरंग वृत्तीला महत्व दिलेले दिसून येते त्यामुळे 'तीर्थासी जाऊन काय तुवा केले। चर्म प्रक्षाळिले वरीवरी' असे संत तुकोबा म्हणतात तीर्थामध्ये देव असला तरी तो सज्जनांच्या ठिकाणी आहे व तोच 'रोकडा देव' आहे असेही ते म्हणतात स्वार्थाने प्राप्त होणा-या इंद्रियजन्य सुखापेक्षाही परोपकाराने मिळवणारे समाधान त्यांनी महत्वाचे मानले.

तुका म्हणे सुख पराविया सुखे।
अमृत हे मुखे सुवतसे॥

साधुत्वाच्या बळावर संतत्वाच्या सामर्थ्याने दुर्जनाचा नाश न करता त्याच्या ठिकाणी असलेल्या दुर्जनत्वाच्या निवारणाचा नैतिक विचार श्रीज्ञानदेवांच्या पसायदानात आलेला आहे.

जे खळांची व्यंकटी सांडो । तया सत्कर्मी रती वाढो । मनुष्याच्या ठिकाणी असलेल्या आसुरी प्रवृत्तींवसात करणे आणि दैवी प्रवृत्तींची, सद्गुणांची जोपासना करणे, त्यांच्यातील देवत्व जागविणे अशा प्रकारे सदाचार सन्नती व सद्वासनांचे संवर्धन करणे हे संतांच्या नीतिमूल्यविचारांचे साध्य होते सामाजातील पापाचा अंधार नष्ट झाला पाहिजे हा विचार पसायदानात ज्ञानदेवांनी अत्यंत साधेपणाने मांडलेला आहे.

दासबोधाच्या 'तमोगुण' समासात समर्थ रामदास यांनी जीवनाला विधायक ठरणाऱ्या इनेक विकृतींचा उल्लेख केलेला आहे. शस्त्राघात करणे, युद्धातील संहारात आनंद मानणे, समाजात द्वेषाची आग लावणे अशा मनोवृत्तींचे वर्णन करुन त्यांच्या जाणीवपूर्वक त्यागाचा उपदेश केला आहे.

तरूणांसाठी नीतिविचार :

कामविषयाच्या अतिरेकामुळे जीवनातील कर्तव्याचे विस्मरण होते, विवेकाचा नाश होतो, संपूर्णपणे पराधीनता निर्माण होते, व्यभिचाराकडे मन धावते असे अनेक दुष्परिणाम समर्थांनी दासबोधात विस्ताराने सांगितलेले आहेत समर्थांचा हा नीतिचा विचार आजच्या तरूणांसाठी अत्यंत उपयोगी आहे कारण आजचा तरूण अत्यंत कर्तव्यमूढ बनला आहे. 'भोगवादाचा अतिरेक म्हणजे सुख' असा आभास निर्माण करणारी सामाजिक प्रसारमाध्यमे तरूणांना व्यभिचारात प्रवृत्त करीत आहे त्यामुळेच हिंसा, अत्याचार, व्यभिचार यासारख्या घटना दररोज घडत आहेत. जे सुरूवातीला गोड वाटते ते शेवटी विषासारखे कडू असते, त्याचा परिणाम अत्यंत वाईट असतो म्हणून आपण या वासनांच्या आहारी जाऊ नये, असा विचार हाच संतांच्या नीतिविचाराचा पाया असून तोच दिशाहीन युवकांसाठी प्रेरक असा मूल्यविचार होय

संदर्भ :

१. श्रीरामदासांचे समग्र ग्रंथ– चित्रशाळा प्रेस, पुणे १९३२
२. श्रमद्भगवतगीता रहस्य अथवा कर्मयोगशास्तस्त्र, - लो. टिळक
३. Great Traditions in Eitics – American Book Company 1953

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

मुक्तिपर्व उपन्यास में दलित चेतना

प्रा.डॉ.पवार राजाभाऊ श्रीहरी
अध्यक्ष हिन्दी विभाग
जयक्रांती कला एवं् वाणिज्य वरिष्ठ महाविद्यालय, लातूर

समकालीन युग में साहित्यिक आन्दोलनों में विशेषकर आदिवासी साहित्य, स्त्रीवादी साहित्य तथा दलित साहित्य उभरकर सामने आया है। इन आन्दोलनों में भी विशेषकर दलित साहित्य ने हमारे उपर सर्वाधिक प्रभाव छोडा है। जहाँ स्त्रीवादी साहित्य नारीयों की समस्याओं को लेकर लिखा गया वंही आदिवासी साहित्य आदिवासी समाज के यथार्थ को लेकर लिखा गया है। दलित साहित्य दलित समाज की यथार्थ कहानी कहने आया है। आज दलित साहित्य ने केवल भारतिय साहित्य में ही नंही बल्कि विश्व साहित्य में हुई है। परन्तु अब वह हिंदी में अपनी छाप छोड़ चुका है। भारतिय साहित्य में दलित साहित्य की शुरूआत मराठी साहित्य में अपने पैर जमा चुका है। दलित साहित्य मनोवैज्ञानिक मुक्ति देनेवाला साहित्य है, समाजिक परिवर्तन एवं मानवीय मूल्यों की रक्षा करनेवाला साहित्य होने के कारण आज इस साहित्य की आवश्यकता एवं महत्त्व बढ गया है। वैश्वीकरण के इस दौर में सामाजिक असमानता बढती जा रही है। ऐसे परिवेश में दलित साहित्य की आवश्यकता इसलिए है कि दलित साहित्य ही सामाजिक असमानता को दूर कर समाज में समता, बंधुता एवं न्याय की भावना बढ़ा सकता है।"[1] आज हिंदी कि अनेकों विधाओं में अनेकों साहित्यकारों ने दलित चेतना को उभारा है। भारतिय समाज में प्राचीन कालसे वर्णभेद तथा वर्गभेद की भावना पायी गयी है। वर्णव्यवस्था के कारण निम्न जाति तथा निचले लोगों का शोषण होता आया है। दलित वर्ग को सर्वाधिक हीन, नीचा तथा अपवित्र माना गया है। इस वर्ग के साथ जानवरों से भी बद्तर व्यवहार किया गया है। दलित साहित्य इसी दलित जीवन के यथार्थ को सामने लाता है। आमेप्रकाश वाल्मिकी के विचार से " 'दलित' शब्द का अर्थ है। जिसका दलन और दमन किया गया है, दबाया हुआ, गिराया हुआ, उपेक्षित, घृणित, रौंदा हुआ, मसला हुआ, विनष्ट, मर्दित, पस्तहिम्मत, हतोत्साहित, वंचित आदि शब्द दलित को परिभाषित करते है। स्पष्ट शब्दों में कहा जा सकता है कि वर्ण व्यवस्था ने जिसे अछूत या अन्त्यज की श्रेणी में रखा-वह दलित है।"[2] हिंदी बृहद काश के अनुसार दलित का अर्थ है-रौदा, कुचला, दबाया हुआ, पदाक्रांत आदि।

हिंदी दलित साहित्य की धारा को आगे बढाने का काम अनेकों साहित्यकारों ने किया है। इनमें विशेषकर डॉ.बाबासाहेब भीमराव आंबेडकर, ओमप्रकाश वाल्मिकी, मोहरनदास नैमिशराय, जयप्रकाश कर्दम, सुशीला टाकभौरे, सूरजपाल चौहान, श्योरांज सिंह बैचेन, दयानन्द बटोही, डॉ.सूर्यनारयण रणसुभे आदि साहित्यकारों के नाम लिये जा सकते है। इन साहित्यकारों ने विभिन्न विधाओं में दलित

साहित्य को उभार ने का प्रयास किया है। ऊपरी दलित साहितयकारों में एक विशेष नाम मोहनदास नैमिशराय का है। मोहनदास नैमिशराय एक सफल दलित साहित्यकार है। इस महान दलित साहित्यकारने अपने साहित्य में दलित चेतना को अंजाम दिया है। मोहनदास नैमिशराय का जन्म 5 सितम्बर 1949 में उत्तर प्रदेश राज्य के मेरठ शहर में हुआ है। उन्होंने अपनी प्रतिभा के बलपर हिंदी में विविध विधाओं में लेखन कार्य कर हिंदी साहित्य को समृध्द किया है। विशेषकर दलित चेतना उनके साहित्य की आत्मा रही है। मोहनदास नैमिशराय के साहित्य में 'अदालत नामा' नामक नाटक, 'आग और आंदोलन', 'सफदर एक बयान' नामक कविता संग्रह आतें है। उनके कहानी संग्रहों में 'आवाजें'(1999) तथा उपन्यासों में 'मुक्ति पर्व' (1999), 'स्वतंत्रता संग्राम के दलित क्रांतीकारी' (1999) और 'जख्म हमारे' (2011) आदि उपन्यास आतें है। मोहनदास नैमिशरायने विभिन्न विधाओं में साहित्य लिखकर दलित चेतना को अभिव्यक्ति प्रदान की है। उन्होंने अपने बचपनसेही बुध्द वन्दना का प्रारंभ कर दिया था। बचपन का सुना अम्बेडकर का भाषण उनकी स्मृती में था। जिसे उन्होंने अपनी आत्मकथा 'अपने अपने पिंजरे' में अंजाम दिया है। मोहनदास नैमिशराय का समग्र साहित्य दलित जीवन के यथार्थ को सामने लाता है। उनका साहितय आंबेडकरवादी विचारधारा को लेकर चलता है। वह दलितों के जीवन संघर्ष की गाथा को प्रस्तुत करता है। साथ ही वह समाज में स्वातंत्र्य, समता व बंधुता को लाना चाहता है।

मोहनदास नैमिशरायने 'मुक्तिपर्व' उपन्यास की रचना 1999 में की है। यह उनका दलित चेतनासे ओतप्रोत सफल उपन्यास है। प्रस्तुत उपन्यास में उन्होंने दलितों की मुक्ति, आजादी को लेकर सवाल उठाये है। मोहनदास नैमिशराय प्रस्तुत उपन्यास की भुमिका में लिखते है- "उपन्यास का कथानक भी इसी तरह के विषस के आसपास घूमता है। जब आजादी मिलने के बाद भी दलितों को न्याय नहीं मिल पाता है। तब वे यह सोचने के लिए मजबूर होते हैं कि यह आजादी आखिर किसके लिए? उनका मुक्तिपर्व कब आएगा?"[3] इसप्रकार उपन्यासकारने प्रस्तुत उपन्यास में दलितों की मुक्ति की बात की है।

'मुक्तिपर्व' उपन्यास में बंशी नामक मुख्य चरित्र है। पूरे उपन्यास में बंशी के दलित परिवार को जातिगत भेदभाव का सामना करना पड़ता है। बंशी की पत्नी सुंदरी है। बंशी और सूंदरी सुनित नामक बच्चे को जन्म देते हैं। इस बच्चे के नामकरन से ही उपन्यास में दलित चेतना की झलक मिल जाती है। सुनित जब पढ़लिखकर बड़ा होता है तो दलितों के साथ हुआ भेदभाव उसे स्पष्ट दिखाई देता है वह उपन्यास में सोचता है- ''क्या हमारे हिस्से में देवी-देवता नहीं है, हमारे कौन से देवी-देवता है। हम किनकी पूजा करें, न मंदिरो में उनके लिए प्रवेश है और न मस्जिदों में। क्या वे इंसन नहीं। उन्होंने आखिर कौन सी गलती की है, उन्हें मंदिरों में प्रवेश की इजाजत क्यों नहीं है।''[4] इस प्रकार उपन्यास में लेखकने दलितों के साथ कीये गए भेदभाव का भंडाफोड किया है। हमारे समाज में चाहे हिंदू हो या मूसलमान दोनों भी दलितों के साथ जातिगत भेदभाव करते है। आझादी के बाद भी हमारे समाज की अवस्था यही है। उपन्यासकार मोहनदास नैमिशरायने प्रस्तूत उपन्यास में इस भेदभाव को विशद किया है। उपन्यास में उपन्यासकार लिखता है-'' सच बात तो यह थी कि सुनीत मेहनत इसलिए ही कर रहा था कि उनकी जाति का सिर उँचा हो, उनके मान- सम्मान को जो अब तक आघात लगे है, उनसे उबरकर वे आगे आए। बंसी ने डॉ. आम्बेडकर के बचपन की दबी हुई कहानी सुनीत को लाकर दी थी, जो एक ही बैठक में उसने पढ डाली थी। पढने के बाद सुनीत बार-बार यही सोचता कि, जब बाबा साहेब आम्बेडकर इतनी गरिबी में पढ सकते है तो वह क्यों नही पढ सकता। आम्बेडकर ने तो सारे दलित समाज का सिर उँचा किया था। उन्हे गुलामी से छुटकारा दिलाया था।उन्हे एहसास दिलाया था कि वे गुलाम नही है। उन्हे गुलामी की ओढी हुई चादर उतार कर फेंक देनी चाहिए''[5]

इस प्रकार मोहनदास नैमिशरायने अपने उपन्यास' मुक्तीपर्व' में दलितों की मुक्ती के लिए आवाज उठायी है। प्रस्तूत उपनयास में बंशी का बेटा सुनीत खूब मन लगाकर पढता है। लेकीन प्रारंभ से अंत तक स्कूल में उसके साथ जातिगत भेदभाव किया जाता है। प्रस्तूत उपनयास में दलित वर्ग को लेकर उपन्यासकार लिखता है-''दलित समाज के लोग जहाँ भी थे हाशिये पर थे। गाँव हो या शहर उनकी बस्तियाँ शेष समाज से अलग-अलग ही होती थी। उनके घर अलग से पहचाने जाते थे। उनका व्यवसाय दूसरे लोंगों से अलग था। वे जितना अपने आपको ढोते उतना ही गुलामी को भी। इसिलिए उनके भीतर जैसे घाव होते वेसे ही बाहर भी दिखलाई देते। वे अपने घावों का जितना भी इलाज करते नए घाव उतने ही हो जाते। उन्हे इतिहास से काटकर रख दिया गया था। अब वर्तमान से भी काटने के प्रयास हो रहे थे , पर इतिहास से काटकर अलग रख देने में जितनी सफलता मिली, उतना वर्तमान से काटने में सफलता नहीं मिल पा रही थी। अब वे न दीन थे न हीन बल्कि जुझारू बन रहे थे । अपने आपसे हि सबाल जवाब करते।''[6]

इसप्रकार उपन्यासकार ने दलित चेतना को अंजाम दिया है। उपन्यास में सुनित आखिरकार पढ लिखकर अध्यापक बन जाता है।वह अपने दलित समाज का इतिहास भी बदलना चाहता है और वर्तमान भी। निष्कर्षत: कहा जा सकता है कि, मोहनदास नैमिशरायने अपने प्रसिदध एवं चर्चीत उपन्यास 'मुक्तिपर्व' में दलित चेतना को सही अंजाम दिया है। उपन्यास के प्रारंभ से अंत तक दलितों के यथार्थ जीवन का अंकन करते हुए उनकी समस्याओं को सामने लाने का यथार्थ प्रयास उन्होंने किया है। सुमित्रा द्वारा सुनीत को यह कहना कि-''वे दिन बीत गए जब पढना- लिखना ब्राम्हणों का काम था। सचमुच दलितों की मुक्ति का संकेत करता है। प्रस्तूत उपन्यास में दलित चेतना कुटकुटकर भरी पडी है। देश में आजादी के बाद भी दलितों कों मुक्ति नहीं मिली थी। इसिलिए उपन्यासकारने यह सवाल उठाया है कि दलितों की मुक्ति का पर्व कब आएगा? निसंदेह उपन्यासकार दलितों की मुक्ति की कामना करता है। उपन्यासकार इसमें सफल भी रहा है।

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

1) दलित साहित्य और वैश्विकता- डॉ. हणमंतराव पाटील,डॉ. इबतवार दशरथ तुकाराम-प्राक्कथन से
2) कृतिका- जनवरी दिसम्बर 2012- सम्पादक, डॉ. वीरेन्द्र सिंह यादव-पृष्ठ संख्या -187-डॉ. अर्चना श्रीवास्तव का आलेख
3) मुक्तिपर्व -मोहनदास नैमिशराय -भूमिका से
4) मुक्तिपर्व -मोहनदास नैमिशराय- पृष्ठ संख्या 49,50
5) वही- पृष्ठ संख्या-71
6) वही -पृष्ठ संख्या -75

योग आणि ताण

प्रा.डॉ.कलवले गोविंद के.
क्रीडा विभाग
कर्मयोगी तुळशिराम पवार महाविद्यालय, हडोळती ता.अहमदपूर जि.लातूर

प्रस्तावना :-

आज कालच्या धावपळीच्या काळात माणूस हा आपल्या आरोग्याकडे लक्ष देत नसल्यामुळे माणसाचा शारिरिक आणि मानसिक ताण हा वाढत आहे.म्हणून माणसाचे शरीर चांगले तर मन चांगले असे म्हटले तर वावगे ठरत नाही. आणि माणूस हा कमाईच्या मागे लागल्यामुळे तसेच सुख सुविधांचा पाठलाग करत असल्यामुळे माणसाला स्वत:च्या शरीराकडे लक्ष दयायला वेळ मिळत नाही. जर का एखादी गोष्ट माणसाच्या मनासारखी नाही झाली तर माणसाचा शारीरिक आणि मानसिक तणाव हा वाढतो. माणसाचे जर आरोग्य चांगले असेल तर माणूस कोणतेही गोष्ट करू शकतो.

आरोग्य :-

आरोग्य हा शब्द (Health) या शब्दाचे मराठी रूपांतर होय. म्हणजेच रोगापासून मुक्त असणे किंवा कोणताही रोग नसले म्हणजे आरोग्य होय.

जागतिक आरोग्य संघटनेची आरोग्याची व्याख्या :- आरोग्य म्हणजे शारिरिक, मानसिक व सामाजिक दृष्टी कोनातून सुस्थिर अवस्था होय.

जेंव्हा मानसिक, शारीरिक आरोग्य बिघडते त्यावेळी व्याधी/ रोग/विकार सुरू होते.

ताण येणे ही सुध्दा एका प्रकारची व्याधीच आहे. म्हणजेच दैनंदिन ताणतणाव स्वभाव, प्रकृती, ताण पेलण्याची क्षमता कमी असणे. यामुळे ताण वाढतो.

१) वाहणांचा जास्त वापर :-

वहानाच्या जास्त वापरामुळे खालील बसने बंद होते. रस्त्यातील खडयामुळे पाठीचा मणक्याचे आरोग्य बिघडते, मणक्यातील ताठरपणा वाढतो त्याचबरोबर शारीरिक हालचाल एका विशिष्ठ पध्दतीने झाल्यामुळे पोटाच्या स्नायुंना कांहीच व्यायाम न मिळाल्यामुळे पोटाचा आकार वाढतो व त्यामुळे पचन क्रियेवर फरक पडतो. त्यामुळे तान येण्यास सुरूवात होते.

२) ध्वनी व वायुप्रदुषण :-

वहानांचा जास्त वापर म्हणजे आवाजामुळे मेंदूच्या क्षमतेवर परिणाम होतो. सतत आवाजाच्या सानिध्यात राहणाऱ्या लोकांमध्ये चिडचिडेपणा, विस्मरण, मानसिक, अस्वस्थता, मानसिक तान यांचे प्रमाण वाढते.

याच प्रमाणे वाहनांतून जो कार्बन मोनोक्साईड बाहेर पडतो त्यामुळे भिती, दडपण, टेन्शन, डोकेदुखी याचे प्रमाण वाढते.

३) मानसिक ताण :-

प्रत्येकाला कांहीना कांही ताण असतोच परंतू प्रत्येकाची ताण पेलण्याची क्षमता वेगवेगळी असते. तानाच्या बाबतीत तिन बाबी महत्त्वाच्या सांगितल्या जातात. १) पाण्यावरची रेघ २) वाळूवरची रेघ ३) दगडावरची रेघ

१) पाण्यावरची रेघ :-या प्रकाराच्या ताणात शरीर व मनावर घडणारे परिणाम मर्यादीत असतात.

२) वाळूवरची रेघ :- या प्रकाराच्या ताणात शरीर व मनावर कांही काळ परिणाम होतो.

३) दगडावरची रेघ :- यामध्ये जर तान जास्त तर त्याचा परिणामा मोडेन पण वाकणार नाही म्हणजेच असा तान जर असेल तर काही आजार कायम स्वरूपी माणसाच्या शरीरात, मणात ठाण मांडतात.

तणाव कमी करण्याचे नियोजन :

१) डॉक्टरच्या सल्याने औषधे घेणे.
२) योग्य सल्याने व्यायाम करावा.
३) आजारानुसार आहार नियोजन करावे.
४) योगासने प्राणायाम
५) ध्यान

औषधे :-

मधुमेह, उच्च रक्तदाब, थायरॉईडचे आजार ह्दयविकार, दमा अशा आजाराला औषधे घेणे गरजेचे आहे. व्यायाम/ आहाराणे औषधे सेवन कमी होऊ शकते.

व्यायामाला सुरूवात केल्यानंतर आपल्या मनाने औषधे बंद करू नयेत. तुमच्यातील शरीरिक/ मानसिक बदलामुळे तुमचे डॉक्टर औषधी कमी करतील.

व्यायाम :-

व्यायाम म्हणजे नाडीचे ठोके वाढणे, श्वासाची गती वाढणे, घाम येणे, दम लागणे, व्यायामाने शारीरिक क्षमता वाढते, जॉगिंग, पायी चालने, दोरीवरच्या उडया, जिना चढ उतार करणे, धावणे इ. प्रकाराला व्यायाम म्हणतात. शारीरिक, मानसिक सृदढतेसाठी प्रत्येकाने व्यायाम केला पाहिजे.

आहार नियोजन :-

आहारात सर्व भाजीपाला, फळे कडधान्ये, अंकूरीत धान्ये, प्रथीने यांचा समावेश असावा. जेवनांना ५० टक्के, अन्नाने २५टक्के, पाण्याने २५ टक्के, रिकामे पाटे असावे. केकरे येईपर्यंत जेवण करू नये. ताटात कोशिंबीर, भाजी, वरण भात असावे वरणातून (डाळीतून) प्रथिने मिळतात

योगासाने / प्राणायाम/ ध्यान

योगासने :- योगासने म्हणजे अंतिम स्थितीतील स्थिरता म्हणजे शरीराला तान देणे. यात तीन पध्दतीने व्यायाम दिला जातो तो म्हणजे ताण, दाब आणि पिळ ताणामुळे स्नायुची क्षमता वाढते. लवचिकता वाढते. दाबामुळे अंतर्गत मसाज मिळते आणि पिळ दिल्यामुळे रक्तवहन व्यवस्थित होते. त्यामुळे सांध्याची दुखणी ताठरपणा कमी करणे यामुळे विशिष्ट आजारावर विशिष्ट योगासने ट्रक्सनला पर्याय म्हणून करता येईल.

प्राणायम :- श्वासावर नियंत्रण म्हणजे मनावर नियंत्रण म्हणूनच मनाशी निगडीत ज्या समस्या आहेत. तिथे प्राणायाम उपयुक्त ठरतो. प्राणायामुळे श्वास प्रक्रियेतील अडथळे दुर होतात. श्वसन क्षमता वाढते, रक्तभिसरण चांगले होते.

ध्यान :- म्हणजेच तणावरहीत एकाग्रता म्हणजे ध्यान होय. ध्यानामुळे सहनशक्ती वाढते. भावनीक पातळीवरचा ताण कमी होतो. ध्यानामुळे भावनिक तान कमी होतो. सकारात्मकता वाढते. स्विकारण्याची कृती निर्माण होते.

तनावात योगाचे महत्त्व:-

शरीर आणि मनाच्या असंतुलनामुळे अनेक आजार होतात. शिवाय व्यायामाचा अभाव, स्वभाव, तानतनाव, असमाधानी कृती यामुळे अनेक आजाराची सुरूवात होते. औषधापेक्षाही सुयोग्य हालचाली, मनाला स्थिरता देणारा प्राणायाम यामुळे आजारावर नियंत्रण येण्यास मदत होते.

आज माणसाला सहाजसहजी मरण येणार नाहीत ऐवढे औषधे उपलब्ध आहेत. परंतू फक्त शरीराचे आरोग्य सुधारणे म्हणजे औषधे घेवून लक्षणे दाबून टाकणे नव्हे तर शरीराबरोबर मनाचाही विचार झाल पाहीजे म्हणजेच मानसिक तानाचे प्रमाण कमी होईल अर्थात बी.पी.वाढणे, दमा, ह्दयविकार, डिप्रेशन या अनेक विकारांचे मुख्य कारण म्हणजे ताण पेलण्याची क्षमता कमी असणे. म्हणूनच बी.पी. वाढले तर कांही ताण आहे का? असा प्रश्न डॉक्टर विचारतात.

योग्यविद्या ही शरीरापेक्षाही मनावर नियंत्रण आणणारी विद्या आहे. त्यामुळे अनेक विकारात सहायक उपचार पध्दत म्हणून योगाचा उपयोग होतो. हे प्रयोगाने सिध्द झाले आहे.

शरीर आणि मनाच्या असंतुलनामुळे अनेक आजार होतात परंतू त्यावर नियंत्रण आणण्यासाठी योगाचा उपयोग प्रभावी ठरत आहे योग प्राणायाम आणि ध्यान याचा परिणाम कसा होतो हे मेडीकल जर्नलमध्ये प्रसिध्द करूनी योगशास्त्राची ओळख संपूर्ण जगाला उपचाराच्या दृष्टीने करून दिली.

योग आणि व्यायाम एक तौलानिक अभ्यास :-

योग	व्यायाम
ओंकार आणि प्रार्थनेने सुरूवात	अशी सुरूवात नाही.
मनाची स्थिरता महत्त्वाची	शारीरिक हालचाल महत्त्वाची
स्नायुंची लवचिकता वाढते	स्नायुंचे संवर्धन होते.
पोटाच्या स्नायुंना अंतर्गत मसाज	तसे होत नाही.
अत्यंत सावकाश हालचाली	अत्यंत जलद हालचाली

श्वसनक्षमतेत वाढ	श्वसनक्षमतेत वाढ
कोणतेही साधन लागत नाही	अनेक साधने लागू शकतात
अंतिम स्थितीत स्थिरतेला महत्त्व	आर्वतने करण्यास महत्त्व
मानसिक शांतीचा लाभ	शारीरिक व्यायामाचा लाभ
अंतस्त्रावी ग्रंथीचे आरोग्य सुधारते.	मांसपेशीचे आरोग्य सुधारते.
शारीरिक, मानसिक, आध्यात्मिक, भावनिक विकास	शारीरिक विकास
प्राणायामामुळे मन या शक्तीवर नियंत्रण	असे नियंत्रण नाही.
उतारवयातही करता येते.	वयाच्या मर्यादा पडतात.
स्मरणशक्तीत वाढ.	अशी वाढ दिसून येत नाही.
अनेक व्याधीवर उपयोगी उपचार पध्दती	ठराविक व्याधींवर उपयोगी.

संदर्भ :-

१) स्वास्थ:- योग (मार्गदर्शक पुस्तिका), डॉ.चारूलता रोजेकर/ देशमुख

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

योग और तनाव

प्रा. दिगंबर ज्ञानोबा गायकवाड
(हिंदी विभाग)
र्मयोगी तुळशीराम पवार महाविद्यालय, हडोळती ता. अहमदपूर जि. लातूर

मनुष्य जीवन की तूलना सितार या तानपूरे से की जा सकती है। सितार के तारों को यदि अधिक कस दिया जाए तो तारों की टूटन संभह है और ढीला छोड दिया जाये तो सुर-संगीत ही न निकले। यही स्थिती हमारे जीवन के साथ भी है और योग वह मार्ग प्रश्सत करता है। जिससे जीवन के तारों को इतना ही कसा जाए कि जीवन का संगीत जीवन काआनंद उपलब्ध हो स के। योग व्यक्ति के मन, शरीर और प्राणों के मध्य ऐसा संतूलन प्रस्थापित करता है कि उसका जीवन मरघट का मुसाफिर न बनकर आनंद का उत्सव बन जाए संगीत का संसार और प्रकृति तथा परमात्मा का पुरस्कार बन जाए।

कहां जाता है कि योग हिंदू धर्म से उत्पन्न हुआ है और आज दुनिया भर में उसका अभ्यास किया जा रहा है। लोगों नें योग के गुणों के बारे मे सीखा है और इसे व्यायाम और ध्यान के रुप में स्वीकार किया है। मूल रुप से योग न केवल व्यायाम का एक रुप है बल्कि यह स्वस्थ, खुशहाल और शांतिपूर्ण तरी के से जीने का एक प्राचीन ज्ञान है। यह आंतरिक शांति और आत्मीय ज्ञान-प्राप्त करने में मदद करता है।

लोगों को आम तौर लगता है कि योग व्यायाम एक रुप है जिसमें शरीर के हिस्सों को हिलाना डुलाना शामिल है लेकिन योग व्यायाम से बढ़कर हैं। योग मानसिक, आध्यात्मिक और शारिरिक पथ के माध्यम से जीवन जीने की कला है। यह स्थिरता प्राप्त करने और आंतरिक आत्मा की चेतना में ध्यान लगाने में सहायता करता है।

शरीर मन आत्मा को नियंत्रित करने में योग मदद करता है। शरीर और मन को शांत करने के लिए यह शारिरिक और मानसिक अनुशासन का एक संतुलन बनाता है। यह तनाव और चंता का प्रबंधन करने में भी सहायता करता है। और आपको आराम से रहने में मदद करत है। योग आसन शक्ति शरीर में लचीलेपन और आत्मविश्वास विकसित करने के लिए जाना जाता है।

योग सत्र में मूख्य रुप से व्यायाम, ध्यान और योग आसन शामिल होते है जो विभिन्न मासपेशियों को मजबूत करते है। दवाओं, जो हमारे मानसिक और शारिरिक स्वास्थ के लिए हानिकारक है, उससे बचने का यह एक अच्छा विकल्प है। योग अभ्यास करने के मुख्य लाभों में से एक यह है कि यह तनाव कम करने में मदद करता है। तनाव का होना इन दिनों एक आम बात है। जिससे शरीर और मन पर विनाशकारी प्रभाव पडता है। तनाव के कारण लोगों को सोते समय दर्द, गर्दन का दर्द, पीठ का दर्द, सिरदर्द, तेजी से दिल का धडकना, हथेलियों में पसीने आना, संतोष, क्रोध, अनिद्रा और ध्यान केंद्रित करने में असमर्थता जैसी गंभीर समस्याए पैदा होती है। समय गुजरने के साथ इन प्रकार की समस्याओं का इलाज करने में योग वास्तव में मदद करता है और एक व्यक्ति के मानसिक कल्याण में सुधार करता है। नियमित अभ्यास मानसिक स्पष्टता और शांति बनाता है। जिससे मन को आराम मिलता है।

- **नियमित रुप से योग का अभ्यास करने के कारण :**

योग एक कला है जो हमारे शरीर मन और आत्मा को एक साथ जोड़ता है। और हमें मजबूत और शांतिपूर्ण बनाता है। योग आवश्यक है क्योंकि यह हमें फिट रखता है। तनाव को कम करने में मदद करता है। और समग्र स्वास्थ को बनाए रखता है। और एक स्वस्थ मन ही अच्छी तरह से ध्यान केंद्रित करने में सहायता कर सकता है। योग महत्वपूर्ण है कि योग अभ्यास करके आप निम्न बिंदुओं पर लाभ प्राप्त कर सकते है।

- **आंतरिक शांति :**

योग आंतरिक शांति प्राप्त करने और तनाव तथा अन्य समस्याओं के खिलाफ लड़ाई में मदद करता है। योग व्यक्ति में शांति के स्तर को बढाता है और उसके आत्मविश्वास को और अधिक बढ़ाने तथा उसे खुश रहने में मदद करता है।

- **स्वास्थ :**

एक व्यक्ति एक अस्वस्थ व्यक्ति की तूलना में अधिक काम कर सकता है। आज कल जीवन बहुत तनावपूर्ण है। और हमारे आस पास बहूत प्रदूषण है। यह कई स्वास्थ समस्याओं का कारण है। सिर्फ १०-२० मिनट का योग हर दिन आपके स्वास्थ को अच्छा रहने में मदद कर सकता है। बेहतर स्वास्थ का मतलब बेहतर जीवन है।

- **सक्रियता :**

आजकल लोग आलसी, थके हुए या नींद की कमी महसूस करते है। जिसके कारण वे अपने जीवन में अधिकतर मौज-मस्ती से चूक जाते है और अपने काम को सही ढंग से पूरा करने में सक्षम नही है। सक्रियता होने का नाते आप आपने आसपास होनेवाली चीजों के बारे में अधिक जागरुक रहते है। और अपने काम को अधिक कुशलतापूर्वक और जल्दी से पूरा कर पाते है। यह सब करने का एक तरीका नियमित रुपसे योग का अभ्यास करना है।

- **लचीलापण :**

लोग आज कल कई प्रकार के दर्द से त्रस्त है। वे पैर की उंगलियों को छुने या नीचे की ओर झुकने के दौरान कठिनाइयों का सामना करते है। योग का नियमित अभ्यास इन सभी प्रकार के दर्द से राहत में मदद करता है।

- **रक्तप्रवाह बढाए :**

योग आपके दिल को स्वस्थ बनाने में मदद करता है और यह आपके शरीर और नसों में रक्त के प्रवाह को बढाकर अधिक कुशलता से काम करता है। यह आपके शरीर को ऑक्सिजन युक्त रखने में मदद करता है। जिसका मतलब तनाव का कम होना है और आप अपने काम पर ध्यान केंद्रित कर सकते है। यही कारण है कि बच्चों और किशोरों को योग करने के लिए प्रोत्साहित किया जाता है क्योंकि यह उनकी पढ़ाई में बेहतर तरीके से ध्यान केंद्रित करने में मदद करता है।

निष्कर्ष :

इस प्रकार यह कहा जा सकता है कि योग एक चमत्कार है और इसे किया जाएं तो यह आपके पूरे जीवन का मार्गदर्शन करेगा। प्रतिदिन २०-३० मिनिट योग आपके शारिरिक, मानसिक और आध्यात्मिक स्वास्थ के बीच संतुलन को बढ़ावा देने के द्वारा आपके जीवन को हमेशा के लिए बदल सकता है।

संदर्भग्रंथ :

१) द योग : संपादक-श्रीमती ल ता भंडारी-मीरा.
२) योग की विधि और सिद्धी-प्रकाशक-प्रजापिता ब्रह्मकुमारी ईश्वरीय विश्व विद्यालय, पाण्डव भवन, माऊंटआबु.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

लातूर व उस्मानाबाद जिल्ह्यातील व्यावसायिक रचनेचा अभ्यास

सुचिता बबनराव जाधव
संशोधक विद्यार्थी
श्री. हावगी स्वामी महाविद्यालय उदगीर

डॉ. जे. के. वाघमारे
सहा. प्रा. भूगोल विभाग
भाई किशनराव देशमुख महाविद्यालय चाकूर

प्रस्तावना:

कोणत्याही प्रदेशाचा आर्थिक विकास आणि सामाजिक स्वास्थ्य हे काही अंशी आर्थिक कार्यात भाग घेणाऱ्या लोकसंख्येच्या आकार आणि गुणवत्ता यावर अवलंबून असते. भौगोलिक परिस्थितीनुसार वेगवेगळ्या देशात जे व्यवसाय केले जातात. पण त्यात बरीच भिन्नता दिसून येते. लोकसंख्येचे व्यवसायानूसार साधारणत: नऊ प्रकारात वर्गीकरण करण्यात येते. शेतकरी, शेतमजूर, पशुसंवर्धन, जंगलकाम, मासेमारी, फळबागायत, वस्तुनिर्माण प्रक्रिया आणि घरगुती उद्योग, बांधकाम, वाहतूक, दळणवळण इत्यादी लोकसंख्येचे व्यावसायिक वर्गीकरण हे आर्थिक विकासविषयक अनेक बाबीचा अंदाज बांधण्याच्या दृष्टीने उपयुक्त ठरते.

श्रमशक्तीचे व्यावसायिक वर्गीकरण लक्षात घेताना अर्थव्यवस्थेत अस्तित्वात असणाऱ्या सर्व प्रकारच्या व्यवसायांची विभागणी प्रमुख तीन क्षेत्रामध्ये करण्यात येते.

1. प्राथमिक क्षेत्र 2. द्वितीयक क्षेत्र 3. तृतीयक क्षेत्र

अभ्यास क्षेत्र व अभ्यास विषय:

लातूर जिल्ह्याचा अक्षवृत्तीय विस्तार 17^0 52' उत्तर अक्षांश ते 18^0 50' उत्तर अक्षांश आहे. तर रेखावृत्तीय विस्तार 76^0 12' पूर्व रेखांशते 77^0 18' पूर्व रेखांश आहे. उस्मानाबाद जिल्ह्याचा अक्षवृत्तीय विस्तार 17^0 35' उत्तर अक्षांश ते 18^0 40' उत्तर अक्षांश आहे. तर रेखावृत्तीय विस्तार 75^0 16' पूर्व रेखांशते 76^0 40' पूर्व रेखांश आहे. लातूर जिल्ह्याचे एकूण क्षेत्रफळ 7157 चौ. कि. मी. व उस्मानाबाद जिल्ह्याचे एकुण क्षेत्रफळ 7512 चौ. कि. मी. आहे. लातूर जिल्ह्यात एकूण 10 तालुके व उस्मानाबाद जिल्ह्यात एकुण 8 तालुके आहेत.

उद्देश:

1. लातूर व उस्मानाबाद जिल्ह्यातील व्यावसायिक रचनेचा अभ्यास करणे.
2. व्यावसायिक रचनेवर परिणाम करणाऱ्या घटकांचा अभ्यास करणे.
3. व्यावसायिक रचनेचे बदलते स्वरूप अभ्यासणे.

अभ्यासपद्धती:

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी दुय्यम माहितीस्त्रोतांचा संदर्भग्रंथ म्हणून उपयोग करण्यात आला आहे. त्यामध्ये विविध लेखकांची संदर्भग्रंथ, वृत्तपत्रे, मासिके व इंटरनेटचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

व्यावसायिक रचनेवर परिणाम करणारे घटक:

1. नैसर्गिकसाधनसंपत्ती:

कोणत्याही देशाच्या व्यावसायिक रचनेवर त्या देशाच्या नैसर्गिक साधन संपत्तीचा परिणाम होत असतो. नैसर्गिक साधन संपत्तीच्या उपलब्धतेवर व्यवसायाचे स्वरूप अवलंबून असते. प्रत्येक देशातील नैसर्गिक साधन संपत्ती वेगवेगळ्या प्रकारची असते. शेतीयोग्य जमीन, हवामान असेल तर शेतीचा विकास होतो. समुद्र किनारा लाभला असेल तर मासेमारी व्यवसायाचा विकास होतो. नैसर्गिक साधन संपत्ती व व्यवसायिक रचनेचा संबंध जवळचा आहे.

2. व्यापारीकरण:

नैसर्गिक साधन संपत्तीचा उपयोग करत असतांना व्यापारास सुरूवात होते. साधनसंपत्ती सर्वत्र सारख्या प्रमाणात उपलब्ध नाही. त्यामुळे व्यावसायिक रचनेत विविधता दिसून येते. जेंव्हा नैसर्गिक साधन संपत्तीचा उपयोग उदरनिर्वाहासाठी केला जाते. तेव्हा व्यावसायिक रचना अस्तित्वात येत असतात. उत्पादन, विनिमय, उपभोग या प्रक्रियेतून व्यापारीकरण आढळते.

3. औद्योगिकीकरण:

यांत्रिक प्रगती, तंत्रज्ञानामुळे औद्योगिकरणात वाढ झाली. नवनविन व्यवसायांची निर्मिती झाली. औद्योगिकीकरणातून तांत्रिक विकास व यातून शहरीकरणाचा विकास झाला. औद्योगिकीकरणामुळे कार्यात्मक व संख्यात्मक वाढ होत राहिल्याने व्यवसायाचे स्वरूप

बदलेले जाऊ लागते. त्यामुळे व्यावसायिक रचनेचे स्वरूप बदलत आहे.

4. राजकीय धोरण:

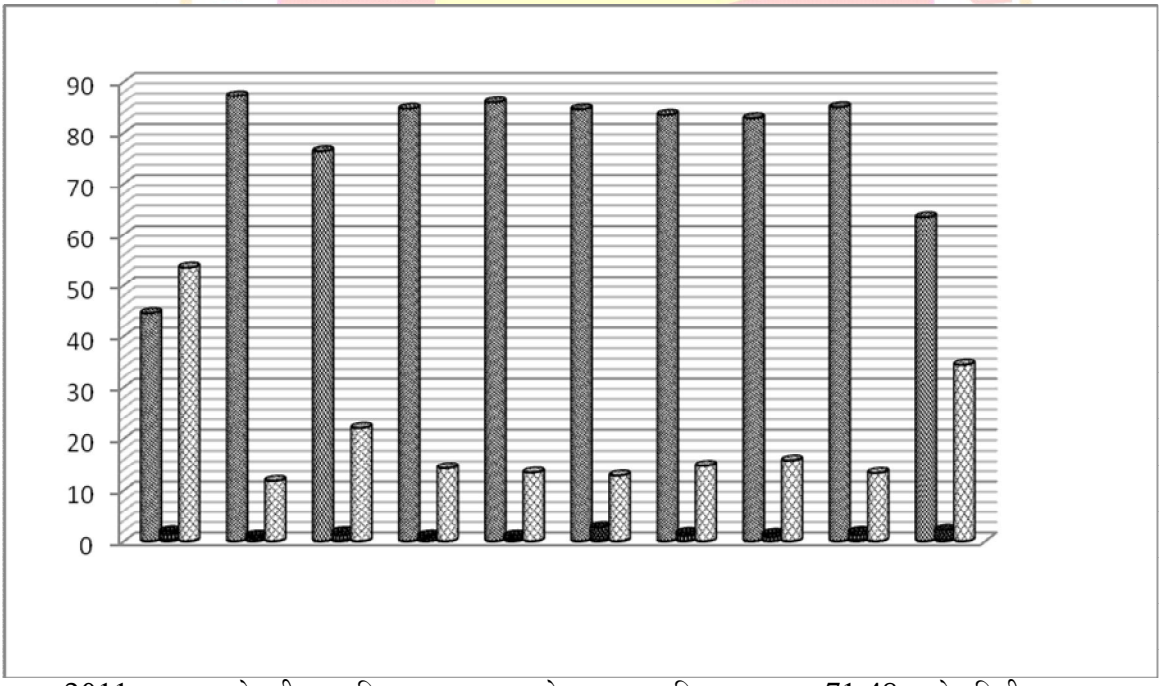
राजकीय धोरणाचा परिणाम तेथील व्यावसायिक रचनेवर होत असतो. शासनाचे धोरण उद्योगधंद्याला पुरक असेल तर व्यवसाय व उद्योग यांच्या विकासास वाव मिळतो. तेंव्हा त्या देशात औद्योगिकीकरण झपाट्याने होते. त्यामुळे व्यावसायिक रचनेत बदल होतो. शासनाचे धोरण, योजना यामध्ये व्यवसाय व उद्योग निर्मितीला प्राधान्य असेल तर व्यावसायिक रचनेत बदल होत असतो.

विषय विवेचन:

1. लातूर जिल्ह्यातील व्यावसायिक रचना:

इ. स. 2011 च्या जनगणनेनूसार तक्ता क्र. 1.1 मध्ये लातूर जिल्ह्यातील तालुकानिहाय व्यावसायिक रचना दर्शवली आहे.

अ. क्र.	तहसील	प्राथमिक व्यवसाय	द्वितीयक व्यवसाय	तृतीयक व्यवसाय
1	लातूर	44.57	1.91	53.52
2	रेणापूर	87.13	1.08	11.79
3	अहमदपूर	76.25	1.76	21.99
4	जळकोट	84.6	1.09	14.31
5	चाकूर	85.85	1.08	13.43
6	शिरूर अ.	84.5	2.68	12.82
7	औसा	83.42	1.61	14.77
8	निलंगा	82.77	1.41	15.83
9	देवणी	84.88	1.79	13.33
10	उदगीर	63.38	2.16	34.47
एकुण		**71.48**	**1.69**	**26.83**

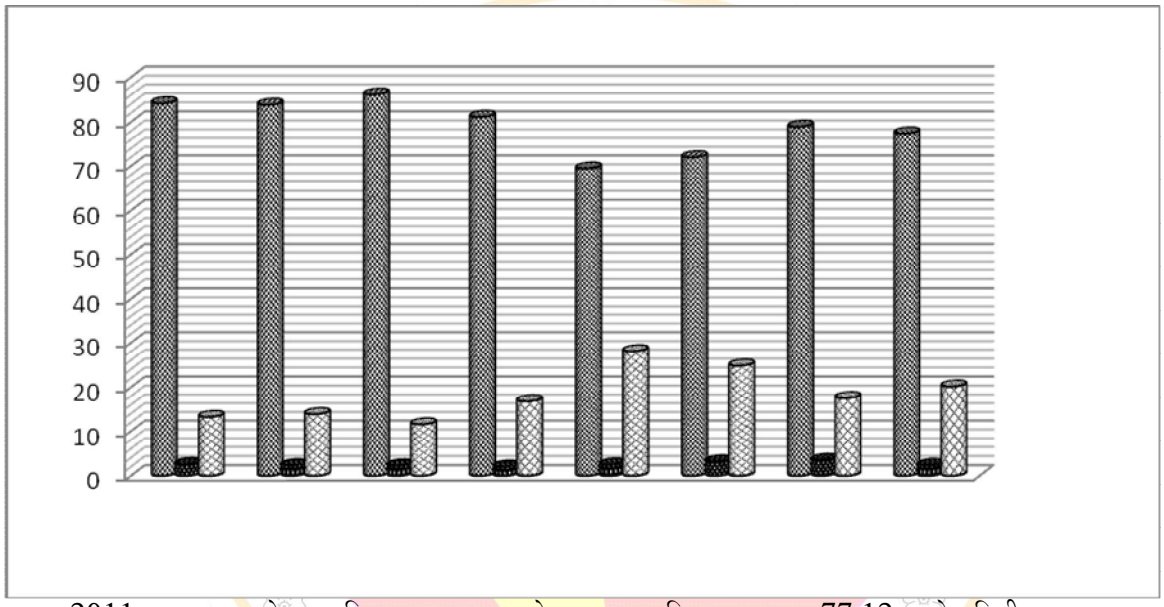

इ. स. 2011 च्या आकडेवारीनुसार जिल्ह्यात कामगाराचे प्रमाण प्राथमिक व्यवसाय 71.48 टक्के, द्वितीयक व्यवसाय 1.69 टक्के व तृतीयक व्यवसाय 26.83 टक्के एवढे होते. प्राथमिक व्यवसायात रेणापूर, अहमदपूर, जळकोट, चाकूर, शिरूर अनंतपाळ, औसा, निलंगा, देवणी तालुक्यात कामगाराचे प्रमाण जिल्ह्याच्या सरासरीपेक्षा अधिक होते. तर लातूर व उदगीर तालुक्यात कामगाराचे प्रमाण जिल्ह्याच्या सरासरीपेक्षा अधिक होते तर रेणापूर, जळकोट, चाकूर, औसा, निलंगा तालुक्यात कमी होते. तृतीयक व्यवसायात लातूर, उदगीर, तालुक्यात कामगाराचे प्रमाण जिल्ह्याच्या सरासरीपेक्षा अधिक होते तर रेणापूर, अहमदपूर, जळकोट, चाकूर, शिरूर अनंतपाळ, औसा, निलंगा, देवणी तालुक्यात कमी होते.

उस्मानाबाद जिल्ह्यातील व्यावसायिक रचना:

इ. स. 2011 च्या जनगणनेनूसार तक्ता क्र. 4.2 मध्ये तालुकानिहाय व्यावसायिक रचना दर्शवली आहे.

अ. क्र.	तहसील	प्राथमिक व्यवसाय	द्वितीयक व्यवसाय	तृतीयक व्यवसाय
1	परंडा	84.19	2.57	13.24
2	भूम	83.82	2.31	13.88
3	वाशी	86.15	2.27	11.57
4	कळंब	81.14	2.04	16.83
5	उस्मानाबाद	69.46	2.47	28.07
6	तुळजापूर	72.02	3.16	24.81
7	लोहारा	78.95	3.50	17.55
8	उमरगा	77.46	2.38	20.17
एकुण		**77.12**	**2.08**	**20.31**

इ. स. 2011 च्या जनगणनेनूसार जिल्ह्यात कामगाराचे प्रमाण प्राथमिक व्यवसाय 77.12 टक्के, द्वितीयक व्यवसाय 2.08 टक्के, तृतीयक व्यवसाय 20.31 टक्के होते. प्राथमिक व्यवसायात परंडा, भूम, वाशी, कळंब, लोहारा, उमरगा तालुक्यात कामगाराचे प्रमाण जिल्ह्याच्या सरासरी पेक्षा अधिक होते. उस्मानाबाद, तुळजापूर, तालुक्यात कमी होते. द्वितीयक व्यवसायात परंडा, भूम, वाशी, उस्मानाबाद तुळजापूर, लोहारा, उमरगा तालुक्यात जिल्ह्याच्या सरासरीपेक्षा अधिक होते तर कळंब तालुक्यात कमी होते. तृतीयक व्यवसायात उस्मानाबाद, तुळजापूर तालुक्यात जिल्ह्याच्या सरासरीपेक्षा अधिक होते. तर परंडा, भूम, वाशी, कळंब, लोहारा, उमरगा तालुक्यात कमी होते.

निष्कर्ष:

1. व्यावसायिक रचना हा जिल्ह्याच्या विकासाचा कणा आहे.
2. लातूर जिल्ह्यातील रेणापूर, जळकोट, चाकूर, शिरूर अनंतपाळ, औसा, निलंगा, देवणी तालुक्यात प्राथमिक कामगाराचे प्रमाण अधिक तर तृतीयक व्यवसायातील कामगाराचे प्रमाण कमी आढळते. तर लातूर व उदगीर तालुक्यात प्राथमिक व्यवसायातील कामगाराचे प्रमाण कमी तर तृतीयक व्यवसायातील कामगाराचे प्रमाण जास्त आढळते.

संदर्भ ग्रंथ:

1. लोकसंख्या भूगोल: डॉ. फुले, डॉ. शेटे, डॉ. शहापूरकर
2. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन

www.aiirjournal.com

ग्रामीण कांदबरी : अनुभवांच्या पातळीवरील कलात्मक रूप

प्रा. डॉ. केशव पाटील,
मराठी विभाग, शाहीर अण्णाभाऊ साठे महाविद्यलय,मुखेड

साधारणत: पन्नासच्या पूर्वी ग्रामीण कादंबरी लेखनाला तुलनेने कमी अधिक प्रमाणात सुरुवात झालेली होती. १९५० ते १९६० या दशकात मात्र तीन कादंबऱ्या ग्रामीण या सदरात मोडणाऱ्या लिहिल्या गेल्या .त्या म्हणजे व्यंकटेश माडगुळकरांची 'बनगरवाडी' (१९५५), अण्णाभाऊ साठेंची 'फकिरा' (१९५९) आणि उद्धव शेळची 'धग' (१९६०) ह्या होत. माडगुळकरांना ग्रामीण वास्तवाची जाण होती. खेडे, खेड्यांची रचना, समाजव्यवस्था व त्या व्यवस्थेतील स्तर आणि या सर्वातून उभे राहणारे माणसांचे जीवन त्यांच्या अनुभवविश्वातील होते. याचे प्रत्यंतर त्यांच्या 'बनगरवाडी' त उमटले आहे. धनगर आणि त्यांची एण जीवन जगण्याची पद्धत लेखकाने वास्तवदर्शी व कलात्मकतेतून रेखाटलेली आहे. अण्णाभाऊंची 'फकिरा' ही संघर्षमय कलाकृती होय. इंग्रजाविरुद्ध दलितांनी उभारलेला लढा मोठ्या समर्थतेतून चित्रित झाला आहे. दलित, शोषित जीवनाचे चित्रण यातून येते. सत्यासाठी, न्यायासाठी आणि स्वत्वासाठी संघर्ष करणारी व अभूत वाटावे असे शौर्य करणारी लोकविलक्षण अशी व्यक्ती अणाभाऊंनी चित्रित ली आहे. 'धग' ही ग्रामीण पार्श्वभूमी लाभलेली महत्त्वपूर्ण कादंबरी होय.मानवी जीवनातील दैन्य व दु:खाचा प्रत्यय आणून देणारी 'धग' आहे. पात्रगृत संवाद, वऱ्हाडी बोलीचा कलात्मक वापर झाल्याने जिवंत व दृक प्रत्ययकारी वाटते. शेळनी 'धग' मधून कौतिकाच्या जीवनाचा पटच उभा ला आहे. टुंबासाठी करावी लागणारी धडपड तरीही दारिद्र्याचा गडद रंग हरघडी कादंबरीत जाणवत राहतो.

१९६० नंतर मात्र ग्रामीण कादंबरी विकासात्मक झाली. ग्रामीणांचे वास्तव अधिक सशक्त पणे मांडणारी मराठी कादंबरी वेगवान बनली. व्यंकटेश माडगूळकर, अण्णाभाऊ साठे आणि उद्धव शेळ ह्या गेल्या दशकातील कादंबरीकारांनी अनेक नव्या द मा च्या कादंबऱ्या लिहिल्या. मध्यमवर्गीय समाजातील लेखकांबरोबरच खेड्यातील कष्टकरी ग्रामीणांची मुलं शिन सवरून लेखक होऊ पाहत होते. त्यांची लेखणी संवेदनशील बनत होती. त्यांच्या लेखणीला खेड्यातील माती, तिचा गंध आणि संस्कृती चिकटलेली होती. मनोहर तल्हार, रणजित देसाई, रा.रं.बोराडे, आनंद यादव,ना.धों.महानोर, शंकर पाटील, हमीद दलवाई, शंकरराव खरात, बाबा पाटील, माधव मोरे, बाबुराव बागुल, सखा कलाल, चंद्रमार नलगे, द. ता.भोसले, चारुता सागर इत्यादी लेखक आपल्या लेखणीतून ग्रामीण बदलते वास्तव चित्रित करू लागले. या काळातील 'वावटळ' , 'झोंबी' , 'माझा गाव' , 'टारफुला' , 'गोतावळा' 'पाचोळा' , 'इंधन' , 'चक्र' , 'माणूस' इत्यादी महत्त्वाच्या कादंबऱ्या याच जाणिवेतून निर्माण झालेल्या आहेत. बी.रघुनाथांची १९५६ ला प्रसिद्ध झालेली 'आडगावचे चौधरी' आणि ना.धों. महानोरांची 'गांधारी' (१९७३) ह्या कादंबऱ्या निजामी राजवटीचा संदर्भ मांडणाऱ्या आहेत.

१९६० ते १९८० या काळात लिहिणाऱ्या लेखकांनी ग्रामीण कादंबरीला निश्चितच विकासात्मक दृष्टी तर दिलीच परंतु ग्रामीण माणसांचे बदलते भावविश्व कलात्मक पातळीवर चित्रित ले. आशय आणि अभिव्यक्ती या दोन्ही अंगांनी बदल ला. शंकर पाटलांची 'टारफुला' अनेक अर्थांनी लक्षणीय ठरली. निजामी राजवट संपली तरी संस्थानिकांची संरजामशाही संपुष्टात आली नव्हती. याचे वास्तवचित्र शंकर पाटील उभे करतात. नेतृत्वासाठी पेटलेला संघर्ष आणि या संघर्षावरून एका खेड्याची होरपळ कशी होते याचा उत्तम नमुना म्हणजे 'टारफुला' होय. हमीद दलवाईंची 'इंधन' ही कादंबरी अनेक दृष्टीने महत्त्वाची आहे. खेड्यातील माणसांचे जीवन जळतणागत झाले आहे. हा भावस्पर्शी अनुभव दलवाई सांगतात. स्वातंत्र्यानंतर जाती-जातीत तणाव वाढत गेला, हिन्दू -मुस्लिमांची धुसफुस सुरू झाली आणि पारंपरिक सत्तेविषयी उद्रेक निर्माण झाला. या त्रिसूत्रातून 'इंधन' साकारत जाते. जाती-जातीतील भांडणे आणि मानवी मनातील पेटता संघर्ष कोकणातील शांत आणि स्थिर जीवनाला कसे उध्वस्त करते याचे मर्मभेदी चित्रण 'इंधन' मधून आले आहे. यापूर्वी ही 'एल्गार' मधून हिंदू-मुस्लिम संघर्षाचे चित्र पाहायला मिळते परंतु 'इंधन' मध्ये येणारे ग्रामस्तरावरचे विविधांगी जातीय स्तर आणि वास्तव अधिक प्रकर्षाने चित्रित झाले आहेत. यातून दलवाईंचे कादंबरीकार म्हणून वेगळेपण सामर्थ्याने जाणवते.

औद्योगिकरणामुळे खेडुंताची ओढ शहराकडे लागली. हाताला काम मिळू लागल्याने ग्रामीण माणूस शहराकडे येऊ लागला. खेडी ओस पडू लागली आणि शहरे बकाल बनू लागली. याचा परिणाम साहित्यावर झाला आणि 'चक्र' व 'माणूस' ह्या दोन कादंबऱ्या एकाच वर्षी म्हणजे १९६४ ला आविष्कृत झाल्या. जयवंत दळवी यांच्या 'चक्रङ' मध्ये महानगरातील झ ोपडपटट्यांचे बकालपण प्रकट होते तर मनोहर तल्हारांच्या 'माणूस' मधून ग्रामीण माणसांचे माणूसपण आणि त्यांच्यातील संघर्ष प्रकटतो. ह्या दोन्ही कलाकृतीतून आविष्कृत होणारे अनुभव भिन्न-भिन्न पातळीवरचे आहेत.

या काळात शेतकऱ्यांच्या 'गोतावळ्या' ची जागा नव्या-नव्या यंत्र सामुग्रीने घेतली.खेड्यात नवी यंत्र पोहचल्यामुळे याचा बरा-वाईट परिणाम ग्रामीण संस्कृतीवर होवू लागला. या परिणामाचे पडसाद लेखनातून उमटणे साहजिक होते. आनंद यादवांची 'गोतावळा' आणि रा.रं. बोराडेंची 'पाचोळा' या कादंबऱ्या बदलत्या ग्रामीण समाजाचे वास्तव मोठ्या तळमळीने मांडणाऱ्या आहेत. 'गोतावळा' ही पारंपरिक मनोवृत्तीची जोपासना करणारी कादंबरी आहे. असा एक आक्षेप अधून-मधून घेतला जातो. परंतु जुने तोडून नव्यांचा स्वीकार कितपत करावा हा प्रश्न वेगळा असला तरी परंपरागत संस्कृतीची जोपासना करणारी मनोवृत्ती आजतागायतही टिन आहे. यंत्र मानवाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन वेगळा असला तरी परंपरागत मनोवृत्ती वगैरे जोपासणारी 'गोतावळा' वाटत नाही. शेतावर ट्रॅक्टर आल्यामुळे नारबाचे परंपरागत भावजीवन कसे उध्वस्त होत जाते याचे चित्र 'गोतावळा' मध्ये सापडते. शिवणकलेतील नवी फॅशन्स गंगारामासारख्या कारागीराच्या जीवनाची होरपळ करून टाकते. आधुनिकीकरण आणि परंपरागत जीवनसरणी यांच्यातील संघर्ष या कादंबऱ्यांतून येताना दिसतो.

१९८० पासून ग्रामीण माणसांच्या शोषणमुक्तीसाठी ग्रामीण कादंबरी धडपडताना दिसते. नव्या लेखकांबरोबरच जुन्या ग्रामीण लेखकांच्या लेखनानेही नवी वळणे स्वीकारलेली दिसतात. या पिढीतील लेखक वळ वास्तव मांडून न थांबता वास्तवामागील वास्तव शोधू पाहतात. त्यामुळे त्यांच्यात शोधकवृत्ती निर्माण झाल्याचे जाणवते. धर्म आणि धर्मसंस्थांमुळे परंपरेच्या जोखडात सापडलेला ग्रामीण माणूस आणि स्त्रियांचे शोषण होऊ लागले. विशेषत: खालच्या स्तरातील स्त्रियांवर या शोषणाचा अतिरेक होवू लागला. राजन गवस यांच्या 'चौंडकं' (१९८५), 'भंडारभोगड' (१९८८) आणि उत्तम बंडू तुपे यांच्या 'झुलवा' (१९८६) या कादंबऱ्यांतून आलेले अनुभवविश्व ग्रामीण स्त्रियांच्या दु:खाशी असलेले मूळ निर्भिडपणे चित्रित होतात. या अनुषंगाने अशोक व्हटकर यांची 'बगाड' (१९८४) ही कादंबरी लक्षणीय ठरते. व्हटकरांची 'मेलेलं पाणी' ही कादंबरी वाचकांना आकर्षून घेते ते यामुळे की , ढोर, चांभार यासारख्या चर्मोद्योगाशी संबंधीत असलेल्या कष्टकरी समाजाच्या वेदनांमुळेचं. 'राघववेळ' या कादंबरीतून नामदेव कांबळे यांनी ग्रामीण भागातील दलितांत असणाऱ्या छोट्या-छोट्या जातीचे दु:ख सांगितले आहे. ग्रामीण भागातील संघर्ष संपवायचा असेल तर परस्परांना समजून घ्यावे लागेल. कष्टकऱ्यांची मनोवृत्ती आणि गावगाड्याची रचना आत्मियतेने जाणून घेतल्याशिवाय तणाव निवळणार नाही असे राजन गवसांना 'तणकट' मधून वाटते. म्हणून 'तणकट' ही प्रतिकात्मक व लक्षणीय कादंबरी ठरते. 'तणकट' काढल्याशिवाय पिकाची भरभराटी कशी होणार या प्रतिकात्मकतेतून ग्रामीण संघर्ष-ताणतणाव नष्ट करावयाचा असेल तर गावगाड्याचे संबंध सोज्वळ झाले पाहिजे असा आशावादही गवस शेवटी कल्पून जातात.

'झाडाझडती' ही ग्रामजीवनावरील कलात्मक कांदबरी म्हणून ओळखली जाते. निर्णय घेणारे ग्रामीण नेतृत्व आपल्या भागापुरतेच निर्णय घेतात. यातून एक संचित प्रवृत्ती डोकावते. याचे प्रकटीकरण 'झाडाझडती' तून झाले. यात धरणग्रस्तांचा पुर्नवसनाचा प्रश्न निरुत्तर राहतो. त्यांचा वाली णीच राहत नाही आणि विकासाचा ध्यास घेऊन सर्वस्वी अर्पण करणाऱ्यांचे शेवटी काय ? याचे चित्र विश्वास पाटील उभे करतात. हाच अनुभव त्र्यंबक असरडोहकर 'काळी आई' मधून मांडतात. महानगरांना लागून असलेली ग्रामीणांची जमीन नष्ट होते आणि महानगरांचा विस्तार होतो. एका दष्टीने हा महानगराचा झालेला विस्तार खेडुतांच्या जमिनीवर झालेले आक्रमण आहे. यात ग्रामीण माणसांची फरफट होते. यासह एक राष्ट्रीय प्रश्न हाताळण्याचा प्रत्ययकारी प्रयत्न 'बस्तान' (१९९७) मधून मोहन पाटील यांनी ला आहे. हा तत्कालीन प्रयत्न एकमेवाद्वितीय असून परिणामकारक ठरला आहे.

काळानुरुप नवे-नवे प्रश्न ग्रामीण माणसांपुढे उभे राहत होते ते सोडविण्यात खेडुतांची दयनीय अवस्था बनत होती. पाणी आणि चारा म्हणजे कृषी संस्कृतीची तहान आणि भूक असते. ती कशी भागवावी हा शेतकऱ्यांच्या समोरचा महत्त्वाचा प्रश्न. याचे वास्तव विश्वास पाटलांनी 'पांगिरा' तर रा. रं. बोराडेंनी 'चारापाणी' तून चित्रित ले. मुबलक प्रमाणात पाणी उपलब्ध असताना पाण्याचा अपव्यय करणारी माणसे आणि परिसर याचे चित्रण घ्पांगिराङ तून उमटते. तर दुसरीकडे पाण्यासाठी वणवण भटकणारी ग्रामीण माणसे आणि जनावरांना चारा मिळणे जिकरीचे झाल्याने खुंट्याची जनावरे कशी पोसावी यातून होणारी तगमग 'चारापाणी' तून प्रकटते. सदानंद देशमुख 'तहान' मधून हाच अनुभव मांडतात. ह्या कादंबऱ्या प्रश्नांची नुसती चर्चा न करता ह्या प्रश्नांची सोडवूणक करताना ग्रामीणांची होणारी होरपळ चित्रमयतेतून प्रत्ययाला आणून देतात.

महाराष्ट्रात एकाळी सहकार चळवळ जोमाने वाढत जाऊन ग्रामीण भागाला व्यापून टाकणारी ठरली. ग्रामीण माणसांना यामुळे विकासाचा एक आशेचा किरण दिसू लागला. विकासाचा सूर्य उगवेल आणि सर्व परिसर प्रकाशमय होईल असे काहीतरी स्वप्नमय वातावरण निर्माण झाले. साखर कारखाने, सुतगिरण्या वाढत गेल्या. परंतु या सहकार चळवळींचा सर्व फायदा गोरगरीब जनते ऐवजी धनदांडग्या पुढाऱ्यांनाच झाला. त्यामुळे निर्माण झालेल्या स्वप्नमय वातावरणाची उतरंड ढासाळून गेली. म्हणून ग्रामीण कादंबरीकारांनी याकडे शोधक वृत्तीने पाहिले. 'कुणाच्या खांद्यावर' ही बा.ग. सकरांची कादंबरी ऊसतोड कामगारांचे

दु:ख, त्यांचे शोषण चित्रित करणारी आहे. भांडवलदार आणि मजूर यातील सर्वंकष धाग्यांची उकल करणारी ही कादंबरी असून साखर सम्राटांनाच शासन कसे मदत करते आणि ऊसतोड कामगारांना वाऱ्यावर कसे सोडते याचे मर्मभेदी चित्र सकरांनी उभे ले आहे. 'कोयता' ही सरदार जाधव यांची कादंबरी ऊस तोडणाऱ्या माणसांची वेदना चित्रित करते. 'शिदोरी' आणि 'साखरपेरणी' याही कादंबऱ्या या अनुषंगाने महत्त्वाच्या आहेत. सहकार चळवळीने जी प्रगती साधली ती महत्त्वपूर्ण असून ग्रामीणांच्या जीवनाचा स्तर उंचावण्याचे कार्य या चळवळीने निश्चितच ले यात शंका नाही. सहकार चळवळ विकासाचा आलेख निर्माण करत असताना काही ग्रामीणांच्या वाट्याला पिचलेपण आले. ग्रामीण लेखक शोधक वृत्तीचा बनल्याने अशा पिचलेल्या माणसांचे दु:खमय भावविश्व ग्रामीण कादंबरीत येऊ लागले. याचा उत्तम नमुना म्हणजे वासूदेव मुलाटे यांची 'विषवृक्षांच्या मुळ्या' ही कादंबरी होय. सहकार चळवळीचे अंतरंग ही कादंबरी उलगडून दाखविते.

शेती आणि शेतकऱ्यांचा गुंता अजूनही कोणत्या शास्त्रज्ञाने सोडविलेला नाही. शेतकऱ्यांचं जगणं सर्वस्वी शेतीवर व शेती निसर्गावर अवलंबून असते. अशा वेळी शेतकऱ्याला शेतीच्या प्रत्येक टप्यावर कर्ज काढण्याशिवाय पर्यायच उरत नाही. मग अशा वेळी तो सावकारांच्या पाशात आडकतो. मग हा गुंता दिवसेंदिवस वाढत जातो. अशा वेळी शेतकरी टुंब हवालदिल होते. भोगणे आणि जगणे एवढेच त्याच्या वाट्याला येते. या अनुभवातून बाबाराव मुसळे यांची 'हल्या हल्या दुदु दे' ही कादंबरी साकारत जाते. ही कर्जात बुडालेल्या शेतकरी टुंबाची प्रतिकात्मक कादंबरी आहे. हल्या काही हल्या दुदु देत नाही ना धण्याला दुध कधी मिळत नाही. असा अनुभव विरोधाभासातून मुसळे चित्रित करतात. रा. रं.बोराडेंची 'सावट' , शंकरराव खरातांची 'गावचा टिनोपाल गुरुजी' या कादंबऱ्यांतून शिक्षण क्षेत्रातील अनुभव येतात.

खेड्यापाड्यातून शिक्षणाचा प्रसार आणि प्रचार झाला. त्यामुळे तळागाळातील माणसांना शिक्षण मिळाले यात शंका नाही. परंतु वास्तवात शिक्षणाच्या नावाखाली चालणारी दुकानदारी ग्रामीण माणसांना कशी त्रासदायक ठरली याचा व्यापक अनुभव ह्या कादंबऱ्या सहजतेतून सांगून जातात. जुन्या पिढीतील आनंद यादवांच्या 'झोंबी' , 'घरभिंती' , 'नांगरणी' आणि 'काचापाणी' तर व्यंकटेश माडगुळकरांच्या 'वावटळ' , 'करुणाकष्टक' ह्या कादंबऱ्या अलीकडेच प्रकाशित झाल्या. नव्या दमाने लिहू पाहणारे काही कादंबरीकार निर्माण झाले. तानाजी राऊ पाटील यांची 'रूपसावली' , शेषेराव मोहितेंची 'असं जगणं तोलाचं' गणेश आवटेंची 'गणगोत' , बाबू बिरादार यांच्या 'कावड' , 'मातीखालचे पाय' , 'गोसावी' आणि आनंद पाटलांची 'कागद आणि सावली' ह्या अलीकडच्या टप्यावरील महत्त्वाच्या कादंबऱ्या आहेत. रा. रं.बोराडे यांची 'रिक्त-अतिरिक्त' (२००८) ही कादंबरी ऊसाच्या गंभीर प्रश्नावर लिहिल्या गेली आहे. ऊस लावला तर तो अतिरिक्त होतो नाही लावला तर सर्व काही रिक्त राहते. यातून शेतकऱ्यांचे आर्थिक नुकसान होते. अशावेळी शासनाचे शेतकऱ्यांविषयीचे उदासिन धोरण नियोजनशून्य बनते. याचे प्रखर वास्तव मांडणारी ही वेगळ्या वळणाची कादंबरी आहे.

स्वातंत्र्यपूर्वकाळात निर्माण झालेली ग्रामीण कादंबरी मात्र स्वातंत्र्योत्तर काळात विशेषत्वाने सशक्त झालेली दिसते. ती प्रत्येक वळणावर काही तरी नवे शोधण्याची धडपड करते. ग्रामीण कादंबरी लेखनात अधिकची शोधकवृत्ती आल्याने नवे प्रश्न व समस्यानुसार तिच्या फांद्या विस्तारत गेलेल्या आहेत. ती वळ वास्तव मांडून न थांबता वास्तवा मागील वास्तव शोधते आणि अनुभवाच्या पातळीवर जावून कलात्मक रूप धारण करते. अलीकडील काळात ग्रामीण कादंबरीची व्यापकता वाढलेली आहे. ग्रामीण भागातील सर्व घटकांना ती आपल्या कक्षेत घेऊन ग्रामीण माणसांच्या जीवनाशी, दु:खाशी, वेदनेशी एकरूप होऊ इच्छिते.

संदर्भ :

१. थोरात हरिश्चंद्र , कादंबरीविषयी , पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, आवृत्ती दुसरी मार्च २००८,
२. हस्तक उषा, कादंबरी आणि मराठी कादंबरी, साहित्यसेवा प्रकाशन, औरंगाबाद ,प्रथमावृत्ती नोव्हें १९९३,
३.. कुरुंदकर नरहर , धार आणि काठ , देशमुख आणि कंपनी, चौथी आवृत्ती १९९८
४. बांदिवडेकर चंद्रकांत, मराठी कादंबरीचा इतिहास, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे,द्वितीयावृत्ती १९९६
५. खोले विलास (संपा), गेल्या अर्धशतकातील मराठी कादंबरी , लोकवामयगृह मुंबई, प्रथमावृत्ती २००२
६. यादव आनंद, ग्रामीण साहित्य : स्वरूप आणि समस्या, मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे,आवृत्ती १९७९
७. ठाकूर रवींद्र ,मराठी ग्रामीण कादंबरी ,मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, प्रथमावृत्ती १९९३

विमुद्रीकरण

प्रा.माधव मंदेवाड एम.ए. सेट
अर्थशास्त्र विभाग
शाहीर अण्णाभाऊ साठे महाविद्यालय, मुखेड. संशोधक विद्यार्थी सौ.नंदा चारलवाड (एम.ए.अर्थ (सेट)

विमूद्रीकरण (Demonbetization) ही एक आर्थिक प्रक्रिया आहे. जेंव्हा अर्थव्यवस्थेत काळ्या पैशाचे प्रमाण वाढते. आणि बनावट नोटांचा कारोबार वाढतो अशा वेळेस लोक करचुकविण्यासाठी आधिक रोख व्यवहार करतात. ज्यात मुख्यत: जास्त मूल्याच्या नोटा असतात. भ्रष्टाचार काळापैसा, बनावट नोटा, महागाई, दहशतवादी कारवाया अशा अनेक संकटात देशाची अर्थव्यवस्था सापडते अशा वेळेस अर्थव्यवस्थेवरील धोका दूरकरण्यासाठी नोटबंदी किंवा विमूद्रीकरण केले जाते या अंतर्गत सरकार जूनी चलन काढून नवीन चलन लागू करते. ज्यांच्याकडे काळापैसा आहे त्या बदल्यात नवीन चालन घेण्याची हिम्मत नसते आणि काळापैस स्वत:च नष्ट होतो. ८ नोव्हेंबर २०१६ रोजी भारताचे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी याचा वापर करून ५०० आणि १००० रुपयांच्या नोटा चलनातून बाद केल्या त्यांच्या जागी नवीन चलन आणले.

विमुद्रीकरण होऊन २०२०-२१ ला ४ वर्ष होत आहेत. सरकारने जनतेला आर्थिक सुधारणा, देशाचा विकास, काळापैसा उघड करणे, भ्रष्टाचार आणि दहशतवादावर निमंत्रण अशी अनेक आश्वासने देऊन नोटबंदी केली जनतेने तीव्र गैरसोय सहन करून नोटबंदीस साहाय्य केले. नोटबंदीमूळे अर्थव्यवस्थेवर काही सकारात्मक तर काही नकारात्मक परिणाम झाले यांचा आढावा या शोध निबंधात घेण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे.

विमुद्रीकरण म्हणजे काय :

विमुद्रीकरण प्रक्रियेत सर्वच चलनी नोटा काढून घेणे व जया नोटा काढून घेतल्या जाणार आहेत. त्या जागी तेवढ्याच मूल्याच्या नव्या चलनी नोटा बाजारात आणणे अथवा सर्व जून्या चलनी नोटांच्या बदल्यात संपुर्णपणे नवीन चलनी नोटा बाजारात आणणे यांचा समावेश आहे. भ्रष्ट मार्गाने जमा केलेल्या काळापैसा उघड करण्याच्या हेतूने सहसा विमुद्रीकरणाची प्रक्रिया राबविली जाते. काळा पैसा हा भ्रष्टाचार , लाच काळा बाजार, साठेबाजी, शस्त्रतस्करी, दहशतवाद, तस्करी, बंदी घातलेल्या पदार्थ्यांचा अवैध व्यापार, हावालामार्गे मिळालेले काळे उत्पन्न बेहिशोबी उत्पन्न, बनावट नोटा, अशा नावांनी ओळखले जाते. जे देशच्या प्रगतीत अडथळा ठरते.

व्याख्या :-

१. जॉन इटवेल पालग्रेव्ह : या राजकीय अर्थशास्त्रज्ञाने विमुद्रीकरण म्हणजे एखाद्या नाण्याच्या उपयोग सरकारने थांबविणे आणि अधिकृतपणे ते चलनातून काढूण घेणे.
२. एनसायक्लोपिडि या डिक्शनरी ऑफ इकॉनॉमी : चलनी नोटांच्या प्रमाणात विमुद्रीकरण म्हणजे चलनी नोटांचे चलनातून घाऊक काढून घेणे.
३. थॉर्प अॅण्ड थॉर्प २०१०- यांनी काळ्या बाजारातील तसेच बेहिशोबी पैशावर हल्ला चढवण्यासाठी चलनाचे बाजारात काढूण घेणे म्हणजे विमुद्रीकरण होय असे स्पष्ट केले.

विमुद्रीकरणाचा इतिहास :

भारतात नोटबंदी होणे ही काही पहिलीच वेळ नाही २०१६ पूर्वी दोन वेळेस नोटबंदी झाली आहे. पहिल्यांदा स्वातंत्र्यपूर्व काळात ब्रिटीश सरकारने जानेवारी १९४६ ला १००० आणि १०००० रुपये मूल्यांच्या नोटा चलनातून काढून टाकल्या नंतर १९५४ मध्ये १०००.५००० आणि १०,००० रुपये मूल्यांच्या नोटा नव्याने चलनात आणल्या गेल्या. दुसरी वेळेस नोटबंदी जनता पक्षाच्या सरकारने जाने १९७८ मध्ये बनावट नोटा आणि काळा पैसा रोखण्यासाठी, १०००,५००० आणि १०,००० रुपये मूल्यांच्या नोटा चलनातून काढून टाकल्या.

केवळ भारतातच नव्हे तर अनेक देशांनी उदाहरणार्थ अमेरिकेने १९६९ मध्ये, झेरेने १९९० मध्ये ऑस्ट्रीलियाने १९९६ मध्ये झिम्बाम्बेने २०१० मध्ये तर उत्तर केरियाने २०१० मध्ये विमुद्रीकरणाचा पर्याय वापरला आहे. परंतू अमेरिका व ऑस्ट्रीलिया या विकसीत खूल्या अर्थव्यवस्थेमध्ये या प्रयत्नाला यश मिळाले तर अविकसीत आफ्रिकन देशामध्ये हे प्रयत्न आपयशी ठरले. विकसीत अर्थव्यवस्थामध्ये डिजीटल व्यवहारांचा जास्तीत जास्त उपयेग होतो जसे की, डेबिट कार्ड, क्रेडिट कार्ड, इंटरनेट बँकीग, मोबाईल फोनवरील अॅपद्वारे व्यवहार केले जातात. त्यामूळे रोख पैशाचा वापर कमी होऊन भ्रष्टाचाराला आळा बसतो. अविकसीत देशात मात्र अशा इंटरनेट सुविधांचा विकास झाला नसल्यामूळे आणि लोकांना शिक्षण नसल्यामूळे डिजिटल व्यवहार होऊ शकत नाहीत लोक जास्तीत जास्त रोख पैशाची मागणी करतात.

विमूद्रीकरणाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर परिणाम

जेंव्हा देशात विमुद्रीकरणासारखी आर्थीक प्रक्रिया राबविली जाते तेंव्हा देशाचा आर्थीक विकास हा त्यामागचा सामान्य हेतू असतो. देशाचा विकास हा देशाच्या वाढणाऱ्या GDP वृद्धीदरावरून कळतो गेल्या ३-४ वर्षापासून सातत्याने GDP वृद्धीदरात घट होत आहे.

वर्ष		GDP वृद्धी दर
२०१४-१५	-	६.४
२०१५-१६	-	७.९
२०१६-१७	-	७.१
२०१७-१८	-	-
२०१८-१९	-	५.८

२०१९ च्या दुसऱ्या तिमाहित ४.५ टक्के वर येऊन पोहोंचला. सद्या २०१९-२० या आर्थिक वर्षात देशात मंदीचे वातावरण आहे. औद्यौगीक क्षेत्र सेवाक्षेत्र यांच्यावर प्रतिकूल परिणाम जाणवत आहे. यांच्या वाढीचा दर मायनस मध्ये गेला आहे. कित्येक कंपन्या बंद झाल्या लोक बेकार झाली देशात बेरोजगारी वाढली ८ नोव्हेंबर २०१६ ची नोटबंदी, १ जुलै २०१७ ची GST कच्चा तेलाच्या वाढत्या किंमती, अमेरिका- चीन व्यापर युद्ध आणि सध्या ३-४ महिण्यापासून जगात थैमान घातलेला करोना व्हायरस अशी अनेक कारणे अर्थव्यवस्थेतील मंदीला कारणीभूत ठरली आहेत.

विमूद्रीकरण आणि GDP

विमूद्रिकरणाचा सर्वात मोठा परिणाम देशाच्या GDP वर झाला. देशाचा GDP सातत्याने घटतो आहे. २०१५-१६ मध्ये ७.९% २०१६-१७ मध्ये ७.१% तर २०१९ च्या दुसऱ्या तिमाहित ४.५ % वर पोहचला आहे. तथापि नोटबंदीच्या वेळी माजी पंतप्रधान मनमोहन सिंह यांनी GDP च्या घसरण्याचा अंदाज वर्तवला होता. यावरून असे समजते की देशाला सर्वात मोठा फटका बसला आहे.

विमूद्रिकरण आणि एमएसएमई :

विमुद्रीकरणाचा भारतीय एमएसएमई (मध्यम, लघू आणि मायक्रो इंटरप्राएजेज) कायमचा परिणाम झाला. विविध मध्यम व लघुउद्योग डिजिटलकरणाकडे वळले तथापि त्यांच्यावर सर्वात वाईट परिणाम सुक्ष्म उद्योगावर झाला. सूक्ष्म उद्योगांचे मालक काळ्या अर्थव्यवस्थेचा भाग नव्हते आणि ते नोटाबंदीच्या परिणामासाठी स्पष्टपणे तयार नव्हते. बरेच सुक्ष्म कामगार बेकार झाले आणि कंपन्याचा विकास दर १% पर्यंत खाली गेला. सुक्ष्म उद्योग आपले देणे घेणे रोख व्यवहारात करत होते त्यामूळे त्यांना कामगारांना देण्यासाठी रोख उपलब्ध नव्हती म्हणून सूक्ष्म उद्योग बंद पडले. त्याचे मोठे नुकसान झाले. नंतर एमएसएम ई ला संरक्षण प्रदान केले गेले आणि हळूहळू त्यांना अर्थिक प्रवाहात आणण्याचा प्रयत्न चालू आहे.

नोटाबंदी आणि करदेयके

भारतीयांना त्यांच्या घरात असलेली रोकड जमा करण्यास आणि हिशेब देण्यास भाग पाडणे म्हणजेच देशासाठी कराचा भरणा वाढवणे होय सरकारी अहवालानुसार नोटबंदी नंतरच्या काळात आयकर भरणाऱ्यांची विक्रमी वाढ नोंदविली ९.१ दशलक्ष नवीन करदात्यांना स्लॅबमध्ये जोडले गेले जे वार्षीक वाढीच्या तुलनेत ८०% वाढ होते देशातील कर भरणाऱ्या नागरिकांमध्ये वाढ झाली ही वाढ नोटाबंदीचे श्रेय आहे.

विमूद्रीकरण आणि डिजीटल इंडिया

विमूद्रीकरणामागचा सरकारचा हा महत्त्वाचा हेतू होता कॅशलेश अर्थव्यवस्था होण्याकडे भारताला ढकलणे हे आणखी एक कारण होते ज्यामुळे विमूद्रीकरणावर भर दिला गेला. नोटबंदीच्या वेळी लोक किराणा सामान खरेदी करण्यापासून यूटिलीटी बिले भरण्यापर्यंतच्या सर्व गोष्टींसाठी डिजीटल व्यवहारांकडे वळले. परंतू जेंव्हा अर्थव्यवस्थेत रोख रकमेचा प्रवाह वाढू लागला तेंव्हा या ॲप्स आणि डिजीटल वॉलेटचा वापर पून्हा काही प्रमाणात कमी झाला.

विमूद्रीकरणाच्या सुरवातीच्या काळात जनतेची गैरसोय झाली आणि लोकांच्या हातात पैसा नसल्यामूळे त्यांची खरेदी शक्ती कमी झाली त्याचा परिणाम अर्थव्यवस्थेवर झाला अर्थव्यवस्थेत वस्तूंचे उत्पादन कमी झाले आणि मंदीला तोंड द्यावे लागत आहे. विमूद्रीकरण जर सकारात्मकतेने घेतले तर त्यांचे खूप फायदे आहेत. तसेच अर्थव्यवस्थेला उभारी देण्याचे सुद्धा काम करू शकते. १९४६ आणि १९७८ मध्ये जे विमुद्रीकरण करण्यात आले होते. त्यावेळी उच्च मूल्यांच्या चलनी नोटा एकूण चलनातील चलनी नोटांच्या

फक्त ३% इतक्या प्रमाणात होत्या. परंतू २०१६ च्या विमुद्रीकरणात ५०० व १००० रुपयांच्या चलनी नोटांच्या चलनातील वाटा प्रचंड म्हणजे तब्बल ८६% होता. त्यामूळे २०१६ ची नोटबंदी अर्थव्यवस्थेवर जास्त परिणामकारक ठरली.

विमूद्रीकरणाचे फायदे :

१. पैशाच्या साठेबाजीवर नियंत्रण येऊन जास्तीत जास्त पैसा बँकींग व्यवस्थेत चालू अथवा बचत खात्याद्वारे येईल. बचत वाढून गुंतवणुकीला चालना मिळेल आणि अर्थव्यवस्थेत भांडवल निर्मिती होईल.
२. विमुद्रीकरणानंतर बाद केलेल्या नोटा बँकेत भरण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात बँक खाते उघडण्यात आले सामान्य लोकांमध्ये त्यामूळे बँकींग विषयक साक्षरता वाढली.
३. जनधन खात्यात मोठ्या प्रमाणावर जमा झालेली रक्कम आणि मोठ्या प्रमाणावर नव्याने उघडण्यात आलेल्या जनधन खात्यांवरून समजते की, सामान्य नागरीक बँकेशी जुडत आहे. त्यामूळे बँकींग व्यवस्थ मजबूत होते.
४. **रोखमूक्त व्यवस्थेला चालना मिळाली.** २०१६ च्या नोटबंदी मूळे लोकांजवळ रोख पैसा उपलब्ध नसल्यामूळे ते मोठ्या प्रमाणावर डिजिटल व्यवहाराकडे वहले. त्याच बँकीग क्षेत्रालाही लाभ झाला. जेंव्हा लोक डिजिटलपेमेंट करतील तेंव्हा रोखीची गरज कमी होईल व बँकामध्ये मोठ्या प्रमाणात पैसे राहतील व बचतही जास्त होईल. पारदर्शकता व देखरेख-रोखविरहीत व्यवहारावर सरकार सहज लक्ष ठेवू शकते. त्यामूळे करचूकवेगीरी टाळता येईल व महसूल वाढेल.
५. **निवडणूकीतील काळ्या पैशाला लगाम :-**
भ्रष्टाचाराची बीजे ही निवडणूकीतच आहेत त्यातूनच मग प्रशासनात भ्रष्टाचार होतो. तेंव्हा उमेदवार व राजकीय पक्ष निवडणूक प्रचारात कोट्यावधी रुपये खर्च करतात तेंव्हा ते या ना त्या मार्गाने सत्तेवर आल्यानंतर निधी जमवतात. त्यातून राजकारणी व नोकरशहा यांचे संबंध निर्माण होतात. सरकारमधील हे दोन घटक एकत्र येतात तेंव्हा त्यातून भ्रष्टाचार चहूबाजूनी वाढतो व तो मानवी जीवनात मूळ धरतो.

८ नोव्हेंबर २०१६ च्या विमुद्रीकरणाचे चालू GDP वर प्रतिकूल परिणाम दाखवत असले तरी विमुद्रीकरणामुळे भविष्यात अर्थव्यवस्थेला फायदाच होणार आहे. सरकारच्या प्रयत्नामूळे जास्तीत जास्त लोकांना डिजिटल व्यवहारांचे ज्ञान होत आहे. सरकार प्रत्येक क्षेत्रात डिजिटल व्यवहारावर भर देत आहे त्यामूळे भ्रष्टाचाराला आळा बसला आणि कर भरणाऱ्यांच्या संख्येत तुलनेने वाढ झाली. त्यामूळे आपण भारताला जगाच्या अर्थव्यवस्थेशी स्पर्धा करण्यास सक्षम बनवत आहोत. भारतीय अर्थ व्यवस्था हळूहळू रोकड विरहीत अर्थव्यवस्थेकडे वाटचाल करत आहे.

संदर्भ सूची

१. www.amarujala.com
२. https://m.economicstimes.com
३. http://www.topper.com/guides.
४. योजना मासीक - फेब्रुवारी २०१७
५. प्रतियोगिता दर्पण - अर्थशास्त्र अतिरीक्त अंक २०१६-१७.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

वैश्वीकरण के परिप्रेक्ष्य में हिंदी भाषा

डॉ.हनुमंत दत्तु शेवाळे
सह.अधिव्याख्याता, हिंदी विभाग,
शारदा महाविद्यालय, परभणी - ४३१४०१ (महाराष्ट्र)

वैश्वीकरण शब्द को यह शब्द भी प्रचलित है, जैसे - भूमंडलीकरण, जागतीकरण आदि। " अंग्रेजी के ' ग्लोबलाइजेशन '(Globalization) शब्द के लिए हिंदी में भूमंडलीकरण शब्द प्रचलित है। इसके लिए वैश्वीकरण शब्द भी प्रयुक्त होता है। यह शब्द बीसवीं सदी के अंतिम दशक में व्यापक रूप में प्रयोग में आया।"[१] वैश्वीकरण का सामान्य अर्थ यह है कि देश की अर्थव्यवस्था को विश्व की अर्थव्यवस्था के साथ एकीकृत करना। लेकिन कुछ विद्वान वैश्वीकरण का प्रारंभ १६ वीं शताब्दी से ही मानते हैं। १९ वीं सदी को वैश्वीकरण का प्रथम युग कह सकते हैं। ' गॅट ' करार के अंतर्गत कई समझौते हो गये जिससे मुक्त व्यापार को प्रेरणा मिली , मुक्त व्यापार के प्रतिबंध हट गये और एक नये युग की शुरूवात हो गयी । इस कारण विदेशी पूँजी निवेश बढ गया। विदेशी व्यापार में वृद्धी हो गयी। विभिन्न देशों के बीच तकनीकी ज्ञान का आदान प्रदान बढ गया। उद्योग और व्यापार में प्रतियोगिता बढ गयी परिणाम स्वरूप देशी उद्योग सक्षम बनने की कोशिश में लगे। विदेशों में व्यापार के अवसर बढ गये। अन्तर्राष्ट्रीय संबंध अच्छे बनने में मदद मील गयी। वैश्वीकरण के कई दुष्परिणाम भी नजर आ गये जिसे नजरांदाज नहीं कर सकते हैं, जैसे- आर्थिक असंतुलन के कारण अमीरी और गरीबी की खाई बढती रही, देशी उद्योग पर बुरा असर होता रहा, बेरोजगारी बढती नजर आ रही है । यहॉ प्रफुल्ल कोलख्यान का मंतव्य सटिक है- " यह सोचना भी सरासर भूल होगी कि अपने किसी भी निहितार्थ में भूमंडलीकरण मनुष्य की एकता की बात करता है। असल में भूमंडलीकरण तो, खरीदने-बेचने में सक्षम लोगों के बीच में भी एकता का भ्रम ही फैलाता है। अलग-अलग के बीच ही एकता का अर्थ बनता है।"[२] इसी प्रकार डॉ. अमरनाथ वैश्वीकरण के संदर्भ में लिखते हैं- " हालांकि, इससे यह भ्रम पैदा होता है कि संसार के लोग जुड रहे है और संसार एक 'वैश्वीक गांव ' (Global Village) बन गया है, परंतु वास्तव में इससे सिर्फ संसार का एक संपन्न वर्ग ही अपने व्यापारिक या व्यावसायिक हितों के लिए एक- दूसरे से जुडता है।"[३] वैश्वीकरण के प्रभाव से कोई भी क्षेत्र नहीं बचा इसके लिए साहित्य भी अपवाद नहीं है। वैश्वीकरण का प्रभाव हिंदी भाषा पर भी परिलक्षित होता है, उसका विश्लेषण निम्नानुसार कर सकते हैं -

वैश्वीकरण के कारण विभिन्न देशों के बीच व्यापार और उद्योग के संबंध बढते गए। इसके लिए भाषा की भूमिका अहम् रही। किसी भी भाषा के तीन संदर्भ होते हैं, एक उस भाषा का अपना क्षेत्रीय संदर्भ, दूसरा उस भाषा का राष्ट्रीय संदर्भ तथा तिसरा उस भाषा का अन्तर्राष्ट्रीय संदर्भ। भाषा परिवार में हिंदी एक ऐसी आधुनिक भाषा है जो विश्व में बहुत बडी मात्रा में बोली जाती है। हिंदी भाषा विश्व में तीसरे नबंर पर है। कहा जाता है विश्व में लगभग एक अरब तीस करोड आबादी हिंदी समझती है, इस संदर्भ में डॉ.सुशील कुमार चटर्जी ने कहा है कि- " विश्व में सबसे अधिक बोलनेवालों की संख्या चीनी की है, दूसरे नंबर पर अंग्रेजी है और तीसरे नंबर पर हिंदी।"[४] हिंदी की बोलियॉ, उपबोलियाँ और स्थानीय रूप में अन्य भाषा की तुलना में अधिक है। इस दृष्टि से हिंदी का अन्तर्राष्ट्रीय स्तर पर अपना विशेष महत्त्व है। हिंदी की कई बोलियॉ अन्य देशों में बोली और समझी जाती है परिणाम स्वरूप वैश्वीकरण के दौर में हिंदी भाषा का उपयोग अन्तर्राष्ट्रीय स्तर पर व्यापार और उद्योग के लिए अधिक होता गया। मारीशस में व्दितीय विश्व हिंदी सम्मेलन हुआ, उस सम्मेलन के मुख्य वक्ता श्री. दयानंदलाल वसंतराय ने हिंदी की महत्ता विशद की थी। भारत में आजादी की लडाई में हिंदी का उपयोग किया वैसे मारीशस ने भी अपनी आजादी की लडाई में हिंदी भाषा का सहारा लिया। हिंदी भाषा को लेकर यही स्थिति वेस्ट इंडीज और सूरीनाम में दिखाई देती है। वहाँ हिंदी को सांस्कृतिक एकता का साधन माना जाता है। इस तरह हिंदी अन्तर्राष्ट्रीय स्तर पर मात्र विचारभिंव्यक्ति का साधन नहीं तो वह राजनीतिक और सांस्कृतिक उद्देश्य की प्राप्ति का भी एक समर्थ साधन सिद्ध हो चूकी है। हिंदी भाषा विश्व मैत्री की कडी है। तृतीय विश्व हिंदी सम्मेलन के उद्घाटकिय भाषण में तत्कालीन भारत के प्रधानमंत्री श्रीमती इंदिरा गांधी जी ने हिंदी विश्व मैत्री और सद्भाव की भाषा कहकर हिंदी का गुण गौरव करके उसकी क्षमताओं को स्पष्ट किया था।

किसी भी भाषा की अन्तर्राष्ट्रीय पहचान तब बनेगी जब वह भाषा विश्व के देशों में पढी और लिखी जाती हो, उसके साहित्य में ऐसी सामग्री हो जो साहित्य, इतिहास, सभ्यता, संस्कृति, धर्म तथा दर्शन आदि में अन्तर्राष्ट्रीय रूचि की हो, हिंदी में यह सभी बातें मौजूद है इसलिए आज के दौर में विभिन्न देशों के विद्वान गूगल पर भारत के उपरोक्त ज्ञान का अध्ययन करने में लगे रहते हैं। जापान, कोरिया, चीन, इंग्लैड, इटली, जर्मनी, फ्रांस, कनाडा , अमेरिका, मेक्सिको आदि अनेक देशों में हिंदी पढी और लिखी जाती है। इनमें से कई देशों में हिंदी में शोधकार्य भी हो रहे है। १००० ई. से लेकर अब तक भारतीय साहित्य, समाज इतिहास, सभ्यता, धर्म तथा दर्शन के संदर्भ में महत्त्वपूर्ण सामग्री हिंदी में उपलब्ध है, भारत की पुरानी संस्कृति, दर्शन आदि के महत्त्व को स्वीक ारा है , इसलिए समय- समय पर कई पाश्चात्य विद्वान इसकी और आकर्षित होते रहते हैं। "वैश्वीकरण के बाद हुए भाषायी विस्तार से हिंदी में भारतीय भाषाओं के शब्द ही नहीं आए बल्कि इसका विस्तार अंतरराष्ट्रीय स्तर पर भी अप्रवासियों और विदेसियों की बोली में देखा जा सकता है। मौरीशस, फिजी,

सूरीनाम, जमैका, टोबैगो और गुयाना आदि देशों में करीब पचास फीसद लोग हिंदी का प्रयोग करते हैं।"[५] मीडिया, सिनेमा ने इस कार्य को गतिमान किया। इंटरनेट, मोबाईल, संगणक में हिंदी का प्रयोग वैश्वीकरण के प्रभाव से बढता जा रहा है। भूमंडीकरण के कारण इसको और अधिक गति मील गयी।

भाषा भाव-भावनाओं के आदान- प्रदान का साधन होती है। भाषा की महत्ता को लेकर डॉ.नरेश जी ने लिखा है- " भाषा का मूल धर्म व्यक्ति और व्यक्ति को निकट लाना है। दो आदमियों की भावनाओं, अपेक्षाओं, आकांक्षाओं की अभिव्यक्ति का एकमात्र साधन बनकर भाषा का धर्म दो दिलों को जोडना है, उनके बीच अजनबीयत की दीवारें खडी करना नहीं है।"[६] हिंदी भारत की प्रमुख भाषा है। यहाँ के अस्सी प्रतिशत लोग हिंदी का प्रयोग करते हैं। वैश्वीकरण के कारण विदेशी विश्वविद्यालयों में हिंदी का अध्ययन-अध्यापन बढता जा रहा है। विदेशी व्यापार और उद्योग जैसे-जैसे बढते रहे वैसे-वैसे संपर्क भाषा के रूप में हिंदी का महत्त्व बढता गया। वैसे विदेशों में हिंदी के प्रचार-प्रसार का श्रेय प्रवासी भारतीय, व्यवसायिक, व्यापारी, धर्म प्रचारक और विदेशी विद्वानों को जाता है। वैश्वीकरण के बढते प्रभाव को ध्यान में रखकर भारत ने अपनी राजभाषा हिंदी के विकास की ओर विशेष ध्यान दिया। उस दृष्टि से कार्य भी किया है। विदेशों में हिंदी के प्रचार- प्रसार हेतु विभिन्न योजनाएँ कार्य कर रही है। हिंदी अधिकारी नियुक्त किये है, जो वहाँ शिक्षा और मीडिया में हिंदी के प्रयुक्ति पर अच्छा कार्य कर रहे है। भारत के विदेशी दूतावासों से आग्रह किया जाता है कि वे अपना पत्राचार अधिक से अधिक हिंदी में करें। विदेश के दूतावासों को हिंदी का ज्ञान हो इसलिए भारत के विदेश तथा शिक्षा-मंत्रालय द्वारा छात्रवृत्ति दी जाती है। परिणाम स्वरूप आज अनेक विदेशी भारत आकर हिंदी का अध्ययन कर रहे है।

उपर्युक्त विवेचन से यह स्पष्ट होता है कि वैश्वीकरण का उपयोग आर्थिक क्षेत्र से जादा संबंधित लगता है लेकिन वैश्वीकरण का साहित्य और भाषा के क्षेत्र से बहुत नजदिकी और पुराना रिश्ता है। वैश्वीकरण से विदेश यात्रा सुलभ हो गयी परिणाम स्वरूप कई भारतीय प्रवासी विदेश यात्राएँ करते रहे। वैसे यह प्रक्रिया काफी सालों से शुरू। प्रवासी भारतीय देशों में हिंदी की स्थिति पहले से अच्छी रही है। फ्रांसीसियों के काल में हजारों भारतीय रोजगार की तलाश में मारीशस चले गये। वे अपने साथ अपने धर्मग्रंथ भी ले गये, जिससे हिंदी का प्रचार वहाँ होता रहा। मारीशस की पाठशालाओं, मीडिया के विभिन्न माध्यमों में, विश्वविद्यालयों में हिंदी का प्रयोग होता है। सन् १८७९ के आसपास भारत के अनेक लोग रोजगार की तलाश में फिजी गये। वे बोलचाल में हिंदी का प्रयोग करते रहे। उनकी भारतीय परंपराएँ, उत्सव शुरू रहे, आगे वहॉ सन् १९१६ में भारतीय पाठशाला शुरू हुई और आज हिंदी वहॉ व्दितीय भाषा के रूप में विकसित हो गयी है। सुरीनाम की कुल आबादी का बडा हिस्सा हिंदी भाषी भारतीयों का है। वहॉ उन्होंने सन् १९०७ में हिंदी की पढाई शुरू की , भारतीय प्रवासियों ने ' सुरीनाम प्रवासी संस्था ' की स्थापना की। आज वहाँ की संपर्क भाषा हिंदी है। वहॉ से शांतिदूत, प्रकाश, प्रेम संदेश आदि हिंदी पत्रिकाएँ प्रकाशित होती है। सन् १८४५ के आसपास भारत से कई श्रमिक त्रिनिदाद पहुँचे। आज वहाँ की आबादी का एक तिहाई हिस्सा हिंदी भाषा बोलनेवालों का है। वहाँ के मीडिया में हिंदी का प्रयोग होता है जैसे- दूरदर्शन, सिनेमा आदि में। गुयाना में अनेक भारतीय रोजगार हेतु गये। वहॉ हिंदी भाषा का प्रचलन बडी मात्रा में होता है। " वैश्वीकरण से भारतीय बाजार की भूमिका बडी हो गई है। इस दौर में भारतीय बाजार की ताकत जैसे- जैसे बढेगी, भारतीय भाषाओं और हिंदी की भूमिका व्यापक होगी। वर्तमान कॉरपोरेट युग में औद्योगिक उत्पाद, उपभोक्ता, बाजार और टेक्नोलॉजी का सर्वथा नया संबंध बन रहा है। इसमें सब कुछ बहुराष्ट्रीय है। पर इसकी जुबान वही है, जो हमारी अपनी जुबान है। यानी वैश्वीकरण के दौर में हमारे बीच जो चीजें बिक रही है वे भले ही दुनिया के किसी भी हिस्से का उत्पाद हो, पर बीक रही है, हमारी भाषा में।"[७] संक्षेप में प्रवासी भारतीय देशों में हिंदी उद्योग और व्यापार की दृष्टि से पहले से ही विकसित थी वैश्वीकरण के कारण उसमें ओर गति आ गयी।

एशिया महाव्दिप में हिंदी का स्थान देखे तो चीन के बीजिंग विश्वविद्यालय में प्राच्य भाषा विभाग में विश्व की प्रमुख भाषाओं के साथ-साथ हिंदी का भी अध्ययन किया जाता है। हिंदी के कई उपन्यासों का चीनी में अनुवाद हुआ है। इस दृष्टि से हमारे यहॉ अनुवाद के क्षेत्र में विशेष कार्य की आवश्यकता है। वहाँ से हिंदी पत्रिका सचित्र चीन का प्रकाशन होता है। जापान के चुओगाईकुन और टोकाई विश्वविद्यालय में तथा थाईलैण्ड के चेंगमई विश्वविद्यालयों में हिंदी का पाठ्यक्रम पढाया जाता है। जपान से 'ज्वालामुखी' नामक हिंदी पत्रिका का प्रकाशन होता है। दक्षिण कोरिया के हांकूक विश्वविद्यालय में हिंदी का अध्ययन होता है। मलेशिया और सिंगापूर में हिंदी बोली जाती है। वहाँ के विश्वविद्यालयों में उसे पढाया जाता है। सिंगापूर में तो 'भारतीय भवन' नामक संस्था हिंदी के प्रचार का कार्य करती है। नेपाल के काठमांडू में हिंदी बोली और समझी जाती है। बर्मा के कई स्कूलों में हिंदी पढाई जाती है। वहॉं से 'ब्रहमभूमि' और 'आर्य युवक' नामक हिंदी पत्रिकाएँ प्रकाशित होती है। पाकिस्तान की राजभाषा और हिंदी में अधिक अंतर नहीं है। वहॉ के कराची और पंजाब विश्वविद्यालयों में हिंदी पढाई जाती है। श्रीलंका में कई भारतीय हिंदी बोलते हैं।

यूरोप महाव्दीप में हिंदी का स्थान:देखा जाये तो स्थिति यह नजर आती है कि पश्चिमी यूरोपिय देशों में व्यापार के लिए कई भारतीय गये है। वे वहाँ हिंदी में बोलते हैं। परिणाम स्वरूप ब्रिटन, इटली, हालैंड, स्वीडन, नार्वे, डेनमार्क आदि देशों में हिंदी का अध्ययन और अध्यापन होता है। पूर्वी यूरोप के अंतर्गत रूस, जर्मन, पौलैंड, हंगरी, युगोस्लावीया, रोमानिया आदि देशों में हिंदी का प्रचलन बडी मात्रा में है। अमेरिका महाव्दिप के अंतर्गत - अमेरिका के कई विश्वविद्यालयों में और कनाडा में कई संस्थाओं द्वारा हिंदी का प्रचार और प्रसार हो रहा है। अफ्रीका महाव्दीप के कई स्कूलों में हिंदी का अध्ययन की सुविधाएँ उपलब्ध है।

सारांश-

" वैश्वीकरण के परिप्रेक्ष्य में हिंदी भाषा " इस उपर्युक्त विषय का विवेचन-विश्लेषण करने के पश्चात हम बडी विनम्रता से कह सकते हैं की वैश्वीकरण के प्रभाव से कोई भी क्षेत्र नहीं बच पाया। भाषा और साहित्य भी उसके लिए अपवाद नहीं है। इसके कई लाभ और कई हानियाँ नजर आ रही है। वैश्वीकरण से व्यापार, उद्योग, तकनिकी, तंत्रज्ञान, साहित्य आदि क्षेत्रों के आपसी संबंध गतिशिल हो गये। इन सभी के काम काज को सुचारू रूप से संप्रेषण के लिए किसी भाषा की आवश्यकता होती है, उस आवश्यकता की पूर्ति हेतु पहले से मौजूद और सक्षम तथा विश्व स्तर पर अपनी पहचान रखनेवाली हिंदी भाषा है। कहने की आवश्यकता नहीं की वहाँ हिंदी को चुना गया। उपरोक्त देशों में हिंदी के प्रचार और प्रसार के पीछे की भूमिका ही यही रही की अपने लोगों को वह भाषा आनी चाहिए क्योंकि वैश्वीकरण के कारण उपरोक्त सभी क्षेत्रों का दायरा व्यापक हो गया था इसलिए काफी देशों में हिंदी का अध्ययन होता है। हिंदी की वर्तमान स्थिति में कहीं न कहीं वैश्वीकरण का योगदान है। कुछ विद्वान वैश्वीकरण को मूल रूप से एक आर्थिक संकल्पना मानते हैं लेकिन इसका असर हिंदी पर भी पडा है। वैश्वीकरण की मूल संकल्पना व्यापार, विदेश निवेश व्दारा आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक और सांस्कृतिक व्यवस्था पर अधिगृहण तथा आपसी समन्वय, आदान-प्रदान के माध्यम से एक मंच का निर्माण करने की प्रक्रिया में उभरती है। इन सब में भाषा की भूमिका महत्वपूर्ण है। वैश्वीकरण के बाद हिंदी भी एक नई भूमिका में हमारे सामने आयी दिखाई देती है।

संदर्भ -ग्रंथ

१. डॉ.अमरनाथ - हिंदी आलोचना की पारिभाषिक शब्दावली , पृष्ठ ३७२
२. प्रफुल्ल कोलख्यान - बाजारवाद और जनतन्त्र, पृष्ठ १८
३. डॉ.अमरनाथ - हिंदी आलोचना की पारिभाषिक शब्दावली , पृष्ठ ३७२
४. डॉ.तिवारी भोलानाथ - हिंदी भाषा का अन्तर्राष्ट्रीय संदर्भ , पृष्ठ २६
५. www.Jansatta.com - Published on: April 2, 2017
६. डॉ.नरेश - भारतीय भाषाएँ और साहित्य, पृष्ठ १९
७. www.Jansatta.com - Published on: April 2, 2017

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

व्यंग्य विधा और वीरेंद्र जैन के 'उंगली' व्यंग्य का अवलोकन

प्रा.डॉ.महावीर उदगीरकर
शाहीर अण्णाभाऊ साठे महाविद्यालय, मुखेड

व्यंग्य के माध्यम से तत्कालीन विषमता और विसंगतियों का मजाक उड़ाया जाता है। कभी-कभी किसी व्यक्ति अथवा समूह की अज्ञानतावश जो मूर्खता की खिल्ली उडायी जाती है वह भी व्यंग्य कहलाती है। भारत में स्वाधीनता प्राप्ति के पश्चात व्यंग्य विधा का विकास गति से हुआ। वैसे तो हिंदी साहित्य में आदिकाल से ही व्यंग्य के अस्तित्व अलग-अलग रूप में देखे जा सकते है। व्यंग्य सामाजिक विकृतियों और दुर्बलताओं का उद्घाटन करता है। वह समकालीन समाज और राजनीति का दर्पण होता है। तिरस्कार, उपेक्षा और भर्त्सना आदि भाव व्यंग्य लेखक के प्रमुख अस्त्र होते है। व्यंग्यकार की दृष्टि में व्यापकता होती है और वह संवेदनशील होता है।

भारतेंदु हरिश्चंद्र, बालकृष्ण भट्ट, प्रताप नारायण मिश्र, बालमुकुंद गुप्त, बाबू गुलाबराय, बेढव बनारसी, हरिशंकर परसाई, शरद जोशी, रवींद्र त्यागी, श्रीलाल शुक्ल, नरेंद्र कोहली, लतीफ घोंघी, शंकर पुणतांबेकर, मनोहर श्याम जोशी आदि व्यंग्यकारों ने हिंदी व्यंग्य विधा विकसित और लोकप्रिय बनाने में महत्वपूर्ण भूमिका निभायी है। व्यंग्य विधा में मनुष्य, समाज, प्रशासन और राजनीति की विसंगतियों को बखुबी व्यक्त करने का प्रयास किया जाता है। व्यंग्य की व्याप्ती इतनी है की हिंदी की सभी विधाओं में इसका प्रयोग करके लेखक अपने विचार और उद्देश को पाठकों तक पहूँचाने में सफल हो जाता है। इन लेखकों के व्यंग्य अन्यायी, दोषी व्यक्तियों के विरूध्द आक्रोश निर्माण करने का काम करते है तथा प्रामाणिक और पीडित-उपेक्षित वर्ग के प्रति सहानुभूति निर्माण करते है। प्रस्तुत आलेख में व्यंग्य और वीरेंद्र जैन के द्वारा लिखित 'उंगली' नामक व्यंग्य का चिंतन प्रस्तुत किया है। प्रारंभ में व्यंग्य के तत्त्वों को संक्षेप में स्पष्ट किया है।

व्यंग्य के तत्व :-

1) यथार्थता :- व्यंग्य को सत्य का दर्पण कहा जाता है। व्यंग्य लेखन में काल्पनिकता को महत्त्व नहीं है। यथार्थता के माध्यम से सच्चाई और वास्तव को अभिव्यक्त करना लेखक का प्रामाणिक उद्देश होता है। व्यंग्य लेखक तत्कालीन समय और युग की विसंगत स्थितियों की आलोचना करता है।

2) संवेदनशीलता :-

व्यंग्य लेखक व्यंग्य के माध्यम से मूल्यहीन प्रवृत्तियों, शोषक वृत्ती पर प्रहार करते हुए जो शोषित, पीडित है उनके प्रति सहानुभूति प्रकट करता है। व्यंग्य के माध्यम से संवदेनशीलता को जागृत रखने का प्रयास किया जाता है।

3) गंभीरता :-

विसंगति और विडंबनाओं को व्यक्त करते समय उसमें गंभीरता का होना अनिवार्य होता है। अगर गंभिरता न हो तो व्यंग्य निरर्थक, अर्थहीन बन जाता है। कहा जाता है कि व्यंग्य गंभीर प्रकृति होते है क्योंकि वह विकृति के विरोध में पैदा होनेवाली तीव्र प्रतिक्रिया है।

4) बुध्दिप्रधाणता :-

बुध्दि के द्वारा ही हम जीवन और संसार को समझ सकते है। बुध्दि ही हमें असत्य, पाखंड, अंधश्रध्दा, हिंसा आदि के खिलाफ विद्रोह की भावना जगाती है। बुध्दि से ही तार्किकता और वैज्ञानिकता आती है। ॲरिस्टॉटल ने बुध्दि को आत्मा की शक्ति माना है। बिना बुध्दि के व्यंग्य बेजान अथवा निर्जीव हुआ करते है।

5) परिपक्व भाषा :-

व्यंग्य लेखन करनेवाला परिपक्व मानसिकता से युक्त होता है। इसकारण उसका प्रतिबिंब उसकी परिपक्व भाषा पर भी पड़ता है। शब्द शक्ति का समूचित प्रयोग, मुहावरे, लोकोक्तियाँ इनका प्रयोग यथायोग्य किया जाता है। भाषा की जादुई शैली व्यंग्य में स्पष्ट रूप से देखी जा सकती है।

6) सांकेतिकता :-

कवि बिहारी के शब्दों में अगर कहे तो व्यंग्य की भाषा अथवा सांकेतिकता गागर में सागर भर देने की होती है। सांकेतिक दृष्टि जितनी प्रभावी होती है उतनी ही प्रौढता व्यंग्य में हुआ करती है। व्यंग्य में अभिधा और लक्षणा की अपेक्षा व्यंजना का आधार अधिक लिया जाता है। उदा. बिहारी का दोहा —

'नहिं परागु नहिं मधुर मधु, नहिं विकास इहिं काल।

अलि कली ही सौ बंध्यौ, आगे कौन हवाल ।।'

प्रभावकारी व्यंग्य तीर के समान होते है जो कम समय में लक्ष्य को भेद देते है।

7) तटस्थता:-

कहा जाता है कि तटस्थ रहना आसान नहीं है बल्कि तलवार की धार पर चलने जैसा है। न्यायोचित दृष्टि तटस्थता के बिना संभव नहीं है। व्यंग्य लेखक अगर तटस्थ नहीं तो वह विसंगति, अन्याय, असंतोष के विरुध्द आवाज बुलंद नहीं कर सकता। कबीर के काव्य में व्यक्त तटस्थता आदर्शता का उत्तम उदाहरण है। हिंदु तथा मुस्लीम समाज में व्याप्त अन्याय, पाखण्ड, अंधश्रध्दा के विरुध्द तटस्थ होकर उन्होंने व्यंग्य के माध्यम से अपने विचारों को स्पष्ट किया। इसलिए दोषियों के विरुध्द एक ईमानदार ही तटस्थ मोर्चा खड़ा कर सकता है।

वीरेंद्र जैन के 'उंगली' व्यंग्य विधा में व्यक्त व्यंग्यात्मकता :-

वीरेंद्र जैन बहुमूखी लेखन के प्रतिभा संपन्न लेखक है। अध्ययन और लेखन के साथ समाजसेवी संगठनों में भी सक्रिय रहे है। मध्यप्रदेश के ललितपुर के रहनेवाले वीरेंद्र जैन ने 'एक लुहार की', 'देखन में छोटे लगे' जैसे व्यंग्य संग्रह का निर्माण किया है। काका हाथरसी के साथ सहलेखक के रूप में भी कार्य कर चुके है। उनके द्वारा लिखीत 'उंगली' नामक व्यंग्य का चिंतन यहां प्रस्तुत किया जा रहा है। प्रारंभ में 'उंगली' व्यंग्य के अंश को प्रस्तुत करते हुए उसकी विसंगति – विडम्बना अर्थात व्यंग्यात्मकता को स्पष्ट किया है। उंगली मनुष्य के शरीर का महत्त्वपुर्ण हिस्सा होती है। उसकी क्रिया-कलापों के द्वारा कैसे-कैसे विचार-मंथन हो सकता है इसे देखना है। जो इसप्रकार है-

1) मुलअंश :- 'उंगलीयाँ पाँच होती है तथा वह समान नहीं होती किंतु खाते समय खाने की चिज पर समान रुप से केंद्रित होती है, बिलकुल उसी तरह जैसे की काँग्रेसी पंजे की गुट चुनाव के समय एक हो जाते है। जिससे कि दुसरी कोई पार्टी देश पर शासन न कर सके'-

उपर्युक्त व्यंगात्मक उदाहरण में लेखक वीरेंद्र जैन कहना चाहते है जब किसी योजना, चुनाव या लाभ का अवसर आता है तो काँग्रेस पार्टी के सभी गुट एक हो जाते है। उसीप्रकार उंगलियाँ भी लाभ अथवा फायदे का अवसर आता है तो असमान होते हुए भी स्वार्थी प्रवृत्ति के कारण एक होकर वह कार्य को अंजाम देती है। इसमें व्यंग्य कार को यही समझाना है कि समाज में जब भी स्वार्थ वृत्ति बढती है तो लाभ लेने के लिए अलग-अलग विचारोंवाले भी एक हो जाते है। मूल्यनिष्ठा, स्थायीभाव आदि सब गौण हो जाते है।

2) मूल अंश :- 'टूथ-पेस्ट को ब्रश पर रखकर ब्रश करने का कार्य हम आप नित प्रति करते है पर जिन्हें बासी और जूठा ब्रश करना पसंद नहीं वे यहीं श्रेय उंगली को प्रदान करते है और किसी गलत फहमी न पैदा होने की दृष्टि से इस क्रिया को मंजन करना कहा जाता है।'

व्यंग्य के इस उदाहरण द्वारा व्यंग्यकार वीरेंद्र जैन ने अत्यंत सुंदर और हास्य प्रधान भाषा का प्रयोग करते हुए मुँह साफ करने की विधि को समझाया है।

3) मूल अंश – 'आश्चर्य की स्थिती में उंगली दांतो तले दबाने के काम भी आती है। इन क्षणों में आमतौर पर दांतो तले अपनी ही उंगली दबायी जाती है जिससे दांतो के दबाव पर अपना नियंत्रण रहता है किन्तु कुछ परजीवी व्यक्ति ऐसे क्षणों में दूसरों की उंगली दबाते है और इतने आश्चर्य चकित दिखने का प्रयास करते है कि दांतो पर अपना सारा नियंत्रण खो देते है।'

इस उदाहरण में हम अपनी उंगली दांतो तले दबाते है तो उस पर हमारा नियंत्रण होता है। हमें उससे तकलीफ नहीं होती किन्तु हमारी उंगली किसी ओर के दांतो तले दबायी जाती है तो उसपर हमारा नियंत्रण नहीं होता और दबानेवाला भी ऐसे आविर्भाव में दबाता है कि सामनेवाले को बहुत तकलीफ होने के बावजूद अन्जान होकर दबाते जाता है और आनंद लेता है। अर्थात किसी और को वेदना-पीडा देने में जो आनंद है, वह सर्वोपरि है। ऐसा कुछ लोग सोचते है। यह उपर्युक्त व्यंग्य के माध्यम से वीरेंद्र जैन समझते है।

संगीत का सुमधूर झंकार कानों को सुनायी देता है वह उंगलियों के चमत्कार के कारण ही। वीरेंद्र जैन इस व्यंग्य के माध्यम से संगीत और उंगलियों के रिश्तों को कुछ इसप्रकार व्यक्त करते है

'संगीत की सारी दुनिया ही उंगलियों से गूंजती है। सितार हो या वीणा, तबला हो या हारमोनियम सभी उंगलियों की कला से ही गुंजायमान होते है और तो और चुटकी तक बिना उंगलियों के नहीं बजायी जा सकती।'

मानवी जीवन में उंगलियों का प्रयोग कहा-कहा होता है इसे स्पष्ट करते हुए लेखक लिखते है- 'डॉक्टर मरीज की बीमारी, ऑपरेशन, इंजेक्शन सभी उंगलियों से ही करते है। बच्चा पहली बार किसी ओर की उंगली पकडकर ही चलना सीखता है। विवाह से पूर्व नियोजित पती-पत्नी एक दूसरे के उंगली में अंगूठी पहनाने की रस्म करते है। सिपाही बंदूक के ट्रैगर पर रखी हुयी उंगली से ही बंदुक चलाता है।'

सफलता की निशानी दर्शाने हेतू गांधीजी ने भी अपने आंदोलन की यशस्विता उंगलियों के इशारों से की थी तो डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरजी ने संवैधानिक सत्ता की महत्ता को जाहीर करने हेतू उंगली उठाकार निर्देश किया था। विजेता या मॅच जीतनेवाला भी दो उंगलियों से 'वी' बनाकर विजय का उल्लास व्यक्त करता है। पती-पत्नी के बीच संबंधों मे अक्सर पत्नियाँ पती पर रौब जमाती है, अपने मुठ्ठी में पती को रखती है इसे स्पष्ट करने के लिए व्यंग्यकार लिखते है 'चतुर पत्नियाँ अपने पती को उंगलियों पर नचाती है।'

व्यंग्य की भाषा में वैविध्यता और प्रभावीपन लाने हेतु उंगली व्यंग्य में 'सीधी उंगली से घी नहीं निकलता पर घी निकालने के लिए उंगली को टेढ़ी करने की आवश्यकता होती है।' जैसी कहावते भी प्रयुक्त की है।

लेखक वीरेंद्र जैन ने उंगली का महत्व, उसकी उपयोगिता विविध अर्थो से स्पष्ट करने का प्रयास किया है। इसमें व्यंग्यात्मकता का अंतर्भाव स्पष्ट झलकता है।

इसप्रकार उंगली व्यंग्य के माध्यम से व्यंगकार ने व्यंग्य के सभी तत्त्व इसमें दशाने का प्रयास किया है। इस व्यंग्य को पढ़ते समय पाठक में रोचकता, कौतुहल, विसंगति, विडंबना का अनुभव होता है। इस व्यंग्य का अंत भी बहुत ही मजेदार है। लेखक के शब्दों में- 'और अंत में मेरी यही शुभकामना है कि आपकी पाँचो उंगलियाँ सही सलामत ही नहीं घी में भी रहें और ऐसा घी गर्म कड़ाही में न हो।'

निष्कर्ष :-

1) व्यंग्य हिंदी साहित्य की प्रभावशाली विधा है।
2) लेखक का किसी विषय को लेकर लिखने का उद्देश व्यंग्य के माध्यम से पूरा भी होता है तथा जिसे समझाना है वह समझ जाता है। अर्थात् तीर निशाने पर लग जाता है।
3) व्यंग्य हास्यप्रधान जरूर होते है किन्तु उसके पीछे विषय की गंभीरता निहित होती है। विसंगति को दर्शाते हुए न्याय और सत्य की स्थापना करना प्रधाण उद्देश होता है।
4) व्यंग्यकार अलग अंदाज में भाषा का कला कौशल्य प्रस्तुत करता है।
5) सामाजिक परिवर्तन की प्रक्रिया में व्यंग्य सक्षम है।
6) पाठकों का मनोरंजन और प्रबोधन एक साथ व्यंग्य विधा में होता है।
7) व्यंग्यविधा कभी-भी निरस नहीं होती।
8) मानवी जीवन सुधार की दिशा में व्यंग्य अत्यंत उपयुक्त है।
9) व्यंग्य मानविय मूल्यों को स्थापित करते है।
10) उंगली व्यंग्य के माध्यम से उंगली जैसे शरीर के छोटे हिस्से का मानवी जीवन में क्या महत्त्व है, मनुष्य के आचार-विचारों में जो विसंगति है उसे उंगली को केंद्र में रखकर समझाया है।

संदर्भ ग्रंथ :-

1) स्वातंत्र्योत्तर हिंदी गद्य में व्यंग्य – डॉ.हरिशंकर दुबे
2) वैशलिक की छाया में- राजेश जैन, प्रभाकिरण जैन
3) स्वातंत्र्योत्तर हिंदी व्यंग्य का मूल्यांकन-डॉ.सुरेश माहेश्वरी
4) गद्य सुमन – डॉ.जोगेंद्रसिंह बिसेन
5) हिंदी साहित्य का इतिहास- बाबु गुलाबराय

समकालीन कविता अर्थ एवं परिभाषा

डॉ. संग्राम सोपानराव गायकवाड
उज्ज्वल ग्राममण महाविद्यालय,
घोनसी, ता. जळकोट जि. लातुर

'समकालीन कविता' सामाजिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक आदि परिवेश से संबंधित अपने समय में साध्यर्म रखने के कारण उसे यह नाम पड़ गया। समकालीन कविता को किसी भी समय में बांधना उचित नहीं हो सकता। समकालीन कविता का अर्थ है समसामायिकता, साध्यर्म आदि। समकालीनता यह एक विस्तीर्ण रूप से बहु पद्धतीने उपयोग में लाया जानेवाला शब्द है। समकालीन यह शब्द आधुनिकता से संबंधित हैं, क्योंकि आधुनिक युग में ही समकालीनता की चेतना वृंद्धिगत हुई है। आधुनिक युग में समकालीन कविताओं में समता की चेतना दृष्टिगोचर होती हुई दिखाई देती है। समकालीन कविताओं में मावन के बदलते हुए जीवनमूल्यों को प्रस्तुत किया गया है। इससे यह ज्ञात होता है कि, समकालीन कविता सामाजिक बोध से ओत-प्रोत नज़र आती है। समकालीन कविताएँ युगीन यथार्थ वास्तविकता की अभिव्यक्ति को प्रदान करती है। समकालीन कविता अपने समय, युग से संबंधित होते हुए तत्कालिन परिवेश को व्यक्त करती है। समकालीन कविताओं में सामाजिक चेतना, गरीबी, शोषण युक्त समाज, आर्थिक विषमता आदि संबंधी समस्याओं को व्यक्त करते हुए नए समाज की कल्पना को साकार करती है। समकालीन कविता में अनुभूति और अभिव्यक्ति दोनों पक्षों में परिवर्तन तो दिखता है लेकिन मुल उद्देश्य समता स्थापित करना यही है। समकालीन कविताओं में व्यक्तिगत और सामाजिक स्वतंत्रता पर लगाये गए अंकुश पर करारा प्रहार करते हुए नए विचारों को अभिव्यक्त करने कि क्षमता रखती है।

समकालीन कविता सर्वहारा वर्ग के जीवन संघर्षो, विसंगतियों, सामाजिक विद्रुपताओं को स्पष्ट करते हुए समतावादी विचार धाराओं को व्यक्त करती है। समकालीन कविता आम आदमी, सर्वहारा वर्ग के लोगों के जीवन को साकार करती है। इसमें भाव और विचार दोनों शामिल होने के कारणसमकालीन कविता व्यक्ति और समाज इन दोनों का प्रतिनिधित्व भी करती है। समाज में व्यक्ति की संवेदनाओं, परिवेशगत दबावों एवं परिस्थितिजन्य तनावपुर्ण जीवन को बताकर नई दृष्टि देने का कार्य करती है। समाज के विभिन्न स्तरों से रुबरु होते हुए जनजीवन को व्यक्त करना समकालीन कविता का उद्देश्य है। इन कविताओं में व्यक्तिगत बातों से परे सामाजिक और सामूहिक चेतना, निराशा, क्रूरता, हिंसा आदि को दर्शाकर समता स्थापित करने कि प्रेरणा देती है। समकालीन कविताअपने समय और समाज का प्रामाणिक दस्तावेज होने के बावजूद सम्प्रेषणीयता और दुरुहता के अनेक प्रश्नों के वयालों के साथ-साथ सामाजिक स्थैर्य कि कल्पना भी करती है। समकालीन कविता की सबसे महत्त्वपूर्ण विशेषता यह है कि इन कविताओं में व्यक्ति के व्यक्तिगत वाद को न दर्शाते हुए समाज और मनुष्य के प्रति सजग रहकर सामाजिक सरोकार उत्पन्न करना यही इस मूल उद्देश्य है। समकालीन कविता आम आदमी की संवेदनाओं को अभिव्यक्त करने का प्रयास कर रही है। नवे दशक के अधिकाश कवियोंने सामाजिक षडयंत्र के विरुद्ध आवाज उठाकर प्राकृतिक सौंदर्य को व्यक्त न करते हुए सामाजिक षडयंत्र का पर्दाफाश करने का प्रयास किया है। इस संबंध में कहा गया है कि,

" जब खतरा होगा
खतरे की घन्टी होगी
और बादशाहा
उस घन्टी को बजायेगा रमेश।"[१]

समकालीन कविता में सामाजिक खतरों के प्रति सजग रहने के लिए प्रेरणा उत्पन्न करने का प्रयास किया गया है। समकालिन कविता कवि को आस्था, विश्वास और प्रकृति से लगाव दिखाई देता है। इसलिए बद्रीनारायण जी अपनी समकालीन कविता के माध्यम से बताने का प्रयास करते हैं कि, -

" पंछी सोने की चोंच, चांदी के पंखों वाले पंछी
उचार सगुन जिसमें,
पतझर के मारे पेड़ हरे हो जायें
और मेरे सीवान के खेत
हरी हो जाये मेरी बहन गोद।"[२]

समकालीन कवियों में अरुण कमल, देवीप्रसाद मिश्र, कुमार अम्बुज, बद्रीनारायण, एकान्त श्रीवास्तव आदी सैसे उदयप्रकाश की तर कवियों ने सामाजिक स्थैर्य को दर्शाकर नयी प्रेरणा निर्माण करने का प्रयास किया है। समकालीन कविता में वैश्विक सरोकार की झलक दिखाई देती है। इसमें राष्ट्रीय नहीं बल्कि अंतर्राष्ट्रिय अनेक सामाजिक संदर्भो जैसे, विश्वशांति, निशस्त्रीकरण, पर्यावरण प्रदूषण, प्राकृतिक संपदा-संरक्षण, अश्वेत संघर्ष आदि के साथ-साथ भोपाल गैस त्रासदी, पंजाब समस्या, साम्प्रदायिक हिंसा और अहिंसा

से उत्पन्न प्रतिहिंसा, अमानवीयता, क्रूरता एवं शोषण आदि को केंद्र में रखकर सृजन की गई है। इन कविताओं में वैज्ञानिक प्रस्थापनाओं के साथ-साथ धार्मिक तथा दार्शनिक विचारों को बड़ी उदारता पूर्वक स्पष्ट करने का प्रयास भी किया गया है। वैज्ञानिक विचारों को रचनात्मक ऊर्जा प्रदान करते हुए सृजनशीलता को गहराई और नये संदर्भ के साथ प्रदान किया गया है। समकालीन कविता की सबसे ज्यादा उपलब्धि वैज्ञानिक चिंतन के प्रति सहज लगाव माना जाता है। वैज्ञानिक आविष्कारों की सत्ता को संवेदना और मानव जीवन के अस्तित्व की महत्ता को व्यक्त करते हुए सामाजिक समता के सुत्र को बताने का प्रयास भी किया गया है। डॉ. रामजी तिवारी जी ने कहा है कि, "काव्यचिंतन में जिस व्यक्ति की कल्पना की जाती है। वह विशिष्ट अथवा असाधारण न होकर आधुनिक समाज के विभिन्न दबावों के भीतर संघर्ष करता हुआ सामान्य प्राणी है। वह अपने चतुर्दिक व्याप्त भीड़ में अपने अस्तित्व की रक्षा के लिए प्रयत्नशील है।"[३] समकालीन कविता में विषय नैप्युनता, वैविधता से पूर्ण होने के बावजुद जीवन मूल्यों को युगीन सामाजिक चेतना से जोड़कर समसामायिकता को स्पष्ट करने का प्रयास कवियों द्वारा हुआ है। सामाजिक चेतना, धर्मांन्धता, साम्प्रदायिकता, हिंसा, प्रतिहिंसा आदि के प्रति विरोध दर्शाया गया है। सामाजिक समता को व्यक्त करने के लिए कवियोंने सामाजिक जीवन की विसंगतियों को व्यक्त किया है। समकालीन कवितयों ने आसपास के विषयों तथा प्रसंगो को आधार बनाकर नए विचारों को स्पष्ट करने का प्रयास किया है।

समकालीन कवियों ने समाज सुधार को लक्ष्य बनाकर अपनी कविताओं का सृजन किया है। इन कवियों में श्रीधर पाठक ने विधवा-विवाह का समर्थन करते हुए सामाजिक समतुल्य प्रस्थापित करने का प्रयास किया है। सामाजिक संमस्याओंको स्पष्ट करते हुए नाथूराम शर्मा जी ने बालहिवाह पर करारा व्यंग्य कसा है और दहेज प्रथापर भी आलोचना करते हुए सामाजिक स्थेर्य स्थापित करने का प्रयास किया है। मैथिलीशरण गुप्त जी ने भारत के गौरव का गान करते हुए समकालीन कविता से राष्ट्रप्रेम को साकार करते हुए नए विचारधाराओं को स्पष्ट करने का प्रयास भी किया है। समकालीन कविताओं में महाकाव्य, खंडकाव्य, मुक्तक आदि अनेक विधाओं का प्रयोग कवियों द्वारा हुआ है।

संदर्भ

१) उदयप्रकाश, पृ. १२
२) पंछी का गीत, सच सुने कई दिन हुए, बद्रीनारायण, पृ. ६३
३) काव्यचिंतन- डॉ. रामजी तिवारी, पृ. ५५

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

हैद्राबादचा शेवटचा निझाम नवाबमिर उस्मान अलीखाँन

प्रा. डॉ. फड एस.पी.
इतिहास विभाग
शाहीर आण्णाभाऊ साठे महाविद्यालय , मुखेड

औरंजेबाच्या मृत्युनंतर १७१३ मध्ये मिर कमरुद्दीनला दख्खची सुभेदारी आणि निझाम उलमुहक फिरोज जंग असहफ जाह हा किताब दिला. १७२४ साली मिर कमरुद्दीन उर्फ चिनकुलीज खॉन याने हैद्राबाद या ठिकाणी स्वतंत्र राज्याची स्थापना केली हे संस्थान भारताच्या मध्य भागी असून या संस्थानाचे क्षेत्रफळ ८२३१३ चौरस मैल हाहे या संस्थानाचे वार्षीक उत्पन्न ८ कोटी रुपये होते. हैद्राबाद संस्थानातील लोकसंख्या १ कोटी ६३ लाख ३८५३४ एवढी होती. एकुण लोकसंख्येपैकी ८५ टक्के हिंदू होते, १० टक्के मुस्लीम , ५ टक्के अल्पसंख्यांकाची संख्या होती. या संस्थानात कर्नाटक ,तेलंगना आणि मराठवाडा या प्रदेशाचा समावेश होतो. या संस्थानात एकुण १६ जिल्हयाचा सामावेश होता. त्यातील ८ तेलगू भाषीक ,५ मराठी भाषीक , आणि ३ कन्नड भाषीक जिल्हये होते. अशा मोठया संस्थानचा शेवटचा अधिपती म्हणून सातवा निझाम नवाब मिर उस्मान अलीखॉन हा होता. नवाब मिर उस्मान अलीखॉन चा जन्म ६ एप्रिल १८८६ रोजी झाला. आई जोहराबेगम ही मुळ हिंदू होती. वडिल सहावे निझाम नवाब महेबूब हे होते. जोहरा

१८ वर्षाची असताना प्रथम तिला महेबूबने पाहिले व तिच्या तो प्रेमात पडला.नवाब मिर उस्मान अलीखॉन चा परिवार फार मोठा होता. चार महाराणी ४२ बेगम, ३३ मुले, ४६ नातु, १६ सुना असा परिवार होता. या सर्वांच्या सेवेसाठी १००० नौकरांचा ताफा होता.

कुबेराला लाजवेल अशा वैभवाचा तो धनी होता. १७८ कॅरेट , जगप्रसिद्ध डायमंड, ते पेपरवेट म्हणून वापर करत असे. १९५० च्या दशकात उस्मान अलीने एका खास रेल्वेने सोन्याचा साठा मुंबईला रवाना करून विकला होता. त्यापासून ६ कोटी रुपये नगदी रकम प्राप्त झाली. एवढा श्रीमंत असून देखील तो स्वत:चे जीवन कंगाल असे जगत होता. नवाबने १७ वर्षे एक शेरवानी वापरली, एकच टोपी आयुष्यभर वापरली, जुने कपडे रफु करून वापरत असत. चिनी मातीच्या भांडयात तो जेवन करत असे. अफु व दारुचा आस्वाद घेत असे. साध्या स्प्रिंगच्या पलंगावर तो झोपत असे. अनेक गाडयांचा ताफा असून सुद्धा एका जुनाट गाडीतून प्रवास करत असे. तो ज्या राजवाडयात राहत असे त्यास किंग कोठी असे म्हणतात. त्या किंग कोठीचा रंग उडालेला अवतीभवती वृक्ष व फुलांचे दर्शनही होत नसे साडेचार फुट उंच चाळीस किलो वजनाचा हा व्यक्ती कोणावरही विश्वास ठेवत नसे . या नवाबाने स्वत:च्या प्रजेला अनेक नेत्यांना जेरीस आणले, या व्यक्तीचे व्यक्तीमत्व फार वेगळे होते. धुर्तपणा कुटील कारस्थान असे म्हणावे लागेल . वडिल महेबुबच्या मृत्युनंतर १९११ ला उस्मान अली व सलाबत जहा यांच्यात गादीसाठी संघर्ष सुरू झाला. उस्मान अली यांनी दिवान किसनप्रसाद यास हाताशी धरून सलाबत जहा यांच्यावर मात केला. १ सप्टेंबर १९११ ला तो गादीवर आरूढ झाला. आपल्या विरोधकांना चितपट करण्यात नवाब पटाईत होता. कासिम रझवीच्या रझाकारी चळवळीची मुहर्तमेढ नवाबानेच केली. तो डाव आपल्याच अंगावर येणार ही जाणिव होताच सर्व दोषाचे खापर कासिम रझवीच्या माथी मारला. अशा नितीमुळे तो हैद्राबाद संस्थानचा तब्बल ३७ वर्ष स्वामी होता.नवाब अलीने दरबारात नजराना पद्धत रूढ केली. आपल्या भेटीस येणाऱ्या प्रत्येकानी नजराना दिलाच पाहिजे असा दंडक होता. नजराऱ्याचे दर भिन्न असत. अमिर मंडळींना किमान ५ अशरफी (सुवर्णमुद्रा) गरीबास रुपया ,दोन रूपये नजराना दयावा लागत असे. मोठयाप्रमाणात महसूल आकारला जाईल प्रत्येक जनावाराच्या विक्रीपासून ते वृक्ष लागवडीपर्यंत कर दयावा लागत असे. त्यातून महसूल गोळा करत असे. नवाबाने संपत्तीसाठी आपल्या पित्याच्या जनानखान्यातील बेगमाची प्रत्येकी तिस रूपयाला विक्री केली. नवाबाला आता हैद्राबाद संस्थानाचा रूपांतर स्वायत मुस्लीम राष्ट्रात करण्याचे स्वप्न पडत होते. १५ ऑगस्ट १९४७ ला भारत स्वतंत्र्य झाला. पण हैद्राबाद संस्थान भारतात विलीन न होता अलिप्त राहिले.

नवाबाने आपल्या कुटील नितीच्या जोरावर संस्थानात अत्याचाराचे थैमान माजवले कासीम रझवी या सारख्या धर्मांत राजकारणाचा उपयोग करुन घेतला. १९२७ मध्ये बहाद्दरयार जंग याने मझलीस - तबलीख-ए-इस्लाम या संघटनेची स्थापना केली याच संघटनेच्या धेय्याशी सुसंगत अशी तझिम चळवळपण यांनी सुरू केली. उस्मान अलींनी या दोन्ही चळवळींना सक्रीय पाठिंबा दिला. त्यामुळे हैद्राबाद संस्थानात धार्मीक तानतनाव निर्माण झाले. मजलिस ही नीम लष्करी संघटना होती. पण त्यास कासीम रजवीने कट्टर रुप प्राप्त करुन दिले. प्रत्येक रझाकारास ६० रुपये प्रवास भाडे मिळत असे. दोन्ही संघटनांच्या जोरावर उस्मानअलींनी भारतीय नेत्यांना

झुलवत ठेवले. इंग्रजांना पण हे अवघड झाले. ब्रिटिशांनी आपल्या स्वार्थासाठी निझामास हाताशी धरुन हिंदूंना वेठीस धरले पण ही चूक त्यांच्या लक्षात आली. कासिम रझवीनी स्वायत मुस्लीम राष्ट्रासाठी रक्ताचा अखेरचा थेंब देण्याची प्रतिज्ञा केली. भारतीय नेत्यांनी हैद्राबादचा अधिपती नवाबास भारतीय संघराज्यात सामिल होण्यासाठी खुप प्रयत्न केले. पण त्यात अपयश आले. शेवटी २९ नोव्हेंबर १९४७ ला जैसे थे करार झाला. म्हणजेच भारत सरकारला चर्चेत अडकून ठेऊन मोकळया काळात उस्मान अलीनी पाकिस्थानशी संधान बांधले. भारताने संघराज्यात विलीन होण्याची सक्ती केल्यास हैद्राबाद संस्थान पाकिस्थान मध्ये विलीन केल्या

जाईल , अशी नवाबाने धमकी दिली. भारतीय सैन्य हैद्राबादावर चालून आल्यास ५ कोटी हिंदूंची हाडे व राख नजरेस पडेल . अशा स्वरूपाच्या धमक्या देत स्वतंत्र्य भारताच्या समोर निझामाने अव्हान उभे केले. भारताने बळाचा वापर केल्यास हैद्राबादेत पाकिस्थान हस्तक्षेप करेल अशा प्रकारची भारतीय नेत्यांना वाटत होती. म्हणून जैसे थे करार करण्यात आला. करार झाल्या बरोबर निझामाने भारत विरोधी भूमीका घ्यायला सुरूवात केली. स्वत:चेसामर्थ्य वाढवण्यास प्रारंभ केला. हैद्राबादेतून निर्यात होणाऱ्या मालावर बंदी घातली . हिंदू चलन रद्द केले. पाकिस्थानला २० कोटी रूपये कर्ज देऊ केले. भारतीय बहुमोल रत्नाच्या निर्मीतीला बंदी घातली. दुसरीकडे रझ ाकाराच्या हिंसक कार्यवायाना उत्तेजन दिले. कम्युनिष्ठावरची बंदी उठवून त्यांनाही शस्त्र सज्ज केले. इद्रुसना प्रदेशात शस्त्र खरेदीसाठी पाठवले एवढयावर नवाब न थांबता हा प्रश्न युनोच्या सुरक्षा मंडळात मांडण्यासाठी मोईन नवाज जंग यांच्या नेतृत्वाखाली हैद्राबादचे एक शिष्टमंडळ कराची मार्गे अमेरिकेला रवाना झाले. हे सर्व करित असताना १३ महिने संपूर्ण संस्थानात निरपराध जनतेवर अन्विक अत्याचार घडवून आणले.

२५० गावे लूटली, ४ हजार घरांची राख रांगोळी केली. ५०० च्या वर मुडदे पाडले, असंख्य महिला रजाकाराच्या पाशवी बलात्काराच्या शिकार बनल्या , शेवटी आत्याचाराने शिखर गाठले म्हणून स्वामी रामानंद तिर्थ यांच्या नेतृत्वाखाली रझाकारांना विरोध करण्यासाठी महाराष्ट्रात जागोजागी कॅम्प उभी करण्यात आली. भारत सरकार सरदार पटेलांच्या पुढाकाराने १३ सप्टेंबर १९४८ ला मेजर जनरल चौधरी यांच्या अधिपत्याखाली पोलिस कार्यवाही करून भारतीय फौजा हैद्राबात संस्थान मध्ये शिरल्या १०८ तासात भारतीय फौजांनी निझामाचा परभव केला. १७ सप्टेंबर १९४८ ला निझामाने शरणागती पत्कारली.

निझामाने आपल्या बुद्धी चातुर्याने आपली आफाट संपत्ती सुरक्षीत राखली त्यास राजप्रमुखपदी नियुक्त केले. वर्षाकाठी निझ ामाला ५० लाख रूपये देऊ केले. शेवटी निझामाने मेरी झिस्तपर मुजफर गिरान बन गई असे उद्‌गार काढले. नवाबाच्या रुपाने अखंड संघ राज्याला धोका निर्माण झाला होता. निसर्गाच्या नियमाप्रमाणे तो परिवर्तनापासून फार दूरावला होता. शेवटी २४ फेब्रुवारी १९६७ ला दुपारी १ वाजून २२ मिनीटांनी त्यानी अखेरचा श्वास घेतला.

संदर्भग्रंथ :-

१) हैद्राबादचा स्वतंत्र्य संग्राम - पोतदार वसंत
२) हैद्राबादचा स्वतंत्र्य संग्राम आणि मराठवाडा - प्रा. अनंत भालेराव
३) हैद्राबाद मुक्तीसंग्रामात महिलांचा सहभाग - प्रा. अनंत भालेराव , शुभदा धारूरकर

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

आधुनिक युग : स्त्री सबलिकरण

हजारे श्रीनिवास,
पीएच.डी शोध छात्र,
तेलंगाना विश्वविद्यालय डीचपल्ली, निजामाबाद

विश्व विचित्र है, इस विश्व में कई प्राणि हैं, लेकिन स्त्री-पुरुष अद्‌भुत और उन्नत प्राणि माने जाते हैं। यह कई लोग नहीं जानते है कि विश्व आरंभ से स्त्री सर्वाधिक स्वतंत्र और शक्तिमान है। धिरे-धिरे समाज में बदलाव आते गए और कई क्षेत्र बदलते गए। जिस में स्त्री की समानता कम होती गयी। और कई देशों में आज भी नारियों को वह सम्मान नहीं मिलता हैं, जिसकी वो हकदार हैं। आज भी बहुत सारी स्त्रियाँ ऐसी है, जिनकी कोई मर्जी नहीं होती और उन्हें हर काम दूसरों के हिसाब से करना पड़ता है। क्या किस संस्कृति में ये लिखा है, कि एक औरत को उसकी मर्जी से जीने का कोई हक नहीं हैं, कई घरों में आज भी स्त्रियों को काई सम्मान नहीं हैं। प्राचीन काल में नारी संबंधी कहा गया है कि, -

यत्र नार्यस्तु पुज्यंतें रमंते तत्र देवतः

इसका यह अर्थ होता है कि, जिस घर में नारी की पूजा होती है वहाँ स्वंय भगवान का निवास होता है। आज आधुनिक युग में क्या घरों में नारी की पुजा होती है। इसपर चिंतन होना आवश्यक हैं। प्राचीन काल से लेकर आधुनिक काल तक नारी पर अत्याचार, अन्याय हुए हैं। आज आझादी के समाज में भी नारी स्वतंत्र नहीं हैं, शायद यहीं कारण है कि, नारीयों को सम्मान न मिलने से आज कई देश उन्नति से दूर हैं।

मेरे ख्याल में आजकल हम समानता शब्द को गलत अर्थों में ले रहें हैं। समानता का अर्थ बिल्कुल एक जैसा नहीं हैं। यहाँ शब्द समान से मतलब हैं समान मौका, समान इज्जत, मगर एक समाज काम नहीं। अअगर आप क्रिया कलाप में बराबरी लाएँगे तो आप जीवन के ज्यादातर क्षेत्रों में स्त्री को नुकसान की स्थिति में देखेंगे और साथ ही जीवन के कुछ दूसरे क्षेत्रों में पुरुष नुकसान की स्थिति में आ जाएगा। इससे बढ़कर हर जगह अकुशलता व्याप्त हो जाएगी। स्त्रिया वह करने की कोशिश करेंगी, जिसमें पुरुष बेहतर हैं, पुरुष वह करने की कोशिश करेगा, जिसमें स्त्रिया बेहतर हैं। इस तरह दोनों ही काम गड़बड हो जाएँगे। प्रशिक्षण से हर कोई कैसा भी कठिन कार्य कर सकता है। फिर भी प्राकृतिक क्षमता का इस्तेमाल किया जाना चाहिए। अगर ऐसा नहीं किया गया, तो क्रियाकलाप का स्तर औसत ही रहेगा। इस लिए प्राकृतिक योग्यता का इस्तेमाल किया जाना सबसे अच्छा हैं। इस से यह पता चलता है कि किसे क्या करना चाहिए? और हर व्यक्ति स्त्री या पुरुष अपने अपने कार्यों से अपने क्षेत्र में मान्यता तो प्राप्त करते ही हैं, ऐसी स्थिति में असमानता शब्द प्रयोग का अर्थ ही नही हैं।

आज का समय :

आज की परिस्थितियाँ काफी बदल चुकीं हैं और बहुत से क्रिया कलाप पुरुष और स्त्रीयाँ दोनों कर सकते हैं, सुन में असमानता शब्द का भाव हो रहा हैं, लेकिन क्रिया कलाप में कहीं ऐसे भाव झलक नहीं रहें हैं। पहले जमाने में स्त्री-पुरुष के कार्य ही अलग अलग होते थें लेकिन आज ऐसा काई कार्य नहीं है कि केवल पुरुष ही करें, या केवल स्त्री ही लेकिन प्राकृतिक शक्ति के अनुसार स्त्री पुरुष अपने स्थान पर आज वैसे ही हैं, जैसे कि विश्व आरंभ से हैं।

पहले जमाने में बाहर जाकर यह काम करने के लिए पुरुष निश्चित तौर पर उपयुक्त था। स्त्री के लिए एक जैविक जिम्मेदारी भी थी, बच्चे पैदा करने की। बच्चे के कारण स्त्री को सुरक्षित रखा जाता था और पुरुष भोजन की तलाश में बाहर जाता था। यह एक प्रकार जिम्मेदारी का बंटवारा था।

अब तकनीकि ने स्त्रीयों के लिए बराबरी मौके ला दिए हैं। आज रोजी रोटी के लिए स्त्री को जंगल नहीं जाना पड़ता हैं। की बोर्ड पर बटन दबाने से सामान घर पर पहुँच रहा हैं। आज किसी भी काम के लि स्त्री-पुरुष पर आधारित नहीं हैं। आज स्त्रीयाँ कुछ कार्य पुरुषों से बेहतर करती हैं। यह सब इन्सानी दिमाग के विकास या स्त्री की आजादी या पुरुषों की उदारता की वजह से नहीं हुआ हैं। यह सब तकनीकि का विकास हैं। इससे बराबरी के मौके उत्पन्न हुए हैं।

समानता या बराबरी का अर्थ यह नहीं है कि, स्त्रीयाँ पुरुष जैसी एक रूपता में आए और वैसे ही दिखाई दे, या साहित्यिक समाज से अपना व्यवहार भिन्न रखने से समानता प्राप्त नहीं होगी। अपने आचार, विचार, व्यवहार के साथ प्रगती के कार्यों में स्त्रीयाँ किसी से कम नहीं हैं, यह ज्ञात करते हुए अपने कार्य करना स्त्रीयों के लिए अनिवार्य हैं, तभी जाकर स्त्री शक्ति का सभी को ज्ञात होगा।

हमें इस समाज में कई चीजों को सुधारने की जरुरत हैं। प्रथम इस प्रकृति में स्त्री और पुर्सिंइ पहलुओं के लिए बराबर की भूमिका हो। जहाँ एक स्तर पर अपने कार्य को करने का आक्रमक तरीका जरुरी हैं, वही दूसरी ओर सुरुचि, संगीत, साहित्य और अन्य चीजों के प्रति संवेदनशीलता भी उतनी ही महत्त्वपूर्ण होनी चाहिए। भारतीय नारी संबंधी मुझे यह कहना उचित लगेगा कि,

भारत की बेटी बनेगी कामयाब, जमाना कहेगा वाह क्या बात हैं..
हम कहेंगे हुजूर यह तो शुरआत है, आगे-आगे देखो होता है क्या...

भारत की बेटी सारे, विश्व में अपना नाम कमाऐगी.. ।

इसप्रकार आज आधुनिक युग में भारतीय नारी पुरुषों के कंधे से कंधा मिलाकर हर क्षेत्र में काम कर रहीं हैं। इससे यह ज्ञात होता है कि वह भारत में ही नहीं बल्कि समुचे विश्व में भारत का परचम लहराएगी।

संदर्भ ग्रंथ सूची

१. वैश्वीकता के परिप्रेक्ष्य में संचार माध्यम, साहित्य और संस्कृति - डॉ. विजय महादेव गाडे
२. वैश्विकता के संदर्भ में हिंदी - डॉ. शैलेजा पाटील
३. लज्जा - तस्लीमा नसरिन

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

समकालीन हिंदी काव्य साहित्य में स्त्री चेतना

प्रा. डॉ. अशोक विश्वनाथ अंधारे
शाहीर अण्णाभाऊ साठे महाविद्यालय,
मुखेड, ता. मुखेड, जि. नांदेड

काव्य साहित्य के माध्यम से स्त्री चेतना कई रुपों में दृष्टिगोचर हुई है। अनादि काल से स्त्री काव्य का विषय बनी हुई है। उसके नख-शिख के साथ-साथ प्रेम की विभिन्न स्थितियों को काव्य में व्यक्त किया गया। स्त्री को काव्य में श्रृंगार-सामग्री एवं भोगवस्तु के रूप में ही प्रस्फुटित किया गया है। लेकिन आधुनिक काल में स्त्री को नये-नये आयामों में एवं स्थितियों से हिंदी काव्य साहित्य में प्रस्तुत करने का प्रयत्न हो रहा है। स्त्री के उत्पीड़न को, उसपर होनेवाले अन्याय-अत्याचार को हिंदी की अन्य विधाओं के साथ-साथ काव्य साहित्य में भी दृष्टिगोचर किया गया है। मीराबाँई ने भी अपनी पीड़ा को काव्य के माध्यम से व्यक्त किया है। वह कहती है-

"हे री मैं तो प्रेम दिवानी, मेरो दरद न जाने कोई।
घायल की गती घायल जाने, की जिन घायल होई।
जोहरी की गती जोहरी जाने, की जिन जोहर होई।।"

समकालीन कविता में स्त्री की वेदनाओं को चेतना के रूप में अभिव्यक्त करने का कार्य मीराँबाई ने किया है। सदियों से दासत्व मे जीवन जिने वाली स्त्री मुक्ति के लिए समकालीन काव्य साहित्य सहायभुत हैं। समसामायिक सामाजिक रुढ़ियों के बंधनों में जकड़ी हुई स्त्री को स्त्री चेतनावादी साहित्य का मुलाधार मिला हुआ है। स्त्री ने जब स्वयं की वेदनाओं को तथा पीड़ा को साहित्य के माध्यम से व्यक्त किया तब वही साहित्य स्त्री चेतना का आधार बना। स्त्री को भोगवस्तु या श्रृंगार की प्रतिमा के रूप में व्यक्त करने की बजाए उसके अस्तित्व के लिए व्यक्त किया गया तब वह नए रूप में समाज के सम्मुख उपस्थित हुई। समकालीन साहित्य में व्यक्त स्त्री अपने अस्तित्व और चेतना के साथ उभरी है। अनामिका इस संदर्भ में लिखती है-"आचार्य, हम इनमें कोई नहीं-कोई नहीं, कोई नहीं, कोई नहीं, मुग्धा, प्रगल्भा, विदग्धा या सुरतिगर्विता परकीया भी नहीं, न स्वकीया ही! मुग्धाएँ जब थी हम, देनी थी हमको परीक्षाएँ। बोर्ड के सिवा भी कई, संस्थानों में प्रवेश की परीक्षाएँ देते हुए, हमें फुर्सत हीनहीं मिली। मध्यकाल में स्त्री एक 'ऑब्जेक्ट' के रूप में चित्रित हैं जो कविता का 'बाय प्रॉडक्ट' भी है जिसका काम अपनी यौनिकता, सुंदरता से पुरुष यानि नायक को रिझाना है।" उपरोक्त अनामिका जी का कथन स्त्री चेतना को स्पष्ट करता है।

समकालीन स्त्री कविता में परंपरागत स्त्री छवि को तोड़ने वाली स्त्री है। वह अपना आत्मनिर्भर और स्वतंत्र अस्तित्व निर्माण करना चाहती है। हर क्षेत्र में नारी अपना कृतत्त्व दिखाकर पुरुषों के साथ-साथ चलने की क्षमता रखती है। अनामिका की 'मरने की फुर्सत' इस कविता में स्त्री चेतना को दृष्टिगोचर किया गया है-

"ईसा मसीह,
औरत नहीं थे
वरना मासिक
धर्म ग्यारह बरस की उम्र से
उनको ठिठकाए ही रखता
देवालय के बाहर.....!"

इस प्रकार अनामिका जी ने स्त्री की छवी को अपनी कविता के माध्यम से स्पष्ट कर उनमें चेतना भरने का कार्य किया है। समकालीन हिंदी काव्य सृजन करने वाले साहित्यकारों ने स्त्री संबंधी यथार्थ को अपने काव्य में जगह दी। उनके विचार स्त्री चेतना निर्माण करने के लिए सहायक हैं। स्त्री संबंधी पहले कहाँ गया है –

"नास्ति पूज्या न निंद्या च
भूत्वान सार्थिका नारी।"

इसका अर्थ है स्त्री न विशेष पुजा की पात्र है न ही निंदा और व एकमात्र माँ बनकर सार्थक होती है। यह अच्छी तरह समझ लेना चाहिए कि हर कर्म, त्याग और भोग में बिलकुल पुरुष की तरह ही अधिकारी है स्त्रीवह केवल इंसान है, जैसे पुरुश।"

इस संदर्भ से स्त्री की स्थिति को दर्शाया जा सकता है। भलेही स्त्री कितनी भी बुध्दिमान क्यों न हो उसकी जगह पुरुषों की तुलना में निम्न स्तर की थी। समकालीन हिंदी कविता का संसार बहुत फैला हुआ है। विदेशी प्रवाशी साहित्यिक और भारवंशी साहित्यिकों ने समकालीन हिंदी कवीता को समृद्ध किया है। उन्होंने काव्य को नाटक, लम्बी कविताएँ, गज़ल, छन्दोबद्ध रचनाओं से समकालीन साहित्य का सृजन कर हिंदी काव्य के माध्यम से स्त्री चेतना को स्पष्ट किया है। इस संदर्भ में केदारनाथ सिंह लिखते हैं-"इस समय सड़क पर कोई भी किसी का समकालीन नहीं है...। इस दौर की कविता केवल सामूहिक रूप में ही अपना वैशिष्ट्य अर्जित कर सकी हैं। कुछ ऐसे कवि जरुर हैं जो काफ़ी हद तक या तो अपना-अपना वैशिष्ट्य पा चुके हैं या उसे पाने के लिए प्रयत्नशील हैं। यहाँ में ऐसी कविताओं के बारे में कुछ नहीं कहना चाहूँगा जो काव्यगत नवीनता के नाम पर कोरा अभ्यास मात्र होती हैं। थोड़े शब्दों में पकड़ने की कोशिश की जाए तो समकालीन कविता सक्षम, एवं सकारात्मक दृष्टि से संपन्न कविता है।" इस तरह से समकालीन हिंदी काव्य साहित्य के बारे में केदारनाथ सिंह ने अपने विचार प्रकट किए हैं। आज के आधुनिक युग के साहित्यकारों के बारें में कहा जाए तो नीलेश रघुवंशी जी का नाम मूर्धन्य रूप में लिया जाएगा। उनकी ज्यादातर कविताएँ स्त्री चेतना को दृष्टिगोचर करती है। वह कहतें हैं –

"मिल जानी चाहिए अब मुक्ति स्त्रियों को।
आखिर कब तक विमर्श में रहेगी मुक्ति।
बननी चाहिए एक सड़क, चलें जिस पर सिर्फ स्त्रियां ही।
बननी चाहिए एक सड़क, चलें जिस पर सिर्फ।"

इस प्रकार समकालीन हिंदी कविता साहित्य में स्त्री साहित्यकारों ने स्त्री चेतना को स्पष्ट किया है किन्तु पुरुषोंने भी अपने साहित्य से स्त्री को जागृत करने का कार्य किया है। समकालिन हिंदी काव्य साहित्य से स्त्री चेतना उभरकर सामने आती है।

संदर्भ सूची

१. कवि ने कहा (चुनी हुई कविताएँ) – निलेश रघुवंशी
२. भारतीय समाज की संरचना – डॉ. हेमलता श्रीवास्तव
३. हिंदी साहित्य का इतिहास - सं. डॉ. नगेन्द्र

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com